

Irk

3

Irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1993

Orvát Károly: *Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről*

*
Berg Imre: Ismeretlen jezsuita vígjátékok

Bed István: Kazinczy Ferenc útleírásai

Bert László: Móricz *Pej paripám* *Pejkó* című elbeszélésének forrásvidéke

Kácsy Sándor: Két emlő, hat köveder

*
Köngő Gábor: Egy kiadott-kiadatlan Eötvös-mű: *Állam- és társadalombölcseleti töredékek*

Ilágyi Márton: Adalék Péteri Takáts József irodalmi kapcsolataihoz

*
Keres András: Egy méltánytalan bírálatra (Sárközy Péter recenziójáról)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1993. XCVII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kőszeghy Péter
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

*

Kádár Judit
a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

- **Horváth Károly:** Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről 301

Kisebb közlemények

- Varga Imre:** Ismeretlen jezsuita vígjátékok 337
Fried István: Kazinczy Ferenc útleírásai 350
Péter László: Móricz Péj paripám Pejko című elbeszélésének forrásvidéke 363
Lukácsy Sándor: Két emlő, hat kőveder 376

Adattár

- Gángó Gábor:** Egy kiadott-kiadatlan Eötvös-mű: Állam- és társadalombölcseleti töredékek 389
• **Szilágyi Márton:** Adalék Péteri Takáts József irodalmi kapcsolataihoz 39

Vita

- Veres András:** Egy méltánytalan bírálatra (Sárközy Péter recenziójáról) 406

Szemle

- Kecskés András:** A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig (*Széles Klára*) 410
Balázs Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén (*Káldos János*) 414
Németh László: Bibliográfia (*Péter László*) 421
Emlékezések Ady Endréről. III–IV. kötet (*Schweitzer Pál*) 430
Fernando Lepori: Ragione naturale e rivelazione in una disputa alla Scuola di Rialto: il *De mortalium foelicitate* di Nicolò Modrussiense (*Pajorin Klára*) 436
Ioannes Sylvester: Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta. Neanesi 1539 (*Pajorin Klára*) 436
Székely István: Zsoltárkönyv. Krakkó 1548 (*Szabó András*) 441
Vörösmarti Mihály: kálvinista predikátor megtérése históriája (*Monok István*) 443
Piaristák Magyarországon 1642–1992 (*Tüskés Gábor*) 445
A magyarországi katolikus tanintézmények színjátásának forrásai és irodalma 1800-ig (*Bitskey István*) 447
Rejtő István: Mikszáthiáda (*Nagy Miklós*) 449

**AZ EMBER TRAGÉDIÁJA SZEREPLŐINEK ÉS MOTÍVUMAINAK
BIBLIAI ÉS VILÁGIRODALMI ELŐZMÉNYEIRŐL**

I.

Az *ember tragédiája* legújabb értelmezéseiben egyre inkább előtérbe került az a régi felismerés, hogy az ún. keretszínek és az álomjelenetek szoros egységet képeznek.¹ A mű „eszmeccsírájában”, amint azt Bérczy Károly nevezte, már benne van, hogy Madách kezdettől fogva a bibliai első emberpár alakjához akarta kapcsolni az emberiség történetéről szóló művét,² erre vall a Kerényi Ferenc által ismertetett szereplőlista és a mű tartalmi vázlata is.³ Megerősíti ezt Madáchnak Erdélyi Jánoshoz írt ismert levele, mely szerint: „Egész művem alap- eszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad, s önmagára támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb s leghszentebb eszméin végig egymás után cselekszi ezt.”⁴ Mindebből világos, hogy Madách az emberiség történetének drámai illusztrálására a bibliai második teremtéstörténetből indult ki, az ún. jahvista történetből. Ugyanis a Bibliában a Genesis könyvében az ember teremtésének két egymással nem egészen egyező elbeszélése található.⁵ Az első szerint a teremtés hatodik napján, miután Isten megteremtette a Földön a növényeket és az állatokat, megalkotta az embert a maga képmására, férfivá és nővé teremtette, a Föld uralkodójává tette és felhívta őket a szaporodásra (Gen. 1. 27–28.). Az ember teremtésének ezt a történetét, mivel Isten héber neve itt Elo-

¹ KOVÁCS Kálmán, *Az ember tragédiájának keretszínei*. In *Madách Imre ma*. Bp., Tankönyvkiadó. 1976. – BARTA János, *Az ember tragédiájának értelmezéséhez*. In *Uő., A pálya végén*. Bp., 1987. 278–313. – EISEMANN György, *Lélekértelmező mozzanatok Az ember tragédiájához*. It 1992. 1. sz. 1–26. – VARGA Pál, *Két világ közt választhatni* (Világkép és többszólalás az *Az ember tragédiájában*). Gépirat, megjelenés előtt, az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában.

² BÉRCZY Károly emlékbeszéde Gyulai Pál Madách-kiadása elején. Bp., 1894. I. k. xxxi–xxxii. „Ádám a teremtés óta folyvást más és más alakban jelen meg, de alapjában gyarló fereg marad a még gyarlóbb Éva oldalán.”

³ KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre: ...írtam egy költeményt...* Bp., Európa, 1983. A mű geneziséről és fogadtatásáról, valamint Madách vallási nézeteiről és a műben szereplő történelmi eszmékről: HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája és a korabeli kritika*. ItK 1987–1988. 5–6. sz. 530–557. (A továbbiakban: HORVÁTH, ItK 1987–88.)

⁴ MADÁCH Imre, *Válogatott Művei*. Bp., Szépirodalmi K. 1989. 393–394. (A továbbiakban: MVM, 1989.)

⁵ Szent Biblia (Károli Gáspár fordítása). Visol, 1590 (facsimile). – Biblia. A Szent István Társulat kiadása. Bp., 1982. Dr. Gál Ferenc jegyzeteivel az első, azaz a Teremtés könyvéhez. (A továbbiakban: Kat. Biblia.) – Biblia. Kiadja a Református Zsinat Sajtóosztálya. Bp., 1973. Szöveg, magyarázó jegyzetek nélkül. A továbbiakban: Prot. Biblia. – Dr. TÓTH Kálmán, *A régészet és a Biblia*. Kiadja a Kálvin kiadó. 1982. – *Kézikönyv a Bibliához*. 1992. Eredeti címe: *The Lion Handbook to the Bible*. (Jav. angol nyelvű kiadás 1983.) Angolszász teológiai professzorok írták, a magyar kiadást dr. TARJÁNYI Béla katolikus teol. professzor lektorálta. – J. M. EVANS, *Paradise Lost and the Genesis Tradition*. Oxford, Clarendon, 1968. (A továbbiakban: EVANS)

chim, elochimista teremtestörténetnek nevezi a bibliatudomány, s keletkezését a Kr. e. V. századra teszi. A második teremtestörténet (Gen. 2.7–25 és 3.1–24.) sokkal részletesebb, s mivel ebben Isten neve Jahve-Elochim, a bibliakutatás sokkal régebbinek tartja; héber nyelven kb. a Kr. e. X–IX. században alakulhatott ki, mégpedig egy sokkal korábbi mítosz alapján. Ez a jahvista történet, amely szerint Isten először Ádámot alkotta meg, majd mikor ez nem talált társat az állatok világában, éjjel oldalbordájából hozta létre az első nőt, Évát, és a csodálatosan szép Paradicsom- vagy Édenkertbe helyezte el őket. A kert közepére tette a jó és rossz tudásnak a fáját meg az élet fáját, és azt mondotta az emberpárnak: a kert minden fájának gyümölcséből ehetnek, de kerüljék el „a jó és rossz tudásnak” fáját, mert ha ezt megízlelik, halál vár rájuk. A kígyó azonban, mely „ravaszabb volt minden mezei állatnál”, azt állította, hogy a tiltott fa gyümölcse nem halálos; ha esznek belőle, megnyílik a szemük, és olyanok lesznek, mint Isten, tudni fogják a jót és a rosszat. Ezzel rávette az asszonyt, hogy szakítson a tiltott fáról, egyék annak gyümölcséből és adjon belőle a férjének is. Ekkor „megnyíltak a szemeik”, és észrevették, hogy mezítelenek, szégyenükben fügefalevelekkel takarták be magukat. Mikor meghallották, hogy Isten jár a kertben, elrejtőztek. Isten számonkérő szavaira előjöttek; a férfi a nőt, a nő a kígyót okolta a parancs megszegéséért. Isten ekkor súlyos büntetést rótt rájuk. A kígyót azzal büntette, hogy ezután hasán csússzék és port egyék (a középkori misztériumjátékokban a kígyó először négy lábúként jelent meg, s majd az isteni büntetés elhangzása után estek le a lábai). Isten azután megjósolta, hogy ellenségeskedés támad a kígyó és az asszony ivadéka közt; az asszony ivadéka meg fogja taposni a kígyó fejét, a kígyó pedig annak sarkát fogja mardosni. Évának büntetése az lesz, hogy fájdalommal szüli meg gyermekeit, mégis epedni fog férje után, aki majd uralkodik rajta. Ádámnak – ki eddig könnyű, örömet okozó módon művelte és őrizte a bőven termő Édenkertet, ezután keserves munkával „arca verítékével” kell majd megkeresnie kenyerét a bűne miatt megátkozott földön, mely ezután tövist és bojtorjánt fog teremni. A halál vár majd az emberre, aki porból lett és porrá is lesz. Isten eltiltotta őket az élet fájától, hogy ne legyenek örök életűek, majd állatbőrökbe öltöztette őket, és kiűzte az Édenkertből, melynek bejárataihoz lánghó kardú kerubokat állított.⁶

Ennyi a jahvista történet. A keresztény értelmezés Istennek azt a szavát, hogy „az asszony maradéka meg fogja tiporni a kígyó fejét”, az eljövendő Messiásra, Jézusra vonatkoztatta. Ezt nevezik előevangéliumnak, praeevangeliumnak. Azt, hogy a kígyó az ivadék sarkát fogja mardosni, úgy magyarázták, hogy az a pasióra, Jézus szenvedéseire utal.

Az ember bűnbeesésének ez a története közismert az egész európai kultúrkörben, később a hagyományban, tehát nem közvetlenül a Biblia szövegéből alakult elemek tapadtak hozzá, amelyek egy része lényeges alkotóelemévé vált a jahvista történetnek, más része pedig az egyes íróknál a történet kibővítését, illetve módosítását eredményezte.

De hogy Jézus korában ez köztudott volt, erről az apostoli levelek tanúskodnak. Pál apostol kétszer is utal rá, először a római levél 5. részének 12–21. verseiben, melyekben kifejti, hogy egy ember, ti. Ádám által jött a bűn és a halál az

⁶ Gen. 2. 4/2–25. 3. 1–24. A Kat. és Prot. Bibliában nincs lényeges fordítási eltérés.

emberi nemre, és egy embernek, Jézus Krisztusnak kegyelme törölte el a bűnt és a halált. Ugyanott meg is jelöli Ádám bűnének lényegét, mert a keresztény tanítás szerint a tiltott gyümölcs megízlése: az Isten ellen való engedetlenség (parakoé). Pál másik utalása a bűnbeesés történetére a Timóteushoz írt első levélben olvasható: „Mert Ádám teremtetett először, Éva csak azután, és nem Ádámot vezette félre a kígyó, hanem az asszonyt, és ő esett bűnbe.” (2. 13–14.) Az előző, a római levélből világos, hogy Ádám is vétkezett, de csak Éva után, és a kígyó az asszonyt tévesztette meg.

Tehát a köztudatban és a jahvista történet irodalmi feldolgozásaiban számos olyan mozzanat található, amely csak részben származik közvetlenül a Biblia szövegéből, jelentős részük hagyományokon alapul. Csak egyre utalunk itt, amelyről majd később részletesebben lesz szó, arra ti., hogy a csábító kígyó a Sátán volt, aki azelőtt a főangyalok közt foglalt helyet, de fellázadt az Isten ellen. Hogy lázadó angyalok is voltak, ezt is csak az apostoli levelekből tudjuk meg. Péter apostol írja második levelében: „Mert az Isten az angyaloknak sem kegyelmezett, amikor vétkeztek, hanem az alvilág sötét mélyébe taszította őket, hogy maradjanak őrizetben az ítéletre” (2. rész 4. vers), Júdás levelében pedig ez olvasható: „Az angyalokat is, akik nem becsülték meg méltóságukat, elhagyták lakóhelyüket, a nagy nap ítéletére sötétségben, örök bilincsekben tartja” (6. vers).

Madách jól ismerte a Bibliát. Az „oroszlánbarlangban” három példányban is ott volt: a *Vulgata* latin szövegében, a régi Károli-féle magyar fordításban és a Luther-féle német fordításban.⁷ A *nő teremtése* című költeményében Madách „a nagy Elochimok”-ról beszél, tehát tudott valamit a bibliakritikáról is. Mikor Arany János a Kisfaludy Társaságban 1861 őszén a *Tragédia* első négy színét ismertette, a kor írói a művet a *Fausttal* és Milton *Elveszett Paradicsomával* vetették össze.⁸ A Miltontól való inspiráció szerepelt ugyan a Madách-irodalomban, de előtérbe akkor került, mikor Lukácsy Sándor a Kortárs 1983. novemberi számában,⁹ Szöllősi István a Confessio ugyanazon évi 3. számában,¹⁰ majd e sorok írója az ItK 1984. évi 1. számában részletesebben kifejtette a kérdést.¹¹ Az utóbbi tanulmány az édenkerti történetnek a Milton előtti költői feldolgozásaival is foglalkozik, de eléggé vázlatosan. Úgyhogy érdemesnek látszik a jahvista történetnek, illetve annak mint az emberiség történetét megindító mozzanatnak a részletesebb tárgyalása az irodalomtörténet, a költői alkotások szempontjából.

Nos, Milton *Elveszett Paradicsomában* már korántsem található meg a Genesis jahvista történetének egyszerűsége. Mint jeleztük, a Biblia nem szól róla, hogy a kígyó a bukott angyal, a Sátán lett volna. Ez a tudat csak a Krisztus előtti zsidó hagyományban alakult ki. A Genesis 6. része szól ugyan vétkes angyalokról, akik leszálltak a földre és elcsábították az emberek szép leányait, ezekből a nászokból születtek az özönvíz előtti óriások. A Bibliának ez a története inspirálta később

⁷ SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 1915. 24.

⁸ HORVÁTH, ItK 1987–88. 5–6. 531–532.

⁹ LUKÁCSY Sándor, *Álmok a történelemről*. Kortárs, 1983. 1763–1768.

¹⁰ SZÖLLŐSI István, *Gondolatok Madách Tragédiájáról*. Confessio, 1983. 3. sz. 70–78.

¹¹ HORVÁTH Károly, *Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*. ItK 1984. 52–57. A cikk megvitatása: no. 128–130.

Lamartine eposzát, az *Egy angyal bukását* (*La Chute d'un Ange*), melyet a költő egy eposzsorozat első részének tervezett, és a főhős, Cédar más és más alakban, más és más név alatt történő újjászületése (lélekvándorlása) révén ábrázolta volna az emberiség történetét (*Les Visions* összefoglaló címmel), ám ennek csak utolsó darabját, a *Jocelynt* írta meg.¹² Nos a Krisztus előtti zsidó hagyományban ezek a vétkes angyalok váltak még az ember teremtése előtt Isten elleni lázadókká, és lett a vezérük Sátán (héber szó: ellenség, Isten és az ember ellensége). Ez a mozzanat azonban nem az ószövetségi szent könyvekben található meg, hanem az egy-két évszázaddal Krisztus születése előtt keletkezett apokrifokban: a *Jubileum Könyvében*, *Ezra negyedik könyvében*, és az etiópiai *Énok titkai* című írásban. Ezek azután kiszínezve adják vissza a bibliai bűnbeesés történetét. Az *Énok titkai* szerint a bukott angyal elcsábította Évát, bűnös nászuk eredménye a testvérgyilkos Káin, de azután Éva visszatért férjéhez, Ádámhoz, és kettejük gyermeke a szelíd Ábel.¹³ Mindenesetre Jézus idejében már élt a zsidó köztudatban, hogy a Sátán, a bukott angyal volt az, aki kígyó alakjában megrontotta az első emberpárt, és a vétek következménye a halál és minden földi szenvedés. A Jézus élete körüli időben keletkezett az a két zsidó apokrif irat, mely azután latinra fordítva hatással volt a középkori gondolkodásra is: a *Vita Adae et Evae* és az *Apocalypsis Mosís*. A *Vita* átvette az *Énok titkainak* azt a motívumát, hogy Káin az ördög és Éva bűnös szerelmének gyümölcse volt, Ábel viszont Ádám és Éva tisztességes házasságából származott. Már a Krisztus előtti rabbinikus irodalomban felbukkant az a motívum is, hogy Ádámnak a jövőendő meglátására is „felnyíltak a szemei”.¹⁴ A *Vita* továbbfejleszti ezt a mozzanatot: Ádám vízióiban meglátja a világ elkövetkező bűneit, de a Messiást is, majd az utolsó ítéletet, és mindezt el is mondja megmaradt fiának, Szetnek. Így hát már a Jézus előtti és az azt követő században kibővül a jahvista történet: a csábító a lázadó angyal, Sátán volt kígyó képében, előbb Éva vétkezett, s csak utána Ádám, majd Ádám meglátja ivadékaiknak jövőjét mint „üdvőtörténetet”. Ehhez csatlakozik a keresztény patrisztikában a „kígyó fejét megtaposó” Éva leszármazottja, Mária és gyermeke, Jézus (a „praeevangelium”).

Mint már jeleztük, a „tiltott gyümölcs” leszakítása Pál római levele szerint az Isten iránti engedetlenséget jelenti. A patrisztikában ezután hamar megjelenik az az eszme is, hogy ez az „engedetlenség” magában foglalta a többi bűn csíráját is: az irigységét, a gyűlölködését, a torkosságát, a bujaságát, a jóra való restségét. Így van ez – mint látni fogjuk – a reneszánsz epikában és Miltonnál is. A középkori misztériumjátékok ennek illusztrálására az édenkerti történetet gyakran együtt adták elő Káin és Ábel történetével. De megtalálható a „tiltott gyümölcs” szexuális értelmezése is már a zsidó rabbiknál, majd az egyházatyáknál, Ale-

¹² PAIS DEZSÓ, *Madách és Lamartine*. EphK 1919. – *Poésies inédites de Lamartine. Publiées par Mme Valentine de Lamartine*. Paris, 1873. *Les Visions*. 143–197. Victor de LAPRADE részletes előszavával: *Préface*. V–XV. A húszas években keletkezett *Visions*-terv-vázlatban a főhős neve eredetileg: Eloim. – LÉON CELLIER, *L'épopée romantique*. Paris, 1954.

¹³ EVANS, 55. *Ezra negyedik könyvéből* a „jövőlátás” motívumát említi már KOZÁRI Gyula *A Madách-kérdés* c. művében. Pécs, 1925. 40–41.

¹⁴ EVANS, 55–58.

xandriai Kelemennél és Nazianzi Gergelynél.¹⁵ A problémát a két teremttörténet különbözősége okozta. Ti. az első, az elochimista történet szerint Isten már kezdetben férfivá és nővé teremttette az embert, és felhívta őket a szaporodásra. Alexandria Kelemen szellemi úton való szaporodást képzelte el, ez lett volna Isten szándéka. Nazianzi Gergely szerint az első emberpár túl korán egyesült, nem várta meg a teljes érettséget. Növelte a problémát, hogy az egyház a házasságot és a gyermekáldást szent dolognak tekintette. Végül Szent Agoston álláspontja érvényesült a keresztény felfogásban: Isten kétneműnek teremttette az embert, a házasság szent dolog, de mértékletességgel; az első emberpár a páli megfogalmazás szerint az „engedetlenséggel”, vagyis a tiltott gyümölcs élvezésével vétkezett. Az engedetlenségből következnek a többi vétkek is: a „bujaság”, de nem a házasság. A dolog azután különös megoldásra vezetett az irodalomban; a középkori latin epikában, Du Bartasnál és Miltonnál is az első emberpár a bűnbetés előtt tisztas házaseletet élt, utána estek a „bujaság” bűnébe. Az *ember tragédiája* első változatában Ádám és Éva gyermeke „bűnben, trón bíborán fogamzott”, alkalmasint az egyiptomi jelenetben, csak Szász károly hatására és bizonyos vulgáris értelmezés miatt alakul ki a végső változat: „Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.”¹⁶ Tegyük hozzá: a Bibliában a fogamzás csak a Paradicsomból való kiűzetés után történt (Gen. 4.1.), és ezt követik az irodalmi feldolgozások, így Milton műve is. E téren kivétel Victor Hugo, akinél Éva édenkerti anyasága nem bűn következménye. Ellenkezőleg: a nő „felszentelődése” (*Le Sacre de la Femme. La légende des siècles*). Hugónál egyébként is az ősbűnt nem Ádám követte el, hanem Káin a testvérgyilkossággal *A századok legendája* és *A Sátán vége* szerint is.

A „tiltott gyümölcsöt” az európai népek általában az almával azonosították. Azonban ennek szexuális értelmezésével ellentétben áll az is, hogy a középkori misztériumdramákban és a reneszánsz eposzokban Éva Ádám távollétében ízleli meg a halált hozó fa gyümölcsét, férjét csak utólag beszéli rá, s Ádám hol halálmegvető bátorságának megmutatása végett, hol hitvese iránti szerelmének bizonyítására, mintegy lovagiasságból eszik belőle – mint például Miltonnál is.

A kérdés azonban korántsem ilyen egyértelmű. Nemcsak az „Éva almájának” vulgáris, elterjedt értelmezése szempontjából, hanem komoly tudományos megfontolások miatt sem. Northrop Frye *A nagy Kód* című könyvében ír a bibliai teremttörténetről (Tipológia II. című fejezet) és ebben kifejti, hogy a jahvista történet egy közel-keleti mítoszra vezethető vissza, és szerinte „amit elér az ember a bukás által, az a szexualitás megtapasztalása”, az azt követő frusztrációs érzéssel együtt, amire a Bibliában a mezítelenség miatti szégyenérzet utal.¹⁷ Mi több, Szabó Árpád egy cerámi indonéziai szigeten élő mítoszt is leírt, melyben

¹⁵ EVANS, 80.

¹⁶ Arany János a *Tragédia* 4009. sorának kéziratához („Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott”) halovány ceruzával csak ezt a megjegyzést fűzte: „Sejtem, de homályos”, de meghagyta, és így is jelent meg a *Tragédia* 1861-es első kiadásában.

¹⁷ Northrop FRYE, *Le grand Code. La Bible et la Littérature*. Paris, 1984. 166–167. Francia fordítása az eredeti angol nyelvű műnek. (Eredeti címe: *The Great Code. The Bible and Literature*.)

férfi és nő egy gyümölcs és egy kígyó révén kerülnek szexuális kapcsolatba.¹⁸ A folkloristák a gyümölcsöt mint a szerelem szimbólumát gyakran emlegetik. A jahvista történet valószínűleg sumer-babiloni mítoszra megy vissza, de e népek irodalmában párhuzamos mítoszt mindeddig nem sikerült találni (sem az *Atrahaszisz*-, sem a *Gilgames*-eposzban).¹⁹ Elképzelhető, hogy az egymástól igen távoli területeken megjelenő történetek közös forrása egy igen régi ősmítosz.

Itt megkockáztatok egy feltevést. A kutatók még a XIX. században is találtak olyan néptörzset Afrika belsejében (a pigmeusokat), akik nem tudták, hogy okozati viszony van a férfi és a nő kapcsolata, valamint a gyermekek születése között. A kígyó a keleti népeknél az okosság szimbóluma, a hébereknél már a „legravaszabb”, tehát veszélyes állat. Az ősemléknek aligha volt szüksége különleges „okosságra”, „tudásra”, hogy tudja azt, amit minden állat tud, de arra már igenis, hogy rájöjjön a gyermekszületés és a férfi-nő kapcsolat összefüggésére. Ez megnövelte az apa tekintélyét, s oda vezetett, hogy az ókori civilizált népek is azt hitték, hogy a gyermek elsősorban az apától származik, az adja a magot, a nő csak őrzi azt testében – az *Oreszteia* harmadik része szerint.²⁰ Innen eredhet már az ősidőkben a leszármazás fiági származtatása is. Az így megokosodott őstársadalmakban azután a szexualitás területén már bizonyos tiltások, tabuk is keletkezhettek.

A jahvista teremtetéstörténet kialakulását a hébereknél a bibliakutatás a Kr. e. X–IX. századra teszi, tehát a zsidók egyiptomi kivonulása és a Törvény (a tízparancsolat) megismerése utáni (XV–XIII. század) időre. Ekképpen ez az eredetileg természeti mítosz vallási és etikai értelmet kapott, és új formájában nagyon is alkalmas volt az emberi lélekben élő tendenciák metaforikus, példázatszerű ábrázolására. Megvan benne az ősharmónia, az aranykor emléke, melyet egy gonosz erő elrontott, és ebben – tagadhatatlanul – az ember is részes és felelős (az ember a rosszat a természeti erőktől is megtapasztalta, de a másik embertől elszenvetett bántásokból is). Minthogy ekkor már a Törvény, az isteni eredetű Törvény is élt a zsidó nép tudatában, az Istennel szembeni engedetlenség jelképévé válhatott a tiltott fa gyümölcsének leszakítása, az ősbűn jelképe a jóval későbbi, Pál apostol által megfogalmazott értelemben. De az emberi gondolkodásban az ősharmónia emléke mellett ott él visszaállításának vágyképe is, a messianizmus. Nemcsak az ember szenved a harmónia megbomlása miatt, hanem az egész élővilág. Ennek a hitnek adott tápot az elochimista teremtetéstörténet is, mely szerint Isten az embernek a gyümölcsöket, az állatoknak pedig a növényeket adta táplálékkul. Tehát ebben az ősharmóniában az állatok között is béke uralkodott. Ezt az egyetemes békét a próféták messianizmusa a megváltás utáni boldog jövőre is kiterjesztette. Jesaja (Ézsaiás–Izajás) próféta szerint a Messiás

¹⁸ SZABÓ Árpád, *Egy cerami mythos és a bibliai bűnbeesés*. Ethnographia–Népélet, 1941. A kérdést részletesen tárgyalja LENGYEL Dénes, *Az ember tragédiája mint szerelmi dráma*. In *Madách-tanulmányok*. Bp., 1978. 57–63.

¹⁹ *Kézikönyv a Bibliához*. 1992. 190. *Atrahaszisz*. Babiloni eposz, keletkezése: Kr. e. 1600 körül. A *Gilgames*-eposz későbbi.

²⁰ AISZKHÜLOSZ, *Drámái*. Helikon, 1971. *Oreszteia*. *Eumeniszek*. DEVECSERI Gábor fordítása. 329. Apollón mondja: „akit szülöttnek hívnak, annak anyja nem szülője, csak dajkálja ő az új magot: az adja, ki nemzi [...] ő [ti. az anyja] a sarjat őrzi [...]”

eljövetelével „együtt eszik majd a farkas és a bárány, az oroszlán szalmát eszik majd. [...] Nem árt és nem pusztít senki.” (64. r. 25.) A keresztény gondolkodás ezt úgy módosította, hogy az embernek a bűntől és haláltól való megváltása Krisztus halálával és feltámadásával lényegileg megvalósult (a „kozmosz”, mely – mai szóhasználatunktól eltérően – a görög Bibliában az emberi világot jelenti), a „teremtett világé” (a „ktiziszé”) majd a Paruzia, Krisztus második eljövetele alkalmával következik be (Pál Római levele 8. r. 18–22.), amikor megújul az ég és föld (Jelenések 21.). Az *ember tragédiájának* második színe előtt ez a szerzői utasítás olvasható: „Ádám és Éva jönnek, különféle állatok szelíd bizalommal környezik őket.” Ennek viszont ellentmond a 240. sor, melyben Lucifer még a bűnbeesés előtt azt mondja: „a sas, mely a kis madárra csap”. Milton logikusabban követi a hagyományt: az Édenkertben béke van, és eposza az örök béke és boldogság, új ég és új föld látomásával fejeződik be.

Az édenkerti harmónia megrontója azonban elsősorban a lázadó angyal, az Ősgonosz; az ember vétkes és áldozat egyaránt. Ez utóbbi tehát megváltható, az Ősgonosz nem – hirdeti Ágoston a Biblia szellemének megfelelően. Neve először a viszonylag kései Jób könyvében szerepel először: Sátán. Görög neve: „diabolosz” a. m. vádló, vádolja az embert Isten előtt; e szó átment a latinba is. De honnan van a *Lucifer*, azaz a *Fényhozó* név, mely már a középkorban szerepel, így Danténál is ő kerül a Pokol fenekére?²¹ A bibliakutatás kimutatta, hogy egy nyelvi tévedés következtében. Ézsaiás–Izajás próféta könyvének 14. fejezetében van egy gúnydal a babiloni királyról; „Leestél az égről, fényes hajnalcsillag. [...] Pedig ezt mondtad magadban: Fölmegyek az égbe, Isten csillagai fölé emelem trónomat. [...] De az alvilágba zuhantál alá, a mélységes szakadékba.” Nos, amikor a Kr. u. V. század elején a Bibliát az akkori latin nyelvű lefordította Hieronymus (Szent Jeromos), ezt a részt így adta vissza: „Quomodo cecidisti de coelo? Lucifer, qui mane oriebaris?” (Hogyan estél le az égből, hajnalcsillag, ki reggel emelkedtél fel?” *Lucifer* az akkori latinságban egyszerűen a hajnalcsillagot jelentette. Még az V. század végén, Dracontius keresztény latin költő is azt írja az édeni boldogságról, hogy a ártatlan emberpár örömmel látta Lucifert (a hajnalcsillagot) a tenger fölött feltűnni, mert ez a nappal kezdetét jelezte.²² De a zsarnok babiloni király felfuvalkodottságának és bukásának rajza annyira emlékeztetett az Isten ellen lázadó angyaléra, hogy Kr. e. a II. században már az *Énok titkai* című apokrifá hasonlóan adja vissza a gonosz angyal lázadásának történetét. Hieronymus fordítása, a *Vulgata* lett az egyház hivatalos bibliafordítása, és a Lucifer = hajnalcsillag jelentés elhalványulásával a Lucifer név a középkorban a Sátán mellékneve lett. A Fényhozó név zavaró hatását pedig úgy kerültk el, hogy amíg a lázadó angyal az Úr szolgálatában állott, addig a neve Fényhozó (Lucifer) volt, később, lázadása után kapta a Sátán (ellenség) nevet, de égi neve bukása után is megmaradt. Ezt a megoldást választotta Victor Hugo *A Sátán vége*

²¹ *Pokol*, XXXIV. ének 88–90.

²² *Carmen de Deo*. „Ast ubi purpureum surgentem ex aequore cernunt Luciferum vibrare jubar...” Id.: EVANS, 130. Hogy Lucifer mint őrdög egy nyelvi tévedés következménye, ezt már Pollák Miksa kimutatta: *Madách Imre és a Biblia*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve 1936. 140. A régi Károli Gáspár-féle fordításokban is Ézsaiás prófétának a babiloni királyt csúfoló soraiban *Lucifer* olvasható, később helyesbítették *hajnalcsillagra*, *hajnalnak fiúra*.

(*La Fin de Satan*) című, töredékben maradt eposzának végén, úgy állítva be a dolgot – eltérően a keresztény felfogástól –, hogy a világ végén a Sátán is megváltatik: „Satan est mort; renais ô Lucifer céleste!” – (Sátán meghalt, szüless újjá, Égi Lucifer!) A Biblia 1611. évi hivatalos angol fordítása (Authorized Version) Ézsaiás–Izajás próféta gúnydalában meghagyta a *Vulgatában* szereplő Lucifer–Hajnalcsillag nevet. (A régi Károli-Biblia is.) Innen eredeztetik, hogy Byron *Cain*-jában is Lucifer a lázadó angyal neve. Több Madách-kutató szerint Byrontól ered a *Tragédia* Luciferje. Byronnál egyébként Lucifer tagadja, hogy ő lett volna az első emberpár csábítója. Byron a mű előszavában arra hivatkozik, hogy a bibliai történet is csak „kígyót” említ,²³ mint láttuk, valóban így is van. Madáchnál Lucifer először főangyal, csak utána fordul az Úr ellen, furcsa lett volna nevének megváltoztatása a drámában. Különbösen is, nemcsak Byronnál, Danténál, Christopher Marlowe *Doktor Faustus*ában is ő a főgonosz, Mefisztó csak szolgálja, Miltonnál Sátán a lázadók vezére, de neve más volt azelőtt,²⁴ tehát egy félreértésen alapuló, de világirodalmi tekintélyt szerzett szokás indokolja Madách névadását. (Egyébként az újabb bibliafordítások, katolikusok és protestánsok egyaránt, a prófétának a babiloni királyt gúnyoló versében hajnalcsillagot írnak, nem Lucifer-t.)

II.

A bűnbeesés bibliai történetének feldolgozása a középkorban indul meg. Először latin nyelvű hexameteres költeményekben, melyek aránylag nagy számban keletkeztek a középkor elején az akkori Gallia területén.²⁵ Ezek az elbeszélő költemények a IV. század végétől a VI. század végéig terjedő időben, a népvándorlás viharaitól szenvedő területen születtek egyházi emberek tollából. Általában a teremtetésről, az édenkert szépségéről, az első emberpár bukásáról, utána a természetnek kegyetlenné, az embereknek egyre romlottabbá válásáról szólnak, van, amelyik egészen a vízőönig adja elő a történeteket. Ismertek voltak a középkor folyamán, erősen hatottak a XVI. század elején a francia bibliai epikára és – valószínűleg közvetlenül is, de közvetve biztosan – Miltonra. A jahvista történet ezekben a hagyományokból származó mozzanatokkal bővült. Így pl. az angyalok teremtése az egyikben megelőzi az egész világ, a másokban az ember teremtését. A gőgös angyal/angyalok lázadása, letaszításuk a mennyből mindenesetre előbb történik, mint az ember megalkotása. Kígyó képében természetesen az Ellenség rontja meg az emberpárt. Itt talán elég néhány művet megemlíteni: Prudentius

²³ BYRON, *Cain, a Mystery*. Preface. „The reader will recollect that the book of Genesis does not state that Eve was tempted by a demon, but by »the Serpent«, and that only because he was »the most subtil of all the beasts of the field.«” (Az olvasó emlékezzék vissza, hogy a Teremtés könyve nem állítja azt, hogy Évát egy démon kísértette, hanem csak „a Kígyó”, és az is csak azért, mert „az volt a legravaszabb a mező valamennyi állata közül”).

²⁴ *Paradise Lost*, V. 657–659. „Sátán nem így virraszt – ekép nevezzük, / mert régi neve nem csön-dül az Égben.” – But not so waked / Satan – so call him now; his former name / Is heard no more in Heaven.” (Milton *Elveszett Paradicsomát* általában Jánossy István fordításában idézzük majd. In MILTON, *Válogatott művei*. Európa, 1978. Ha szükséges, párhuzamosan közöljük az eredeti szöveget is.

²⁵ Az ókor végi vagy középkor eleji latin eposzokról szóló fejezetet EVANS alapján írtam. I. m. IV. „The Neo-classical Tradition”. 107–142.

Harmatogeniáját (A bűn eredete), az arles-i püspök, Hilarius *Metrum in Genesim* című művét, a már említett Dracontiusnak *Carmen de Deo* (Költemény Istenről) című epikus munkáját, a vienne-i püspök, Avitius *De Mosaicae Historiae Gestis* (A mózesi történetben történekről) és Cyprianus *Heptateuchos* (A teremtés hét napjáról). Ezek a költők a bibliai történet feldolgozásában nemcsak az Ószövetségre és az egyházatyákra, hanem az antik klasszikus költészetre is támaszkodtak: a *Negyedik eklogát* író Vergiliusra, Ovidius *Metamorphoses*-ére és Lucretius *De rerum natura* című írásaira, amennyiben ezek összhangba hozhatók voltak a keresztény tanítással. Az antik költők aranykor-leírásait felhasználták az Édenkert szépségeinek festésére, átvették azokat a részeket is, melyek az aranykor után a világnak egyre fokozódó romlásáról szóltak az ezüst-, de még inkább a vaskorban. Hogyan következett be a tél és a fagy uralma, a békés múlt után az örök harc, háborúk, erőszakosságok világa, az önként gyümölcsöt, mézet adó föld hogyan vált mostohává, melyet, hogy teremjen, keserves munkával kell megművelni. Az első emberpár szépségéről is írtak, Éváéről is, bár visszafogottabban, mint utódaik, a reneszánsz költők. Hangsúlyozták, hogy a kísértő előbb a hiszékeny Évát csapta be a halált hozó gyümölccsel, Ádám csak később, inkább Éva kedvéért vétkezett. A szexualitás kérdésében a kettős megoldás szerepel náluk: a bűneset előtt a „honesta voluptas”,²⁶ utána a nyers érzékiség (Dracontius). Az ördög hatalmas erőt képvisel, de – elkerülendő a manicheus tévtanítást – hangsúlyozzák, sokkal alárendeltebb Istennél. Mindamellett az ördög hamis öntudattal, önmagát is megcsalva állítja – pl. Prudentius *Harmatogeniájában* –, hogy ő nem teremtmény, hanem „saját erejéből jött létre”, önmagától vette fel állagát (persuadit propriis genitum esse viribus ex se materiam sumpsisse sibi), akárcsak késői utódja, Madách Lucifere az első színben: „De mindöröktől fogva élek én.”

A latin nyelvű, keresztény és antik elemeket egyelőre csak óvatosan összeolvasztó epikai költemények után nagy szerepet kap az édenkerti téma a középkor virágzó és hanyatló időszakában is a már nemzeti nyelveken írt misztériumdrámák formájában. Ezekben immár nagyobb hangsúlyt kap a megváltás mozzanata. Ugyanis a limbus-hit szerint az első emberpár nem kárhozott el, bár tőlük származik az eredeti bűn, hanem egy közömbös helyre, a poklon kívüli limbusba kerültek, ahonnan Krisztus a halála és a feltámadása közti időben, amikor „alászállt a poklokra”, kiszabadította és magával vitte őket a prófétákkal együtt a mennybe. Danténál is így olvasható, a *Pokol* negyedik énekében. Sőt a *Paradicsom* XXII. és XXXII. éneke szerint az első emberpár a Mennyei Rózsa szirmaira kerül, ahol a legnagyobb szentek és próféták foglalnak helyet. A misztériumdrámákban is a vétkező, de megváltható emberiség képviselőivé emelkednek. Egyébként Dante a páli felfogást követve értelmezi a „tiltott gyümölcsöt”. A *Paradicsom* XXVI. énekében ezt mondja Danténak az üdvözült Ádám: „Halld hát, fiam, nem épen a Tilos Fa gyümölcse volt oka a Száműzésnek, hanem csak az átlépés a Tilosba” (Babits ford.); „Or, figliuol mio, non il gustar del legno fu per sè la cagion di tanto essilio, ma solamente il trepassar del segno.” (XXVI. 115–117.) A középkori misztériumdrámák közül kiemelkedő jelentőségű a XII. században

²⁶ EVANS, 130.

keletkezett francia nyelvű *Le Mystère d'Adam*,²⁷ már azért is, mert mintául szolgált a más nyelvterületeken – így Angliában – készült hasonló témájú műveknek. Ez már meglehetősen szabadon egészíti ki a bibliai egyszerű történetet, és dialógusai viszonylag elevenek. Három részből áll. Az elsőben Sátán behatol az Édenkertbe, a tiltott gyümölcs megízlelésére akarja csábítani Ádámot, de sikertelenül. Utána Évával próbálkozik, bókol neki, hiúságát legyezgeti, isteni tudást, képességet ígérget neki, majd eltűnik. Ezután a már megzavart Éva előtt megjelenik egy emberi nyelven beszélő kígyó, s ennek sikerül az asszonyt rábírní az isteni tilalom megszegésére. Ekkor megjelenik Ádám, és Éva férjét, büszkeségének felkeltesével (amit a nő mert, merje a bátor férfi is) ráveszi,²⁸ hogy egyék a tiltott gyümölcsből. (Az *ember tragédiájában* is a nőt bókolással a férfit büszkesége sértegetésével csábítja Lucifer az isteni parancs megszegésére.) A dráma második részében az emberpár keserves munkával műveli a földet, a Sátán tüskés növényt és konkolyt hint földjükre. Ekkor következik a második tragédia: Káin és Ábel története. Végül meghalnak, és az ördögök elviszik őket az alvilágba. A harmadik rész az ún. „próféták menete”. Az ótestamentumi próféták felvonulnak, és sorra megjósolják a Messiás, Krisztus eljövetelét s a megváltást.

Mint látható, már ez a korai feldolgozás tartalmazza a fő kiegészítő motívumokat, így főként az édenkert történetnek összekapcsolását Káin testvérgyilkosságával. Az ezúttal „almának” jelölt tiltott gyümölcs önmagában kevésnek tűnhetett az ősbűn jelölésére, a testvérgyilkosság viszont már tragikus hatást gyakorolhatott a nézőkre.

J. M. Evans könyvében²⁹ több angol nyelven írt „miracle plays”-t sorol fel, melyek azonban nem sok újat adnak hozzá a hazájában általa is mintának tartott francia misztériumdrámához. Említ epikai feldolgozásokat is, mint például az 1230 táján keletkezett *Cursor Mundit*, mely voltaképpen az egész Biblia verses feldolgozása (némi népi hagyományok beleszővésével), valamint William of Shoreham elbeszélő költeményét, amely az édenkert történetet tárgyalja, de előzmény gyanánt elmondja a pártos angyalok lázadását, majd a megváltás ígéretének hangsúlyozásában azt is kiemeli, hogy a Jézus által megváltott ember tökéletesebb lesz, mint a paradicsomi ártatlan állapotban élő volt, vagyis beleviszi művébe az ágostoni „felix culpa” mozzanatát is.³⁰

Ádám és Éva története mint keret és megindító mozzanat, egyúttal mint befejező, megoldó motívum szerepel Arnoul Gréban 1452-ben előadott, hosszú misztériumjátékában, a *Le Mystère de la Passion*ban.³¹ Mint a cím is jelzi: a voltaképeni téma Krisztus élete és szenvedése. Ezt a terjedelmes drámát négy alkalom-

²⁷ Petit de JULLEVILLE, *Mystères*. I. 297–299. EVANS is részletesen tárgyalja, 199–202.

²⁸ Az Éva és Ádám közti híres párbeszéd a következő: *Adam*: J'en dult. (Félek tőle.) *Eva*: Lai le! (Hát hagyj!) *Adam*: Ne ferai pas. (Nem teszem.) *Eva*: Dal demorer fais tu que las. (Ha halasztod, úgy teszel, mint ki gyáva.) *Adam*: E jo prendrai. (És veszni fogok.)

²⁹ EVANS, 202–206.

³⁰ EVANS, 185–190. William of SHOREHAM költeményének címe: *On the Trinity, Creation, the Existence of Evil, Devils, and Adam and Eve*. (A Szentháromságról, Teremtés, a Rossz létezése, Ördögök és Ádám és Éva.)

³¹ *Le Mystère de la Passion* d'Arnoul GRÉBAN. Édition critique par Omer Jodogne. Bruxelles, 1965. (Az 1458. évi kézirat alapján.)

mal adták elő, dikciója, verselése a korhoz képest kiemelkedő. A Prológus a Teremtés hetedik napját mutatja be. A Szeráf, a Kerub, valamint Mihály, Gábor és Rafael főangyalok az Úr alkotását magasztalják. Az angyalok közül azonban Lucifer gőgösen szembefordul az Atyaistennel (Dieu le Père), ócsárolja alkotását. Mellé áll Sátán, Belzebut (sic!) és Astaroth. Isten száműzi a lázadó angyalokat, akik ördögökké lesznek az alvilágban. Ezután következik az Édenkertnek és az emberpárnak a megteremtése. Lucifer felháborodik az ember nagyságán és boldogságán, és Sátánra bízta az ember megrontását. Ez kígyó képében előbb Évát csábítja el. Ádám eleinte ellenáll, de Éva iránti szerelemből ő is eszik a mérges, halálos gyümölcsből. Isten vétkükért kiűzi őket az Édenkertből, majd Káin és Ábel története következik. Haláluk után a limbusba kerülnek, oda jut azután Dávid, Izajás, Jeremiás is; és Ezekiel vigasztalja őket a Messiás eljövetelével. (Ez utóbbiak ótestamentumi története nem szerepel a drámában, csak Adámé, Éváé, valamint Káiné és Ábelé.) Jézus élete és szenvedései történetének részletes drámai megelevenítése után jön a végkifejlet. Jézus, halála és feltámadása közt le száll az alvilágba, és magával viszi Ádámot, Évát és Ábelt a mennyekbe, a prófétákkal együtt.

Gréban művének újdonsága a mi szempontunkból az, hogy míg az előbbi művek csak ígéretet tartalmaznak az immár az emberiséget jelképező emberpár megváltására, Gréban műve drámailag ábrázolja is azt. Keretes „üdv történet”, de minthogy mind kezdete, mind befejezése az első emberpár sorsát illusztrálja, már „emberiségdrámá”-nak tekinthető. Az első vétkek, a tiltott alma leszakítása a szöveg szerint az engedetlenséget (inobedience) jelenti, melyet teljessé tesz a testvérgyilkosság. Ádám és Éva itt a vétkező, de megváltható emberiség jelképeivé lesznek, ezt az alapeszmét hangsúlyozza a műbe szőtt moralitásdráma, „Isten négy leányának” párbeszéde is. E „négy hölgy” a középkor allegorizáló hajlamainak megfelelően Isten négy fő tulajdonsága a 85. zsoltár alapján: az Irgalmasság (Misericorde), a Jogosság (Justice), az Igazság (Vérité) és a Béke (Paix). Ezek vitatkoznak a mű elején: megérdemli-e az ember a megváltást. A végén, Krisztus váltságahalála után igazat adnak Misericordiának, és mint a zsoltár 11. versében: „Irgalmasság és Igazság találkoztak, Jogosság és Béke csókolták egymást.” – „Misericordia et Veritas obviaverunt, osculate sunt sese Pax et Justicia” – idézi a mű a *Vulgatát*.

A három főangyal neve, szerepe és szembeállítás a az ördöggel válik ily módon olyan hagyományos motívummá, amelyet mind Goethe a *Faust*-ban, mind Madách a *Tragédiá*-ban felhasznál.

A középkori és reneszánsz kori színelőadásokban természetesen a bibliai történetbeli „mezítelenség” mozzanata még utalásképpen sem szerepel, ellentétben az ikonográfiával. Ádám és Éva különböző színű bokáig érő köntösben léptek fel. (Érdekes, hogy a Friedrich Delitsch által megtalált babiloni eredetű agyagtáblán is így láthatók.)

III.

A reneszánsz új világnézete az édenkerti történet költői feldolgozásait is lényegesen módosította. A bibliai bűnbeesés-történet a hagyományból eredt bővítésekkel megmaradt ugyan, de kibővült a Paradicsomból történt kiűzetés és Ábel halála utáni eseményekkel, az immár barátságtalanává vált természettel harcban

álló és ebben a harcban hatalmas eredményeket elérő ember eposzi küzdelmével. Ő a mikrokozmosz, aki értelmével alapján mása a nagy világmindenségnek, a makrokozmosznak, mint ezt a humanista filozófusok, Nicolaus Cusanus, Pico della Mirandola és Charles de Bouelle hirdették. Az első teremtéstörténet szerint Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette, létrejöhetett tehát a szintézis a bibliai és a reneszánsz világgép között a kornak bibliai témájú költészetében is. S újra előtérbe került az a héber, részben rabbinikus, de inkább apokrif iratokban megjelent mozzanat, hogy Ádámnak „megnyíltak a szemei”, nemcsak saját mezítelenségének, hanem utódai, az egész emberiség jövőjének meglátására is. Ez a jövő főként az őt követő bibliai eseményekre vonatkozik ugyan, tehát „üdv történeti” jellegű, de egyre inkább belevegyülnek antik görög-római, sőt a reneszánsz költők számára korabeli események is, a meglátott jövő részben már „világtörténeti” vagy inkább „művelődéstörténeti” elemeket is felvillant.

A reneszánsz szellemiség legtisztább megvalósulását az ún. lyoni iskola vezető költőgyéniségének, Maurice Scève-nek 1562-ben megjelent *Microcosme* című elbeszélő költeményében érhetjük tetten, melyet méltán nevez a mű legavatottabb méltatója, Verdun L. Saulnier „humanista eposz”-nak (1947, újabban 1981).³² A mű három „könyv”-ből, (livre, voltaképpen ének) áll, és kiszámítottam, 1003 sort tartalmaz. A „mikrokozmosz” természetesen az ember, aki képes megismerni a „makrokozmoszt”, a világmindenséget. Az embert, a „földi istent” Scève szerint Isten a maga képére, illetve saját fia, Jézus képére teremtette. (Scève hangsúlyozza a Szentháromságban való hitét.) A *Microcosme* annyiban üdv történet, hogy a teremtéssel, a férfi, majd a nő megteremtésével, a tiltott fa gyümölcse megízlése miatt az első emberpárnak a Paradicsomból való kiűzetésével, majd Káin és Ábel történetével kezdődik, s a vége az, hogy a prófétai ihletet kapott Ádám megjövendőli Évának az Isten Fia, a Megváltó eljövetelét 11 verssorban. A középső rész: az első ének egyes sorai, de főként a második és a harmadik ének arról szól, hogyan küzd meg az ember a bűnbeesés után a mostohává lett természettel, hogyan válik hatalmassá és tudóssá (bár ez utóbbi Scève-nél inkább csak a középkor végi értelemben veendő). Ez már inkább „világtörténet”, nem eseménytörténeti, hanem művelődéstörténeti értelemben: az ember technikai haladásának rajzát kapjuk: hogyan lesz *homo faber*, másfelől hogyan sajátítja el a tudást (írásbeliség, matematika, csillagászat, filozófia) és válik *homo sapiens*sé. Mindezt a fejlődést Ádám jó szelleme (le bon génie) ihletésére először az *emberiiség jövőjét bemutató álomban* éli meg, majd megvilágosodva Évának *magyarázza el*. Az emberiségnek ebben a küzdelmében vannak negatív mozzanatok is (erőszak, tévelygések, az ágyú feltalálása), de Scève a sikerekre helyezi a hangsúlyt, és ezáltal a naiv elképzeléseket is tartalmazó költemény az emberi haladás eposzává válik.

A mű a teremtéssel indul. A világmindenség először Isten „eszméjében” (Idee) élt, de ő Scève-nél ezt a Káoszból a Természet segítségével hozta létre – az író így összekapcsolja a bibliai és az antik görög felfogást (az egyházatyákat és Hészio-

³² Verdun L. SAULNIER, *Maurice Scève* (cca. 1500–1560). Slatkin, Paris–Genève, 1981. I. és II. rész egybekötve. 578 és 326 p. A *Microcosme* kritikai kiadása: Maurice SCÈVE, *Microcosme*. Texte établi et commenté par Enzo GIUDICI. Cassino, Editrice Garagiliano. Paris, Librairie Philosophique Vrin. 1976. 454 p.

doszt, Platónt). Mint Platónnál az ember – itt Ádám – először „androgün” volt, egyesült benne a férfi és a nő – ilyen módon lehetséges, hogy oldalából szülessen meg Éva. Az Édenkertben élnek, tilalmas számukra a jó és a rossz tudás fája. (Az élet fáját Scève nem említi.) A Démon irigyli az ember magas méltóságát, leszáll a „sötét mélységbe”, és társul hívja a Halált és az antik Atroposzt, azt a párkát, aki a görög mítosz szerint elvágja az élet fonalát. A tiltott gyümölcsbe beleönti a Halál mérget, és kígyó alakjában csábítja el először Évát, aki falánkságból és kíváncsiságból eszik belőle, majd „jövendő férjének” (futur mary) is ad belőle; azért „jövendő férj”, mert csak a Paradicsomból való kiűzetés után lesz köztük szexuális kapcsolat. De az „alma” a Démon akarata ellenére Évát „termékennyé” teszi, és így lehetővé válik, hogy ivadéka legyen a Megváltó, és megalapítsa az Egyházat. A bűn Scève-nél az Isten elleni hálátlanság, szeretetlenség és a hitetlenség Isten szavában. A Halál megjelenésekor az első emberpár ijedtében – fügefalevéllel betakarva magát – kimenekül az Édenkertből – ez a „kiűzetés”. Isten nem szólal meg, az író szelíden megdorgálja őket. Az eddig kedvező természet megváltozik, ismeretlen jelenség, dörgő-villámló vihar tör ki, az emberpár egy tölgyfa alá menekül. A fa lombjai valamennyire védelmet adnak, Ádám rájön, hogy kunyhót kell építenie faágakból és levelekből. Itt alszanak, ekkor tanítja meg őket a Természet a szexualitásra. Ádám szelídíti az állatokat, műveli a földet. Megszületik Káin, majd Ábel. A gyermekszületést nagy lelkesedéssel ünnepli az író, ami meglepő, mert bekövetkezik a testvérgyilkosság. Ekkor már keserűen vádoló hangon szólal meg a szerző. (Mintha ezt érezné az igazi ősbűnnek.) Az első emberpárt is akkor fogja el igazán nagy bánat. Ábel halála és Káin elbujdosása után válik voltaképpen tragikussá Scève-nél Ádám és Éva sorsa. Ádámot azonban mélységes apai bánatában a Jó Szellem (Le Bon Génie) vigasztalja a jövőt bemutató álommal, és ez a jövő az emberiség technikai, tudományos és művészeti haladása. Igaz, Scève a jövő bemutatásával csak Jézus Krisztus idejéig megy el, tekintve, hogy eposzának vége: a Messiás eljövételének megjósolása.

Scève-nél a Jobb Szellem, a Vigasztaló szellem (Génie Meilleur, Génie Conso-latif) Istennek szolgálja, ami azt jelképezi, hogy Isten az Édenkertből való kiűzetés után sem hagyja magára az embert. Így már az első vihartól megrémült Ádámot „az őrizetére rendelt Jobb Szelleme” (Son Génie meilleur pour sa garde ordonné) ilyen szavakkal biztatja: „Itt használnod kell hát minden férfias erőfeszítésedet, az ember a bajjal szembeállva bizonyítja be, hogy erős.” („Icy employer faut tout ton virile effort: Contre l'aversité se prouve l'homme fort”; I. 451–452.). Az Édenkertben engedelmesnek kellett volna lennie az embernek, a megváltozott világban a küzdelem az etikus magatartás.

Az álomban és az elbeszélésben foglalt „világtörténet” nem esemény- vagy eszmetörténet – bibliai értelemben sem az: az özönvízre, Mózesre, Dávidra inkább csak utal a szerző –, hanem inkább művelődéstörténet. A kozmológia még teljesen ptolemaioszi, de ezt is mint az emberi tudás nagy eredményét értékeli a szerző (az is volt a homéroszi, óceánnal körülvelt, tányér alakú Föld-képzetthez viszonyítva). A Bábel-torony építését mint értelmetlen erőfeszítést ítéli meg Scève, és – Josephus Flaviust követve – kapcsolatba hozza „Nembrod” (Nimród) uralmával. Ez utóbbi majd Miltonnál és Victor Hugónál válik a zsarnok jelképévé. Hogy az ember az Édenkertből való kiűzetés után küzdéssel és munkával, majd a tudás elsajátításával és művészi képességekkel (költészet, zene) halad

előre, ez Scève-nél az Isten akarata: „Nem látod-e, Ádám, hogy Isten úgy rendelkezik, hogy általad munkálkodjék, amint önmagában megpihen?” („Ne vois-tu o Adam que ton Dieu se dispose A travailler par toy, comme en soy il repose?”; I. 485–486.). A mű azonban így is üdvtörténet marad, ezt az egész fejlődést a mű végén Krisztus megváltása tetőzi be. Scève eposzában egyesül kereszténység és humanizmus.

Scève optimizmusát a történelmi körülmények is lehetővé tették. Saulnier szerint (407.) a mű 1555 és 1559 között készült, és megjelenése különösen kedvező időre, a költők (Ronsard, Jodelle) által is magasztalt, toleráns és békeszerető Michel de l'Hospital fő minisztersége idejére esett, aki IX. Károlynak uralkodása elején tanácsadója volt. A *Microcosme* abban az utolsó évben jelent meg, amikor még azzal fejezhette be művét a szerző: „Általános béke uralkodott ez évben a világban” („Universelle paix appaisoit l'univers L'An que ce Microcosme... Fut ainsi... tracé...”; III. 1001–1003.). (1563 már a vassyi vérengzés éve és a csaknem félszázados vallásháború kezdete Franciaországban.)

Maurice Scève műve névtelenül, egy máig problematikus jelige (non si non la) alatt jelent meg. Milton minden valószínűséggel ismerte, de a hatása korántsem volt olyan széleskörű, mint Guillaume Du Bartas, korában Európa-szerte ismert elbeszélő költeményeinek: a *La Sepmaine ou la Création du Monde*-nak (A Hét avagy a Világ Teremtése, 1578) és ennek folytatásának, a *La Seconde Sepmaine ou Enfance du Monde*-nak (A Második Hét avagy a Világ Gyermekkora, első hat rész: 1584, a teljes kiadás a szerző halála után: 1591).³³ Az első mű a teremtés bibliai történetének hét napjáról szól. A *Világ Gyermekkora* voltaképpen befejezetlen, 14 részt foglal magában külön címekkel; az édenkerti történettel kezdődik, és a Biblia alapján mondja el a zsidó nép történetét a babiloni fogságig. Tehát ez is voltaképpen „üdvtörténet”, de kitéréseivel, bővítéseivel együtt már nemcsak „művelődéstörténeti”, de „eseménytörténeti” jellegű is. Ezek a bővítések egészen a költő koráig terjednek. Mint jeleztük, a *Világ Gyermekkora* – Du Bartas 1590-ben bekövetkezett halála miatt – voltaképpen befejezetlen, de költője három helyen is utal arra, hogy a történetet bibliai alapon egészen a Világ végéig, az Utolsó Ítéletig, a Szombatok Szombatjáig (Sabat des Sabats) akarta folytatni; ez – Ádámnak megmaradt fiához, Szethez intézett jóslata szerint – a teljes nyugalom napja és az ujjongás napja lesz: „Mais le dernier jour sera le vray jour de repos... Et nous estant plongez en eternal esbats, Celebrerons au ciel le Sabat des Sabats” (De az utolsó nap lesz az igazi pihenés napja... és mi örök ujjongásba merülve ünnepelni fogjuk a szombatok szombatját; *Les Artifices*, 623–628.). Ezen optimista jóslat

³³ *The Works of Guillaume de Salluste Sieur Du Bartas. A Critical Edition with Introduction, Commentary and Variants. In Three Volumes, By Urban TIGNER HOLMES Jr., John CORIDEN LYONS, Robert WHITE LINKER, with the assistance of others. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1935. Slatkin Reprints, Genève, 1977.* Ez utóbbi kiadásban az I. és II. kötet egybekötve tartalmazza a bő bevezetést, Du Bartas életrajzát, költészetének elemzését és méltatását, *La Judit, Le Triomphe de la Foi és L'Uranie* című költeményeit, valamint egyik főművét: *La création du Monde ou Première Sepmaine*. A második kötetben található a *La seconde Sepmaine ou Enfance du Monde* és kisebb versek. Du Bartas-ról: Georges PELLISIER, *La vie et les œuvres de Du Bartas*. Paris, Hachette, 1883. – Leonce COUTURE, *Les Poèmes de Du Bartas et l'orthodoxie*. Revue de Gascogne, 1870. T. XI. 451–457. és 485–492. – G. ASHTON, *Du Bartas en Angleterre*. Paris, 1908. – C. C. TAYLER, *The Impact of Du Bartas on Milton*. Chapel Hill, 1938.

ellenére Du Bartas eposza lényegesen komorabb hangú, mint Scève-é, hiszen a vallásháborúk viharában született (1572, a Szent Bertalan-éj). Tegyük még hozzá, Du Bartas lelkes hugenotta, Navarrai Henrik (a későbbi IV. Henrik) katonája, de nincs benne gyűlölködés a katolikus fél iránt, toleranciát, nemzeti egységet akar, műve tele van békefelhívásokkal honfitársaihoz, sőt még a különböző hitvallású keresztények együttes fellépését is sürgeti az iszlám hódításai ellen. Művében a katolikus szellemű párizsi egyetem sem talált a katolikus szellemiséget sértő mozzanatok. Ortodox protestáns polémiája – mert az eseményeket hosszú kommentárokkal kíséri – inkább a hitetlenség (gyakran a Biblia szabadabb értelmezése) ellen irányul. Így például szenvedélyesen védi az édenkerti bűneset következményét, az eredendő bűn hittételét. Ortodoxiája is egyik tényezője annak – tragikus eseményekkel terhes korára való állandó utalásai mellett –, hogy műve lényegesen komorabb hangulatú, mint Scève reneszánsz optimizmussal teli írása.

Am Du Bartas képes a világ szépségeit megragadóan ábrázolni, így az „Éden” című részben, amely a bűnbeesés előtti világ boldogságát és pompáját festi. Hatottak rá – és később Miltonra is – a már említett népvándorlás kori latin eposzok, amelyek a XVI. században nyomtatásban váltak közzismertté. Egyesek már 1536-ban ismertek voltak, de 1560-ban Párizsban a Morell kiadó együttesen jelentette meg Hilarius, Dracontius, Avitius és Cyprianus latin eposzait, akik – mint láttuk – a bibliai édenkertet az antik aranykorral ötvözték össze.³⁴ Egyébként is a görög-római antikvitás hatása Du Bartasnál erősebben érvényesül, mint Scève-nél. Du Bartas ugyan élesen elutasítja az antik filozófiának a keresztény vallással össze nem egyeztethető tételeit, de tisztelettel szól Platónról, követve ebben Szent Ágostont és Marsilio Ficinót.

A világ teremtése nála Isten műve, akiben éltek az ideák, amelyek azután megvalósultak. A Káosz nála is szerepel, de szintén Isten teremtménye, melyből kibontotta a létező világot. Az angyalok megalkotása és a pártütő angyalok Sátán vezette lázadása megelőzte a Teremtést – indítékuk gőg és hatalomvágy (*Sepmaine. Premier jour. 543–666.*). Az édenkerti eseményt Du Bartas teljesen a Biblia szövegéhez ragaszkodva adja elő a „L’Imposture” (A Csalás) című részben, azzal a hagyományos kiegészítéssel, hogy a kígyó alakjában maga Sátán csábítja az engedetlenségre először Évát, majd Ádámot. Indítéka: Isten elleni gyűlölete és irigysége Isten földi képmása, az ember iránt. A kiegészítés itt inkább Sátán kitaró hízelgése és Éva hosszú habozása a tett előtt. A számonkérés után következnek a bibliai büntetések. Du Bartasnak a saját korára való utalási módjára jellemző, hogy az Édenből való kiűzetés után hasonlatképpen az angoloknak 1559-ben Calais-ből történt kimenekülését hozza fel. A következő fejezet, „Les Furies” (A Dühöngések), a világ borzalmas megváltozását mutatja be az édenkerti kiűzetés után, s jellemző módon a háború szörnyűségeit említve ismét saját korára tér át a költő: patetikus békefelhívást intéz a francia néphez: szűnjék meg az értelmetlen vallásháború! A következő részben, „Les Artifices” (A Mesterségek) írja le Du Bartas az első emberpár küzdelmét az ellenségessé vált természettel (kunyhóépítés, az ehető gyümölcsök felfedezése, állatbőrökbe öltözés és a tűz meghódítása: mindez Ádám érdeme). Du Bartas itt a reneszánsz szellemében ír,

³⁴ EVANS, 141–142.

de az emberi munka scève-i pátosza nélkül. Ezután következik Káin és Ábel története a Biblia szerint: Káin féltékenységből öli meg öccsét: miért nem az elsőszülöttet szereti jobban Isten? Előre megfontoltan, erdőben gyilkol (a Bibliában a mezőn). Utána Káin várost épít, ő szelídíti meg a lovat, ivadécai találják fel a fémeket és a fémeszközöket, melyeknek hasznáról az író részletesen elmélkedik. Du Bartas egyébként nem tagadja meg a reneszánsz hagyományt: a tudományoknak (matematika, csillagászat) is szentel egy fejezetet „Les Colomnes” (Az Oszlopok) címmel. Ádámnak Ábel halála után több gyermeke születik, a legkiválóbb közülük Szet; „A Mesterségek” fejezet végén Ádámot égi ajándékként prófétai ihlet szállja meg, és *meglátja fajtája jövőjét* bibliai értelemben a Messiásig és a Paruzia boldogságáig, s mindezt elmondja Szetnek, de sokkal rövidebben, mint Scève-nél. A „Babylone” című fejezet „Nembrot”-ról (Nimród) szól, aki kitűnő vadászból zsarnoki uralkodó lesz, és ráveszi népét, hogy a sátoros élet helyett közös lakhelyül tornyot építsenek, mely a Pólusig (azaz az Égig) érjen. (A ptolemaioszi világkép szerint a Föld két sarka tartja az égboltot.) Isten megharagszik, összezavarja nyelvüket (az ósnyelv Du Bartas szerint a héber volt), és ők szétszélednek a földön. Ez és a következő fejezet („Les Colonies” – A Földrészek) alkalom az írónak, hogy a legkülönbébb népek múltjáról és jelenéről beszéljen, a görögökről, nagy költőjükről, Homéroszról, a rómaiakról, az olaszokról, Petrarcáról, Ariostóról, Tassóról, az angolokról, Morus Tamásról, Baconról, Sydneyről, beleszöve előadásába Erzsébet angol királynő és saját hazája korabeli nagyjai, Clément Marot, Amyot, Ronsard, Duplessis-Mornay magasztalását. Majd jön a Kelet, jönnek a népvándorlás népei és történetük rövid összefoglalása, azután az Újvilág felfedezése, Kolumbusz, Chile, Peru, Patagónia, Magellán útja, a különféle népek jellemvonásai, végül Franciaország dicsérete és ismét felhívás a békére!

Du Bartasnál határozottabb az üdvtörténeti szándék, mint Scève-nél, az előadás és a szellem a barokk felé hajlik; a mű gyakran bővül művelődéstörténeti és eseménytörténeti betétekkel. A világtörténet belevegyül az édenkerti helyzetből kiinduló üdvtörténetbe.

Ami a „tiltott gyümölcs” értelmezését illeti, Du Bartas erről keveset ír, de a páli felfogást látszik magáévá tenni: az első emberpár hálátlan volt Istennel szemben, aki egy gyönyörű gyümölcsökkel teli, csodálatos kertet adott nekik, s csak egy fától tiltotta el őket, tehát megérdemelték a kiűzetést. A végzetes gyümölcs magában foglalta a további bűnök csíráját, ám ezek felsorolásában nem szerepel az érzékiség. A bűnessel kapcsolatban nem említi a szexualitást, de az „Éden” fejezetben szó van Ádám és Éva házastársi és szerelmi kapcsolatáról. Du Bartas kétféle értelmezést tart lehetségesnek, egyfelől, hogy kapcsolatuk csak szellemi-érzelmi volt, másfelől, hogy testi is, mert Isten kétneműnek alkotta őket („Éden”, 601–612.). Bizonyos dogmatikai óvatosság is jellemzi, vitatott kérdésekben ismerteti az eltérő álláspontokat, de személyes állásfoglalás nélkül. Politikai véleményét a „Les Capitaines” (A Vezérek) című fejezetben fejt ki: mikor Izrael Sámueltól a bírák helyett királyt kíván – ennek kapcsán elmélkedik a királyságról és köztársaságról. A fennálló állapotot helyesli; a köztársaság kitűnő államforma a svájciak és az itáliai államok (Velence, Génua, Ragusa) számára, de a királyságokban élők nyugodjanak bele a monarchikus-arisztokratikus rendbe (1091–1116.); többet ér a belső béke, mint az értelmetlen lázadás.

Du Bartas műveit sok európai nyelvre lefordították. Főként a protestáns országokban volt népszerű: Németországban, Hollandiában és mindenekelőtt Angliá-

ban, bár több kiadást megért az olasz fordítás is. De a legtöbbet Angliában olvasták Joshua Sylvester átültetésében: *The Divine Works of Du Bartas*, első kiadása 1620-ban készült. S most már az édenkerti történet legnagyobb epikai feldolgozójának, Miltonnak a közelében járunk. Aki szintén üdvtörténetet írt, hogy „Isten útjait igazolja az emberek előtt”, de – Szenczi Miklós megállapítása szerint – műve „a világtörténelem enciklopédiájává” vált, önála teljesedik ki először klasszikus rangon a „jövőlátó Ádám” alakja.³⁵

IV.

Az édenkerti történet a Biblia, a hagyományok, a középkori színielőadások, valamint a XVI. századi irodalmi feldolgozások által a köztudatban *magának az embernek a drámájává* vált, a tiltott gyümölcs homályos és különféle módon értelmezett szimbolikája ellenére. A misztériumjátékszerű feldolgozások után érthető, hogy a reneszánszból kinőtt klasszicista ízlés az arisztotelészi–horatiusi szabályok szerinti színrevitelét igényelte a témának, amely a voltaképpen tragédiai feldolgozásra ugyanakkor nemigen volt alkalmas. Az előírt öt felvonásra való beosztást azonban lehetővé tették a monológok, a drámába szőtt, esetleg párbeszédes elbeszélések beépítése és – görög minta után – a Kar kommentáló alkalmazása. A bűnbeesés történetének első jelentős, klasszicista szabályokba szorított feldolgozása a hányatott életű, főként kiváló jogtudósként ismert németalföldi író, Hugo Grotius tollából született meg, éspedig latin nyelven.³⁶ Grotius *Adamus Exulja* (A száműzött Ádám) 1601-ben hagyta el a sajtót. Ötfelvonásos, szabályos klasszicista dráma, amely erős hatással volt Miltonra és a holland Joost van den Vondelra (1587–1679), a XVII. századi bibliai témájú drámairodalom világ-irodalmi rangú klasszicista szerzőjére, aki szintén feldolgozta az édenkerti témát *Adam in Ballingschap* (Ádám a száműzetésben) címen (1644). Grotiusnál mind az öt felvonást az angyalok kara fejezi be és értelmezi. Sátán monológiájában kifejti, hogy irigylő Ádám és Éva boldogságát az Édenkertben, mivel ő magányra van ítélve. Az emberpár élete végén a mennybe fog kerülni, ahonnan ő ki van zárva. Ezért elhatározza, hogy megrontja őket. Először „jó barát” képében akarja rávenni Ádámot a tiltott gyümölcs megkóstolására, de kudarcot vall. Utána mint „emberi nyelven beszélő” kígyó kísérti meg a magányos Évát. Érvei: nem számít Istennek a halállal való fenyegetése, a halál éppoly természetes dolog, mint a születés. Ha Éva megízleli a tiltott gyümölcsöt, isteni szabadságot szerez vele mind maga, mind ivadékai számára. Ádám közeledésére eltűnik. Mikor a férj megtudja asszonya tettét, megborrad, de midőn ez hitvesi szerelmükre hivatkozik, mégis eszik a gyümölcsből. Az angyali kar az ember bukását siratja, mint Madáchnál a második szín végén. Az emberpár az ötödik felvonásban dőbben rá tettének következményeire, keservesen összevesznek, majd Ádám öngyilkosságra

³⁵ SZENCZI Miklós utószava John MILTON, *Válogatott műveihez*. Bp., 1978. 477–478. „A viszonylag egyszerű mesét Milton a csatlakozó epizódok révén a világtörténelem enciklopédiájává fejleszti.” Uo. 481.

³⁶ Grotius *Adamus Exul* című drámáját Evans részletes elemzése alapján mutatom be. EVANS, 207–212.

szánja el magát, de ebben Éva megakadályozza avval, hogy ebben az esetben ő is végezze magával. Kibékülnek, Isten a Megváltót ígéri nekik, és ők elhagyják a Paradicsomot.

A tragikum teljessége Ádám öngyilkossága lenne, de ezt a mítosz logikája lehetetlenné teszi, csak a szándék a tragikus, de tettbe nem fordulhat, sem Grotiusnál, sem Miltonnál, sem Vondelnél, sem Madáchnál. Maga Milton először szintén ötfelvonásos klasszicista dráma alakjában akarta feldolgozni a paradicsom elvesztésének történetét, s J. M. Evans és G. K. Hunter szerint 1639 és 1642 előttről (tehát az angol polgári forradalmat megelőző időből) való az a négy drámai vázlat, melyet a témáról készített.³⁷ De amikor politikai szereplése után, a forradalom leverését követően magányba vonult (1660 után), feltehetőleg vagy úgy ítélte meg, hogy e téma költői megelevenítésére az ötfelvonásos dráma kerete nem eléggé alkalmas, vagy bővíteni akarta az édenkerti történetet, és mégis az epikai műnem keretében, eposzként írta meg az emberiség mítikus drámáját, amely 1667-ben jelent meg. De a kezdeti vázlatok arra mutatnak, hogy az emberi dráma volt a nagy eposz ősmagja.

Valóban, a drámai műnemen belül a klasszikus ötfelvonásos dráma nem alkalmas az emberiség ősmítoszának megfelelő költői megjelenítésére. Ehhez új műfaj megteremtése volt szükség, melyet Goethe valósított meg először a *Faustban*, majd a nagy angol romantikusok, Byron és Shelley. Az ember tragédiája cím alá Madách is ezt írta műfaji megjelölésül: „Drámai költemény”.

V.

Milton *Elveszett Paradicsomáról* írni nem hivatott anglicistának szinte eleve kudarcra ítélt vállalkozás. A mű összetettsége, gazdagsága, a vele kapcsolatos vitatott és nem vitatott problémák áttekintése is már hosszú kutatást igénylő feladat. De elemzését mellőzni Az ember tragédiájával foglalkozó irodalomtörténészeknek súlyos mulasztás volna. A bibliai történeten, az ahhoz szorosan kapcsolódó hagyományokon és a mindezt értelmező, valószínűsíthető, de pontosan nem ismert vallástanításokon, esetleg a két sztregovai pap Madách jelenlétében lefolytatott vitáin kívül csak az *Elveszett Paradicsom* jöhet számba, mint Madách műve biblikus részeinek részben ihletője, részben forrása. Madách könyvtárának jegyzékében, mely korántsem tekinthető teljesnek, nem található meg Milton nagy eposza, csak a kisebbik: a *Visszanyert Paradicsom* (*Paradise Regained*) német fordításban. Ámde lehetetlennek tűnik, hogy Madách a nagyobb és híresebb eposzt ne ismerte volna, Voinovich szerint valószínűleg német fordításban.³⁸ Lukácsy Sándor úgy véli, Baróti Szabó Dávid 1802-ben megjelent hexameteres

³⁷ EVANS, 213–216. – G. K. HUNTER, *Paradise Lost*. London, 1980. 77–85.

³⁸ VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1922. 483–484. Ugyanis Szücsi József id. cikkében említi (6.), hogy a költő nagyapja, Madách Sándor megvette Young, Milton és Pope műveit német fordításban. A hiányos könyvtár-jegyzékben Pope összkiadásban található. Valószínű, hogy eredetileg Milton valamennyi költői műve is megvolt a könyvtárban, de a jegyzék későbbi összeállításakor csak a *Das wiedereroberte Paradies* maradt benne.

magyar átültetését ismerhette, ezt szövegpárhuzamokkal is igazolja.³⁹ Baróti Szabó műve átköltés, tömöríti és a katolikus szellemiséghez igazítja az eredeti anyagát. Szörényi László szerint Baróti Neumann (Neander) piarista tanár latin átköltését vette alapul. Szöllősi István Bessenyei Sándor Milton-fordítására hivatkozik.⁴⁰ Madách ismerhette Milton eposzának teljes szövegét nemcsak németül, hanem franciául Delille verses, magyarul Bessenyei Sándor – ezúttal prózai – fordításában is, mely 1796-ban Kassán jelent meg először, és később három kiadást is megért.⁴¹

Milton nagy költeményének összetett, többféle elemből álló voltát az angol kritika is kiemeli. G. K. Hunter három alapvető tendenciát is megállapít benne: az epikait, a drámaikat és a történelmit. Helen Gardner a kozmikus és az emberi tartalmat.⁴² Nagy vitákat kavart, hogy ki a mű voltaképpeni főhőse: a „legmarkánsabb vonásokkal megrajzolt” Sátán-e, vagy az első emberpár, elsősorban Ádám. A filozófiai-teológiai értelmezések és értékelések is eltérő véleményekről tanúskodnak.

Az *ember tragédiája* előzményeinek kutatóját a műben elsősorban az édenkerti jelenet meglevevítése és a bűnbeesés utáni történelem ábrázolása érdekli. De talán az *ember* drámájának középpontba állítását filológiai érvek is indokolták: a mű születését megelőző négy vázlat, melyekre már az előző fejezetben utaltunk. Ezek szerint Milton először (1642 előtt) – mint Grotius, kivel olaszországi útja előtt személyesen is találkozott⁴³ –, ötfelvonásos drámában akarta feldolgozni az első emberpár paradicsomi történetét, allegorikus alakokkal: Justice, Mercy, Wisdom – Isten három lánya –, valamint Conscience, Faith, Hope, Charity és a Kar szerepeltetésével (a négy vázlatot táblázatban mutatja be G. K. Hunter: *Paradise Lost*, London, 1980. 78–79.). Az édenkerti történet csak a „Prolog”-ban vagy a drámába szőtt elbeszélés formájában tárgyalatott volna.

Milton művében a voltaképpeni epikumot, a „nagy háborút”, a világteremtést megelőző időben a földi világtól független szellemi lények – Atya, Fiú, Sátán, a lázadó és az Atyához hű angyalok – vívják meg a homéroszi-vergiliusi hagyománynak megfelelő módon és harceszközökkel (kivétel az antikos háborúba nem illő ágyú). Sátán és angyalai fölkelnek az Atya ellen, sértett hiúságból és gőgből, mert az Atya a Fiút minden angyali lény fölé helyezi. A küzdelem eredménye: Sátánék bukása és letaszítása a sötétség helyére, melyet némiképpen az antik Káosszal azonosít a szerző. Mindez nincs benne a Bibliában, de a hagyományban is csak annyiban, hogy a lázadó angyalok a pokolba kerülnek. A reneszánsz költők, Scève és Du Bartas szerint a Káosz már megvolt a Teremtés előtt, s az ördöggé vált angyalok lázadása megelőzte a világ voltaképpeni létrejöttét. Sátánnak a leverése utáni dacos büszkeségében valóban van valami zordon, tragikus fenség, a Pandemoniumban tartott beszéde, majd monológ-

³⁹ LUKÁCSY Sándor, *I. m.* Kortárs, 1983. 1763–1768.

⁴⁰ SZÖLLŐSI István, *I. m.* Confessio, 1983. 3. sz. 70–78.

⁴¹ Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez” című előadásának vitája. ItK 1984. 1. sz. 128–129. E vitán Szörényi László hozzászólása: *uo.* 130.

⁴² Helen GARDNER, *A Reading of Paradise Lost*. Oxford, Clarendon, 1965. G. K. HUNTER, *i. m.*

⁴³ SZENCZI Miklós, *I. m.* utószava, 461. EVANS, 216.

ja, amikor a Föld kikémlelése céljából megközelíti a Napot, megrázóan patetikus és tragikus (IV. könyv), itt némileg antropomorfizálódik is alakja. Beszédei hasonlatosak ahhoz, ahogyan Madách Lucifere szónokol patetikusan az I. színben. Sátán a Teremtés után az emberen, Isten földi képmásán akar bosszút állni az ősidőben (Milton szerint az örökkévaló szellemvilágban is van idő) elszenvedett vereségért. Mikor az Édenben az élet fájára telepedve meglátja az első emberpár boldogságát és szépségét, egy pillanatra meg is szánja őket jövőendő szenvedéseikre gondolva (ez a mozzanat Madáchnál is megvan, Lucifer a II. szín elején „megirigyli a gyermekkedélyt”), de utána elszánja magát, hogy társul viszi őket magával, szenvedjenek ők is az örökkévalóságig. Ádám és Éva a Biblia szerint is (Gen. 2. 15.) műveli a kertet, de Éva – makacsul – külön akar dolgozni. Ez kapóra jön a Sátánnak: az emberiség gyöngébb felét, a nőt akarja rábírní az isteni parancs megszegésére. Beszélő kígyóként előadott hízelgő és kitűnő retorikával felépített beszédének hatására Éva eszik a tiltott gyümölcsből Ádám távollétében. A férfi közeledésére Sátán eltűnik a vadonban, alakot cserél, és mikor a Fiú (a Bibliában Isten) kimondja a büntető ítéletet ezt is rejtekhelyén hallja meg.⁴⁴ Kétszeres az eltérés a bibliai elbeszéléstől, ott a kígyó az emberpárt együtt csábítja el (igaz, a nő előbb szakít a tiltott fáról, de szó sincs a férfi ellenkezéséről), és Isten a kígyót annak jelenlétében átkozza meg. Miltonnál azután Ádám csak Éva iránti szerelmében kóstolja meg a gyümölcsöt, tudva, hogy az halálhozó, azért, hogy hitvesével együtt haljon meg. Sátán elérte célját, megrontotta az embert, diadalittasan tér vissza a Pandemoniumba, de ott szégyenletes vég vár rá, társaival undok kígyókká változnak, elfogja őket a vad szomjúság, a tiltott fához hasonló, szép külsejű fa gyümölcsével akarják csillapítani szomjukat, de csak „keserű hamut haraphatnak („instead of fruit chewed bitter ashes”, 565–566.). Sátán heroikus vonásai az eposz folyamán egyre csökkennek, végül szálnalmas figurává válik. Így hát aligha lehet ő az eposz főhőse.⁴⁵ Igaz, hatása megmarad a bukás utáni emberiség romlottságában, de maga már nem lép fel mint szereplő személy. Madáchnál Lucifer is rontó szándékú, de az álomjelenetben antropomorfizálódik – Szász Károly helyesen állapítja meg, hogy ezekben inkább „szkeptikus bölcselő”, mint ördög –, még a XV. színben is ott van, igaz, vesztésként, s az Úr világtervében megmarad mint egy „gyűrű” (láncszem) – igaz, akarata és céljai ellenére.

Milton nagy eposzának középpontjában ezek szerint az első emberpár áll (a cím is erre utal, a Paradicsomot ők veszítették el). A jahvista elbeszélésnek megfelelően a nő a férfi oldalbordájából alkottatott meg. Ádám és Éva egymásra ismerését Milton nagy művészi gyengédséggel, finom pszichológiával írja le. A nő később teremtetett és előbb vétkezett a Biblia szerint (ha nem is férje távollétében), Pál apostol szerint is (Timóteushoz írt első levél 2. 13–14.). Miltonnál a nő alárendeltebb, mint a férfi. Ádámot nála az *értelmi fölény* (reason), a

⁴⁴ *Paradise Lost*. Book X. 307–344.

⁴⁵ Az anglicisták többsége az emberpárt tekinti az *Elveszett Paradicsom* főalakjának. Frank L. HUNLEY, *Before and after the Fall*. Some Miltonic Patterns of Systasis. In *Approaches to Paradise Lost*. London, 1968. „Adam and Eve of course, are the hero of *Paradise Lost*.” 6. Helen GARDNER, *I. m.* 76. „The central subject of *Paradise Lost* as the title makes clear, is the loss of Eden, or Adam Unparadised.” G. K. HUNTER, *I. m.* The Heart of the Poem. I. The Garden. II. Adam and Eve. 178–200.

bölcsesség és a mérséklet – Miltonnál ez annak a felismerése, hogy az isteni törvény ellen való cselekvés eleve kudarcra van ítélve –, másfelől a nő iránti *szerелеm* jellemzi, határozza meg cselekedeteit. Ádám tudja, hogy a tiltott fa gyümölcse halálos mérgű, de Éva iránti *szerелеmből* mégis eszik belőle: haljanak meg együtt. Évát a *könnyelműsége*re való hajlam, a *gyengeség* (inkább, mint a hisze-kenység, hiszen a kígyónak egy ókori rétornak is dicséretére való nehéz orációt kell kívágnia, míg eléri célját), a *hiúság*, de másfelől a férjéhez való hűséges, odaadó *szerелеm* jellemzi. Hogy Ádámban a bölcs mérséklet egyensúlya a bűn eset után *ideiglenesen* megbomlik, ez az események logikájából következik. Madáchnál Ádám fő vonásai – ezt Szász Károly helyesen állapította meg – a *büszkeség* és az *érző szív*. Az első vonását használja ki Lucifer – persze „a tudás és nagyravágy” ígéretével is csábítja, Évát pedig *hiúságának* legyezgetésével és *kíváncsiságának* felkeltésével nyeri meg.

Mint jeleztük, Miltonnál voltaképpen csak Éva ad hitelt a kígyó szavának, Ádám csak a nő miatt vétkezik, és csak miután Éva már jócskán evett a tiltott gyümölcsből. Külön vannak a kísértés és a bűnbeesés idején. Ez egyfelől a nő felelősségének a Bibliához képest határozott eltúlzása, másfelől Ádám szerelmének a felnagyítása; érthető persze mindez úgy is, hogy a férfi számára a legnagyobb veszélyt a nő hatása alá kerülés jelenti. Ez utóbbi értelmezés felel meg jobban a kor felfogásának, és a később Sámson történetét író Miltonénak is. Tegyük mindjárt hozzá, hogy ez Madáchnál meglehetősen ellentétesen jelentkezik, mint arról majd később szó lesz. De a különlet azt is bizonyítja, hogy Milton a páli értelemben fogta fel a tiltott gyümölcs szimbolikáját, mint eposza propozíciója is mutatja: „Az ember első engedetlenségéről, a tiltott fa gyümölcsének halálos érintéséről Zengj Égi múzsa” („Of Man's first Disobedience, and the fruit / Of that forbidden tree, whose mortal taste / Brought death [...] Sing Heavenly Muse [...]”). Book I. 1–6.). Miltonnál tehát a „tiltott gyümölcs” nem a szexualitás megismerését jelenti. Ám a szexualitás kérdése Milton eposzában is felbukkan, csak egészen másképpen. Milton ugyanis hangsúlyozza, hogy az első emberpár házaseletet élt a bűnbeesés előtt, sőt Milton szinte himnikusan szól a „lelki és testi szerелеmről” (IV. könyv 740–762.). Ezzel ellentétben a bűn eset után „buja, testi vágy” fogja el őket, és ennek kielégítése után éreznek szégyent és takarják be magukat fügefalevéllal. Milton itt kétféle szerelmet állít szembe ugyanazon pár esetében: a szellemi-érzelmi alapon való – Helen Gardner szerint „mysterious” (ti. a szó XVII. századi értelmében) egyesülést és a nyers érzékiséget.⁴⁶ Ez a szembeállítás már Du Bartasnál is megvolt, de – mint láttuk – nem ily határozott értelemben.

A bűnbeesés után az emberpár Miltonnál egymást vádolja. Az ítéletet – a Bibliától eltérően – a Fiú mondja ki: Ádámot nehéz munkával, Évát a szülés fájdalmával sújtja. Ádám Évát okolja, Éva a kígyót. A rejtőzködő kígyó büntetése: hasán csússzon és port egyék. A Fiú, bár „rejtelmes szavakkal” („in mysterious terms”; X. 174–184.) kimondja a praeevangeliumot: „Így kimondta azt a jóslatot – amely akkor valósult meg, amikor Jézus, a második Évának, Máriának a fia (son of Mary, second Eve) látta a Sátánt, mint villámlást lezuhanni az Égből” (Lukács ev. 10. 18.). Milton itt megelőlegezi Krisztus győzelmét, melyet a XII. énekben Mihály arkangyal már úgy fogalmaz meg, hogy Krisztus halálával

⁴⁶ Helen GARDNER, *I. m.* 84–87.

és feltámadásával „zúzza szét a Sátán fejét, töri meg erejét, legyőzve a Bűnt s a Halált” (XII. 450–451.).

Ezután az egész természeti világ megromlik, viszály támad, az addig békés állatok egymást ölik, jönnek a vad viharok, jön a dermesző hideg. Ádámot most már az önvád marcangolja, mi lesz, ha jön a halál, sőt tán a „haláltalan halál” (deathless death) rá és ivadékaire, őt fogják átkozni utódai az elkövetkező bajokért. Éva vigasztalja, és felajánl neki két megoldást a jövő érdekében, minthogy „fogantatás még nem történt” („yet ere conception [...] to being yet unbegot”; X. 987–988.): tartózkodjanak a további szexuális kapcsolattól, vagy kövessenek el közös öngyilkosságot.

Miltonnál tehát – ellentétben Grotiussal és Madáchcsal – Évától indul ki az öngyilkosság gondolata. Ádám az Éva által javasolt megoldást két érveléssel hátrítja el:

1. „[...] jobban félek: az így előhívott halál / nem ment meg az ítélet-ránkiróttá / kintől, hanem az ily dacoskodás [contumacy] / csak felbőszíti őt [a legmagasabbat – The Highest], hogy a halált / élővé váltsa bennünk [To make death in us life]” (X. 1026–1027.). Bizonyára valami túlvilági büntetés sejtelve ez.

2. A rejtelmes praeevangeliumból következne a Sátán megtörése az Asszony Magvától, tehát önelemésztsük a Sátán célját szolgálná csak, nem az ember megváltását (X. 1029–1043.).

Madáchnál Lucifer egy mondata provokálja ugyan Ádámot az öngyilkossági kísérletre, de tetteivel nem mentené meg ivadékait a „bűntől és nyomortól”, mert Évában már sarjad a gyermek, akkor is, ha nem „Édenben fogantatott”, hanem a *Tragédia* eredeti szövege szerint „trón bíborán”, azaz az egyiptomi jelenetben.

Ádám önelemésztes helyett a bűnbánatot és az imádságot javallja Miltonnál, de mást is mond: szembe kell nézniük a megváltozott világgal. Évát vigasztalja, a szülés számára kint hoz majd, de utána anyai örömet. Ami pedig saját magát illeti: „Munkával nyerjem kenyerem? Baj ez? / Tunyaság rosszabb volna.” („With labour must I earn / My bread, what harm? Idleness had been worse...”; X. 1051–1053.). Vállalja a természeti erőkkal való heroikus harcot; nem oly lelkesen, mint Scève-nél vagy akár Du Bartasnál, de mégis. Rájön a tűzgyújtás titkaira (X. 1070–1078.), de ezt a felismerést is az isteni gondviselésnek tulajdonítja. Scève-nél Ádám a kunyhóépítést „jó szellemének sugallatára” kezdi meg, Madáchnál azonban Ádám már saját ereje eredményeként: „Megbírta volna azt saját erőm” (383. sor).

Miltonnál az emberpár bűnbánó imája nem hiábavaló, a Fiú (Milton Jézust mint a Szentháromság második személyét mindig így nevezi eposzában) önmaga feláldozását ajánlja fel váltságul (XI. 21–44.), ez fogja eltörölni a bűnt és a halált (ti. a halál utáni feltámadással). Madáchnál Évának a XV. színben elhangzott próféciája a bűn és a nyomor eltörlését ígéri a Jézustól hirdetett „testvériség” révén. Miltonnál Jézus szerepe egyértelműen transzcendens, és csak a világ végén, az újramegjelenés alkalmával lesz transzcendens és immanens egyszerre (új ég, új föld; XII. 549.), Madáchnál inkább immanens, voltaképpen az etikai szférában válik transzcendenssé.

Az Atya elfogadja a Fiú áldozatát, de a halál az evilági téren megmarad, mint eltörölhetetlen büntetés, vagy inkább mint az öröklődő bűn és szenvedés végső enyhítéseként:

Én az embert két derék
 adománnyal öveztem: üdvvel és
 örökléttel; azt elvesztette, s így
 ez csak örökre nyújtáná a kínját,
 ha nem hoznék halált rá. A halál így
 vég-írja lesz, míg annyi sok csapással
 próbált élet nyomán hittel s a hit
 műveivel mosódva, második
 életre keltve, midőn az Igaz megújul,
 válik Haláltól, Ég-Föld-újulásban.

I, at first, with two fair gifts
 Created him endowed – with Happiness
 And Immortality; that fondly lost,
 This other served but to eternise woe,
 Till I provided Death: so Death becomes
 His final remedy, and, after life
 Tried in sharp tribulation, and refined
 By faith and faithful works, to second life
 Waked in the renovation of the just,
 Resigns him up with Heaven and Earth
 renewed.
 (XI. 57–66.)

Tehát: az „öveztem üdvvel” az eredeti szerint boldogságot (happiness) jelent.
 Ennek a különös értelmezésnek az alapját J. M. Evans⁴⁷ Philón alexandriai
 görög-zsidó filozófusra vezeti vissza. Philón szerint: ha a bűneset után az ember
 ehetett volna az élet fájának gyümölcséből, akkor örökre bűnös maradt volna,
 bezárult volna előtte a megigazulás lehetősége. Tehát a Krisztus utáni első szá-
 zadban élt filozófus úgy gondolkodott: a bűneset utáni földi öröklét a bűn örök-
 léte, a sátáni rosszban és gyötrelemben való örökkévalóság lett volna, aminél
 jobb az evilági halál.

Ennek az értelmezésnek megfelelni látszik az Atya rendelete, hogy a Kerub
 azért őrizze lángkarddal a kertet: „nehogy az Éden megteljen gonosz / s rút
 szellemekkel s fáimról lopott / gyümölccsel újra megcsalják az Embert.” (Saját
 fordításom. H. K.) („Least Paradise a receptable prove / To Spirits foul, and all
 my trees their prey, / With whose stolen fruit Man once more to delude.”; XI.
 123–124.).

VI.

Milton sajátos értelmezése, miszerint az, hogy Isten megakadályozta, hogy a
 bűneset után az emberpár az élet fájának gyümölcséből egyék, voltaképpen az
 ember javát szolgálta, külön elemzést érdemel. Nem utolsósorban *Az ember tragé-
 diája* szempontjából.

Milton logikájának megértése végett idézzük vissza a mű IV. könyvének azt a
 részletét (IV. 375–379.), amikor a Sátán az élet fájára telepedve kikémleli a Para-
 dicsomot, és azt mondja az emberről:

Nagy kötést
 keresek véled s kölcsönös, szoros
 barátságot, hogy együtt kell velem
 laknod, noha nem lesz oly élvezet
 az én tanyám, mint e Paradicsom...

League with you I seek,
 And mutual amity, so strait, so close,
 That I with you must dwell, or you with me,
 Henceforth, my dwelling, haply may not
 please,
 Like this fair Paradise, your sense...

⁴⁷ EVANS, 84.

Tehát Sátán azért csábítja az emberpárt, hogy vele lakjanak a Pokolban, társai legyenek a bűnben és az örök kínban. Valóban, a tiltott gyümölcs megkóstolása utáni rövid érzéki kábulatból felocsúdva, Ádám és Éva iszonyúan keseregnek, egymást vádolják. A jó és a rossz tudás gyümölcsének megízlelése révén ismeri fel az ember saját gonosz voltát, ismeri meg a lelkiismeret-furdalást, ez semmiképpen sem a szokott értelemben vett tudás. Miltonnál Ádám a természeti erők feletti győzelmet (a tűzgyújtást) is az isteni gondviselésnek tulajdonítja, a Sátán révén semmiféle „tudásban” nem részesült. (X. 1060–1064.)

Byron *Káinja* előszavában hivatkozik ugyan Miltonra, de tőle való függetlenségét hangsúlyozza. A csábító szerinte a *kigyó* volt, mint a Bibliában, és ennek az Istennel szembenálló Szellemmel, Luciferrel való azonosítása a rabbik és az egyházatyák tanításából eredő hagyomány.⁴⁸ A drámában Lucifer tagadja is, hogy ő lett volna, aki rábírta az emberpárt a tudás fája gyümölcsének megkóstolására. Káin szerint szüleinek halálos tévedése az volt, hogy előbb nem az élet fájának gyümölcséhez nyúltak. Lucifer azután magával viszi Káint a légbe, a preadamita világba, a Hádészbe. „Oh jaj, semminek látszom” („Alas I seem nothing”) – vonja le Káin a tapasztaltakból a tanulságot, mit azután Lucifer „a tudás emberi summázatának” mond („And this should be the human sum of knowledge”). Végül Lucifer a tiltott gyümölcsből evés egyetlen eredményének a minden vallási, erkölcsi, társadalmi megkötöttségtől független rációt tekintti, mint az ember szellemi autonómiájának teljességét (II. felvonás vége). A mű vége tragikus: Káin hirtelen indulatában, nem szándékosan, megöli öccsét, Ábelt, és sorsa a vadonba való fájdalmas menekülés lesz, amelyet csak hitvesének, Hádának (Adahnak) hűséges szerelme enyhít.

Lényegében Madách is így fogja fel Káin történetét *Az első halott* című költeményében. A bibliai elbeszéléssel ellentétben Káin nem tudatosan, hanem hirtelen felindulásban öli meg öccsét, s utána gyötöri a lelkiismeret-furdalás. Majd Ábel holttesténél hitvese, Zénő virraszt nem lankadó hűséggel. A költő a történetből ezt a következtetést vonja le:

Fagylaló ész, férfi vizsga keble
Volt, melly az embert sírjába tette,
Érző szív és nő hívő szavára
Szállott lelkünk örökös honába.

Madách más költeményében sem tartja sokra a „tudás fájától” kapott tudást. *A Hit és tudás* című versében, melyet Balogh Károly 1856-ra datált, ezeket olvassuk:

Nékem is volt édenrőli álman,
Élt, mosolygott az egész természet,
Rózsa és nap, csermely, lombos árnyék
Rejtélyesen suttogott szerelmet.

⁴⁸ L. a 23. sz. jegyzetet. Az ott közölt szöveg után ez olvasható: „Whatever interpretation the Rabbins and Fathers have put upon this, I take the words as I find them.” (Bármilyen értelmezést is tehettek hozzá a rabbik és az egyházatyák, én úgy veszem, ahogy azokat találok [ti. a Bibliában].)

Mért ültette Isten édenébe
A tudásnak széles águ fáját?
A fa terjedt, s lassanként elölte
Árnya a kertnek minden virágát.

Megszakadt a mindenség gyűrűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy úrt tán át sem tudja szállni
Isten gondja és emberremények.

Fényét vesztett csillag néz az égről,
Letarolva a mező zománca – – –
Egy dacol csak a közös romlásnak:
A mély sírnek örök éjszakája.

A bibliai „tudás fájának” ez a pesszimizisztikus értelmezése megfelel mind a hagyománynak, mind a *Tragédiát* megelőző irodalmi értelmezéseknek. Ámde Az ember tragédiájában olyan mozzanatot találunk, amely teljesen eltér minden hagyományos feldolgozástól. Az I. színben Az úr megátkozza mind a tudás, mind az örök élet fáját, és úgy adja oda Lucifernek. A II. színben így figyelmezteti az első emberpárt:

Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e két fát kerüld, kerüld,
Más szellem óvja csábgyümölcsseit,
S halállal hal meg, aki élvezi. –

A tiltás tehát Madáchnál az élet fájára is vonatkozik.

Van Madách költészetében olyan vers, amely talán némi világot vet erre a különös változtatásra. Ez a *Leány és nő* című, melyet Balogh Károly 1844-re datált – persze feltételesen –, de keletkezhetett később is, 1854-ben, a költő válása előtt.

Szerelem az éden, lánnyal élünk benne,
Két fának tilos csak csábító gyümölcse,
Egyik átkos fája a mindentudásnak,
Másik büszke fája halhatatlanságnak.

A továbbiakban „a kígyó” a házasság, és e kígyó hozza „e gyümölcsökből” az „unalmat”, majd „az öröktartás rémes ijedelmét”. Madách csillag alatt megjegyzi a vers forrását: Gen. III. 22. Ebben viszont az van, hogy Isten az embert a bűneset után eltiltja az élet fájától. E keserű és ironikus vers szerint Madách úgy értelmezi a Genezis szóban forgó állítását, mintha mindkét fa gyümölcse *eleve tiltott* lett volna az ember számára. Balogh Károly datálása feltevés, de mintha az „öröktartás” keserű említése a házasságában csalódott, de még el nem vált Madáchra utalna, vagy esetleg a házasság előtti kesergő korszakra, a *Csak tréfa* megírásának idejére.

Komolyan vegyük ennek az ironikus versnek azt az állítását, hogy az ember számára mindkét paradicsomi fa tiltott és ártalmas? Az *ember tragédiája* analógiái ezt igazolják. A miltoni értelmezés is hathatott arra a madáchi motivációra, hogy a luciferi tudás és a luciferi örök élet egyaránt káros, s ezért mindkét fa gyümölcsének élvezése *eggyaránt tilos*.

A II. színben Évának a reménykedésére, hogy „örökké ifjak” maradnak majd, Arany halvány írónnal⁴⁹ azt a megjegyzést fűzi: „örökké ifjak lettek volna?” (kézirat). Ez mintha az édenkerti élet olyan a rabbinikus és a patrisztikus irodalomból ismert értelmezésére vonatkozna, miszerint Ádám és Éva a Paradicsomban hosszú, boldog életet élhettek volna, majd békés öregségük után a Mennybe ragadtattak volna, mint Lámek és Illés. Ilyesmire persze Madách aligha gondolt, de Grotius igen (I. IV. fejezetünket). Egyébként is az életfa a Bibliában a jahvista történet után csak egyszer, a Jelenések könyvének utolsó fejezetében említetik (az utolsó ítélet utáni időben a mennyei Jeruzsálem közepén van). Helyette a Biblia sokkal gyakrabban használja az „élet vize”, „élő víz” jelképet.

A II. szín végén az Úr azt mondja:

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

Ádám mégsem kerül teljesen Lucifer hatalmába. Megmarad benne a rosszba való bele nem törődés, hiába próbál az érzeki örömekbe vagy a tudomány által nyújtott pihenésbe menekülni:

A lélek él – e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyer a dőre ember –,
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni,
S csatára kél a renyhe élvezettel.

(2079–2082.)

Látszólagos ellentmondás volna az is, hogy Lucifer, aki az 1. színben magát a halál princípiumának nevezi, a II. színben az emberpárt az örök élet fájához vonja? Miltoni értelemben nem, ámde nem lehet itt kizárni bizonyos többértelműséget, többszólamúságot, lebegtetést. Az úrjelenetben, mikor Ádám „megme-revül”, tehát látszólag meghal, Lucifer kacag: „Győzött hát a vén hazugság”. Örülne Ádám halálának, mert nem sikerült teljesen és örökre hatalmába kerítenie? S mikor Ádám újra vissza akar térni a sok csalódás után a Földre, folytatni a küzdést, gúnyolva jegyzi meg: „S e sok próbára mégis azt hiszed, / Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan? / S célt érsz? Valóban e megtörhetetlen / Gyer-mekkedély csak emberé lehet.” (3693–3696.) Azt jelentené ez, hogy a „küzdés”, mely az Úr végszavában is felhangzik, az embernek az Édenkert nyugalma után isteni, tehát transzcendens feladata lenne, mint a szerelem a falanszterben „Az édenkertnek egy késő sugára”? (3574.) Avagy Lucifer kettős magatartása lényé-nek bonyolultságából következik? Ez a hol ördög, hol csak okoskodó, kétségei-

⁴⁹ Arany János halvány írónnal írta be ezt Madách kéziratába. A faksimile kiadásban nem is látszik.

ben sokszor igazat mondó ember, a költő lelke kettősségének, a „hit meg kétke-
dés”-nek (l. *Útravaló verseimmel* c. költeményét) a sötétebb vetülete? Úgy gondo-
lom, mind a kettő, de erre majd később még visszatérek.

Miltonnál mindenestre a kiűzetés után az ember „az örök lehetőség” állapo-
tába kerül G. K. Hunter találó megállapítása szerint. („The kingdom of fallen
man is rather founded on an Everlasting Maybe.”)⁵⁰ A paradicsomi isteni álla-
pot elvesztése és a sátáni öröklét elkerülése után az emberi szabadság és küzdés
nehéz állapota: a történelem valósága következik. És – az alapvető különbség
mellett – párhuzamosság is van az *Elvesztett Paradicsom* utolsó két könyve és a
Tragédia álmjelenetei között. Erről szól majd következő fejezetünk.

VII.

Isten ítélete szerint Ádám és Éva nem maradhatnak a Paradicsom Kertjében,
ennek közlésével Miltonnál az Úr Mihály arkangyalt bízta meg, hogy *emberi*
alakot öltve *szelíden* vezesse ki őket onnan, de előbb mutassa meg nekik ivadé-
kaik jövőjét. Mihály Ádámot a Paradicsom legmagasabb hegyére vezeti, onnan
tárja elé a jövőt, Évát pedig vigaszt hozó álmossal nyugtatja meg. Az *Elvesztett*
Paradicsom XI. és XII. könyve az emberiség történetének bibliai bemutatása, tehát
lényegében üdvtörténet, de ebbe Milton beleszővi véleményét saját korának
helyzetéről, ha nem is mindig olyan közvetlenül, mint Du Bartas. A történelem-
ábrázolás hozzátoldása a voltaképpeni cselekményhez eltérő véleményeket kel-
tett a Milton-kritikákban. Többen fölöslegesnek és az előadás szempontjából
alacsonyabb esztétikai értékűnek ítélték e hozzátételt, de jelen feladatunk szem-
pontjából, mely szerint Ádám történetlátásának előzményeit kívánjuk elemezni,
különösen fontos ez a rész. A yorki egyetem által 1968-ban kiadott *Approaches to*
Paradise Lost című tanulmánykötet szerzői, valamint G. K. Hunter és Helen Gard-
ner szerint e két utolsó kötet szerves része az eposz egészének, a mű mondani-
valójának summázata és végső értékelése. Helen Gardner szerint: „Az emberi és
a történeti téma eltérő megoldást igényel. A bánatot [ti. Éden elvesztését] a re-
mény hangja enyíti – ezzel fejeződik be a költemény –, és ez az egyetlen elfogad-
ható befejezés. Kozmikus szinten, a Gondviselés nagy tervének megvalósulását:
a Rosszból a Jót hozni ki – ez az, amit Mihály megmutat Ádámnak. Emberi szin-
ten Milton csak a „tisztá és igaz szív” [upright heart and pure] győzelmét tudja
ünnepelni, a Paradicsom boldogsága elveszett, de megtalálja majd a Paradicsom-
ot önmagában [Paradise within], utána a jó fog győzni, de ez csak remény, és
nem tapasztalat. [...] Ha valaki áttekinti az emberiség történetét, és megkísérel
olyan költeményt írni, mely ezt megvilágítja, a befejezés nem lehet más, mint a
befejezetlenség. [...] Az *Elvesztett Paradicsom* vége csak szomorú lehetett [...] de
Milton a saját nehezen megszerzett tapasztalataival eljutott odáig, hogy a türe-
lem, a hit és a lelkiismeret nyugalma az egyedüli fegyverek, melyekkel szembe
lehet szállni a vaddá változott világgal.”⁵¹ Gardner nem tudta, hogy egy magyar
költő megkísérelte „megvilágítani az emberiség történetét”, és ezt egy természet-

⁵⁰ G. K. HUNTER, *I. m.* 151.

⁵¹ Helen GARDNER, *I. m.* 95–96. és 97–98.

tudományos utópiával fejezte be, amely szintén „szomorú”, de a mű végső kihangzása az ember szintjén ugyancsak etikai jellegű, igaz, nem „a türelem, a hit és a lelkiismeret nyugalma” kerül előtérbe, hanem a küzdés heroizmusa és a „bízva bízás” vallásos értelmű hite. De Miltonnál sem passzív jellegű erény a „türelem”, nem jelenti a meglévő rossz elfogadását, és az „engedelmesség” is az isteni parancsokra vonatkozik és nem az e világi egyházi és világi hatalmasságok előtti meghajlásra. Milton, a Cromwell vezette angol forradalom harcok tollú védelmezője, nem a Sátán, hanem Isten nevében küzdött a vallási, polgári és politikai szabadságért (religious, domestic and civil liberty).⁵²

A hegy tetejéről Ádám jövőlátása két részből áll. Először az Arkangyal megnyitja szemét az öt látomásra, amelyek: a testvérgyilkosság, Ábel halála, egy látszatra boldog, de elpuhult népség képe, a háború elborzasztó szörnyűsége, az óriások kegyetlensége (a Gen. 6. 1–4. alapján), majd a teljes megromlottság rajza s Isten büntetése: a vízözön. Du Bartasnál is eddig terjed Ádám víziós jövőlátása.

Utána Mihály arkangyal mondja el a bekövetkező eseményeket a Biblia szerint. Isten a szivárvány jelével új szövetséget köt az emberekkel, akik ennek megfelelően egy darabig jól és erényesen élnek, majd következik Nimród zsarnoki uralma. Nimród „nem elégszik a szép egyenlőséggel, testvériséggel” („with fair equality, fraternal state”), „testvérein méltatlan zsarnoki uralmat gyakorol,” ... mást vádol lázadással, holott ő lázadt fel az eredeti isteni és ember-testvéri rend ellen.⁵³ Rábírja az embereket, kit csaló hízélgéssel, kit zsarnoki kényszerítéssel, a Bábel torony építésére. Isten azonban megghiúsítja ezt az isteni és emberi jogot sértő tervét. Ádám úgy kommentálja ezt, hogy Milton indulata szól belőle: „Ó átkozott fiú! Legyőzni vágyod / testvéredet és bitorolt tekintélyt / képzelsz magadnak, mit Isten nem ad! [...] az emberen / embert nem tón úrrá, e kénnyt magának / tartotta ember embertől szabad!” („human left from human free.” XII. 64–71.) Utána Mihály kioktatja: „az igaz szabadság mindig a józan ésszel párosul / [with right reason] ikerként, s tőle külön léte nincs.” (XII. 83–85.) Milton szabadságot hirdet, de nem anarchiát.

Mihály elbeszélése ezután a bibliai történet fonalán halad. Ádám kérdésére, hogy miként tapossa meg a Megváltó, Jézus a kígyó fejét, Mihály így felel:

Az Isten törvényét betölti végleg
szófogadásban, szeretetben (ámbar
az egy Szeretetet magában is betölti!)
ő szenved el büntetésedet. (XII. 402–405.)

Ereje nem a fegyver, hanem az önfeláldozás (martyrdom), ezzel győzi le a Sátánt és annak két eszközét, a Bűnt és a Halált. Ez az eposz csúcsa, az emberi történelem legmagasabb pontja. Ádám már nem is tudja, bánja-e vétkét, hiszen e vétekből sarjadt ki a megváltás. A bűneset az ágostoni „felix culpa”-vá válik. A Rosszból sarjad ki a legjobb Jó (XII. 473–476.).

⁵² SZENCZI Miklós, *l. m.* 463.

⁵³ „Jellemző, hogy a republikánus Milton a zsarnoki egyeduraltat tekinti a békés isteni rend, az egyenlőség és testvériség elleni lázadásnak.” SZENCZI Miklós jegyzete. *l. m.* 537.

Ez az üdvtörténet látomás és elbeszélés formájában jelenik meg. A rendező: Mihály arkangyal. Mindezt meg-megszakítják Ádám kérdései vagy megjegyzései, és ekképp gyakran párbeszédessé válik az előadás menete.

Krisztus feltámadása után – írja Milton – az apostolok korában és később is az egyház a Lélek szerint él, megromlása csak később következik be. A visszaélések között – jellemzően – Milton a lelkiismereti szabadság megsértését tekinti súlyos bűnnek:

Mást ugyan mit vágnak,
mint kényszeríteni Kegyelem
Lelkét s a Szabadságot – hitvesét –
béklyózni...

What will they then
But force the Spirit of Grace itself, and bind
His consort, Liberty?...

(XII. 524–526.)

Milton éppúgy összekapcsolja a kereszténységet és az egyén jogát meg a szabadságot, mint később Madách. Péter apostol mondja a római színen:

S kik a cirkuszban himnuszt énekelnek,
Mig a bős tigris keblöket kitépi,
Új eszmét hoznak, a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását...

(1361–1364.)

Milton saját korának állapotát jellemzi így: „Rágalom nyilatól úzve megfut az Igazság s ritkul a hit műve. Ekkép halad a Vakvilág, jóhoz gonosz, gonoszhoz jó lesz...” (XII. 535–538.) Ezekből a sorokból érezhető az angol forradalom harcos hívének indulata, sokkal inkább, mint a Sátán alakjának megformálásában. Az *Elveszett Paradicsom* 1667-ben jelent meg, egy lever forradalom után. Az *ember tragédiáját* 1859-ben kezdte írni Madách, a negyvennyolcas forradalom és szabadságharc utáni önkényuralom korában, és benne Ádám lesz Miltiádész és Danton, éppen nem Lucifer ihletésére, inkább annak ellenére.

Az *Elveszett Paradicsom* ábrázolta történelempé a keresztény eszkatológia szellemében fogant: „támad új Ég, új Föld, időtlen kor, / igazságra, békére, szeretetre / fundált – s gyümölcse: örök üdv, öröm.” (XII. 549–551.) Tudni mindent – Ádám számára „a bölcsesség egésze” („the sum of Wisdom”; XII. 575.), és ha „hit, erény, mérséklet, tűrés, szeretet” („faith, virtue, patience, temperance and love”; XII. 582–583.) vezérli, nem lesz fájdalmas elhagyni a Paradicsomot, mert megtalálja azt önmagában („Paradise within”; XII. 587.). „A nagyság és erény”, „a küzdés és bizás”, az utoljára Éva szavaival kimondott „testvériség” eszméje Madáchnál is „önérték”, noha nincs olyan biztató transzcendens perspektívába beállítva, mit Miltonnál.

Milton eposzában Ádám meg is nyugszik Mihály szavaiban, felkelti a megbékítő álmokat látott Évát, és „kéz a kézben” elindulnak az Édenből a Nagyvilágba, vezérük a Gondviselés.

Miltonnál az emberiség története a Bibliában foglalt események sorozata, de ezeket az eseményeket a költő saját korának eszméi szerint értékeli. Tehát üdvtörténet, de világtörténeti beállításban. Madách művében az eseménysorozat teljesen világtörténeti, az üdvtörténet – a költő korának megfelelő módosításokkal – inkább csak az ún. keretszínekben jelenik meg. De a

kétféle szemlélet mindkét költőnél végeredményben szerves egységgé forr össze.⁵⁴

Ami Milton kozmológiáját illeti, erről Rafaelnek Ádám kérdéseire adott magyarázatából értesülünk. Az *Elvesztett Paradicsom* mint vitatható elméleteket ismertet a ptolemaioszi és a kopernikuszi világképet (VIII. 66–178.). Nem tekinti lényegbe vágó kérdésnek a gyakorlati élet szempontjából (VIII. 70–71.).

Madách kozmológiáját az I. szín mutatja be. Az Úr világának „véd-nemtőiről” beszél, és ekkor „a csillagok védszellemei különböző nagyságú, színű, egyes, kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt”. Ez a XIX. században korszerű kozmosz-szemléletre vall. Az Angyalok Kara ezt a világmindenségképet inkább a Földön élő ember szempontjából lát-szik értékelni, bár az „ott születendő világok, Itt enyészők koporsója” a Herschel-féle világképre utal, miszerint a Naprendszer csak egy a csillagrendszerek között. Mindamellelt kétségtelen, hogy ez a jelenre érvényes világkép nehezen egyeztethető össze a Teremtés kezdetén meglévő világharmóniával, melyet Lucifer lázadása zavar meg, főként pedig különösen hat az Angyalok Karának az a megállapítása, hogy a Földön „nagy eszmék Fognak lenni küzdelemben. [...] Fénye, árnya léssen együtt, Az Úr kedve és haragja.” Arany meg is jegyezte Madáchhoz 1861. október 27-én írt levelében: „Itt enyészők omladéka. – Ha a teremtés után mindjárt kezdődik a színmű, talán nincs helyén *enyésző* világokat látni meg” (MVM, 338.). Madách 1861. november 2-i válaszelevelében ezt a magyarázatot adta: „Itt enyészők omladéka» – azért írtam, mert Lucifer is csakhamar e hely után, taglalván a teremtés művét, csak az anyagok összegezéséről, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről. – Mert a mű folytán sokszor jó elő ily vonatkozás: »kezdet, vég«, bolond megkülönböztetés, egynek vég, másnak kezdet. – Mindezzel csak előtte akartam magamat a logikátlanság vádjá alól kitisztítani (mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a legnagyobb hibának tartok), a publikumnak nem magyarázhatok, s így csak bátran ki vele.” Arany nem dobhatta ki a 40. sor utáni részletet, újat írni maga nem akart, Madáchcsal sem írathatott, mert a nála lévő kézirat volt a mű egyetlen példánya. Varga Pálnak – aki ezt a részletet dolgozatában kiemelte – igaza van: itt valami „többszólamúságot” érez Madách nyilatkozatából.

De valóban – a saját szempontjából – Lucifernek lett volna igaza? Az Úr azt mondja: „Én végtelen időtől tervezem, S már bennem élt, mi mostan létesült.” Erre Lucifer magát az Úr (a Semmi, a Hiány) princípiumának mondja, mely „kényszerítette” volna az Urat a teremtésre. Ezáltal ő maga is elismeri, amit Gábor főangyal állít, hogy az Úr „eszméjéből” hozta létre az „anyagot”. Hegel szerint is ő volt az „abszolút eszme”, és a keresztény felfogás szerint is az Úr a semmiből teremtette a világot (Madáchnál nincs Káosz). Ezt Eisemann tanulmánya meggyőzően bizonyítja. Lucifer alantas szellem (az Úrhoz képest), a keret-jelenetekben nincs igaza. (Az álmójelenetekben más a helyzet.) Amit Madách itt „anyag”-nak nevez, az nem a köztudatban szereplő anyag, hanem „a világ, a létezők hordozója” – Eisemann szerencsés megfogalmazása szerint (12.). Az

⁵⁴ A tanulmányon végigvonuló üdvtörténet és világtörténet szempontot Northrop FRYE *Le grand Code* című műve alapján alkalmaztam, aki ezt a két fogalmat németül jelöli meg: „Heilsgeschichte” és „Weltgeschichte”. I. m. 95.

örökké élő szellemi lények, az angyalok és Lucifer is ennek az „anyagnak” a produktumai. Ami ugyanakkor – a mű dialektikájában – nem zárja ki az ember dualizmusát, aki „két világ polgára” (Eisemann, 21.).

Milton a keresztény eszkatológia szellemében fejezi be az emberi történelmet – az utolsó időkről szólva Mihály inkább a biztató motívumokat emeli ki, ezekről szól részletesebben, csak két helyen (két sorban) említi a hitetlenek és gonoszok elkárhozását (XII. 460–461., 541.). Madáchnál a pozitivistá természet-tudomány akkori álláspontjának megfelelően, a Naprendszer lassú kihűlésével kapcsolatosan, az ember elkorcsosulása a vég, amelyet az Úr Ádám kérdésére sem meg nem erősít, sem meg nem cáfol. Ádám utolsó szava is a bizonytalanságé, mire az Úr „visszainti” – Martinkó András megfogalmazása szerint – az előbb elhangzott buzdító szózatára. Eisemann – az előző kutatók erre vonatkozó megállapításait kiegészítve – meggyőzően igazolja Madách művének kantianus jellegét. Nála is „az immanencia és a transzcendencia kettőssége a szemlélet, a metafizika pedig az érzés, az etika révén ragadható meg” (21–22.). Helyesen állapítja meg Eisemann azt is, hogy a *bizalom* a transzcendens szférában nyilatkozik meg, de – nézetem szerint – a *küzdés* sem pusztán immanens, hanem transzcendens is. Nemcsak az úrjelenetben hangzik fel, hanem a végszóban is. A kérdés az, van-e a küzdésnek transzcendens értéke is, van-e tartalma. Ádám az úrjelenet végén is kész volna tovább küzdeni azért az eszméért, mely a falanszteri világ elmúlása után „újra felmerül és éltet lehel reája” (3732–3733.), azaz küzdene a „testvériségért”, amelyre a falanszter tudósa hivatkozik (3363–3364.). Ám ez a XIV. szín jégvilágában lehetetlen. De a „testvériség” újra felbukkan a XV. színben mint a Jézus hozta eszme Éva próféciájában, mint a mű végső eszméje (igaz, nincs szó túlvilági jutalomról), mint a küzdés etikai tartalma, immanens és transzcendens értelemben egyaránt. Hogy a *küzdés* transzcendens jellegű is lehet, ennek előzménye már Goethe *Faustjában* található meg.

VIII.

Ahhoz, hogy egy teljesen „evilági” eseménysorozatot keresztény, részben bibliai keretbe állítson, Madách a közvetlen példát Goethe *Faustjától* kaphatta. A *Faust*-hatásról a szakirodalom sokkal részletesebben szól, mint a műtoniról, ezért talán elég csak összefoglalóan szólni róla.⁵⁵ A goethei Faust prototípusa lett az újkori „fausti embernek”,⁵⁶ de sorsa és jelleme különleges, egyéni.

Faust élettörténetének négy fő mozzanata van: Margittal való szerelmi kapcsolata, mely a leány tragédiájához (transzcendens szinten bűne ellenére való üdvözüléséhez) vezet, a klasszikus görög világ szépségének átélése a Helena-szere-

⁵⁵ SZASZ Károly, *Az ember tragédiája*. Győr, 1889. – MORVAY Győző, *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897. – VOINOVICH Géza: *Madách és Az ember tragédiája*. Bp., 1922. – PRÖHLE Vilma, *Az ember tragédiája és a Faust*. Bp., 1929. – SÖTER István, *A szembesített Madách*. In *Félkör*, Bp., 1979. 268–275.

⁵⁶ A „fausti ember”: SZERB Antal, *A világirodalom története*. Bp., 1947. I. k. Szerb az előszóban (VII.) hivatkozik Oswald Spengler akkoriban híres művére, *A Nyugat alkonyára* (*Untergang des Abendlandes*), melynek szerzője a reneszánsz utáni modern ember típusát a „fausti ember”-ben látja. Szerbnél II. k. 185. lapon is.

lebenben, a sikeres részvétel a Császár és az Ellencsászár háborújában, melynek jutalmául egy tengerparti ország rész birtokába jut, ahol az eddig lényegében önző célokat hajhászó Faust önzetlen, humanisztikus munkába kezd: a terület népe számára felépíti a tenger dühe ellen védelmező hatalmas gátat. Az emberiség ügyét szolgáló munka örömeinek átélése jelenti számára az igazi boldogság „pillanatát” a halála előtt.

Ez az eseménysorozat sem nem vallási, sem nem transzcendens jellegű önmagában, de transzcendens elemekkel vegyül, és egy túlvilági keretbe van beleillesztve, ami bizonyos „lebegtetés”, „többszólamúság” hatását kelti.

Ugyanis Faust – a néphagyománynak megfelelően – mindent az ördög, Mefisztó segítségével ér el és él át, akivel paktumot kötött. Mefisztó köteles teljesíteni Faust minden kívánságát a földi életben, cserébe halhatatlan lelkeért. Ahhoz, hogy Mefisztó teljesíthesse Faustnak tett ígéretét, állandó társává kell válnia, gyakori köztük a párbeszéd. Mindezt az ördög emberi alakban való megjelenése, emberi módon való viselkedése, sőt emberi tulajdonságokkal való felruházása teszi lehetővé. Az ördögnek ez az antropomorfizálása sok vonatkozásban már Miltonnál megindult, folytatódott Marlowe Faust-drámájában, de Goethénél vált teljessé.⁵⁷

Az édenkerti történet feldolgozásaiban Sátán (Démon, Lucifer) azert csábítja el az emberpárt, hogy az Istenéhez hasonlatos tudásra tehetnek szert, de miután sikerült őket az isteni parancs megszegésére rábírní, és így megismertetni velük a bűnt és a bűntudatot (a jót a bűntudat révén), többé nem szerepel. A természeti erők megismerésére és a voltaképpeni tudásra Scève-nél Ádámot saját „jó szelleme” oktatja, Miltonnál az isteni gondviselés inspirációja (pl. a tűzgyújtás megtanulására). A jövő képét Ádám szeme elé Scève-nél és Du Bartasnál saját szellemük vetíti, Miltonnál Mihály arkangyal. Az édenkerti történetekben az ördög elcsábítja az embert, de soha nem köt vele kötelezettséget jelentő paktumot. Goethénél viszont Mefisztónak vállalnia kell, hogy megismerteti Fausttal mind „a kis világot” (Margit szerelme), mind „a nagy világot” (császári udvar, görög ókor, győzelmes beháború), sőt még a hasznos munkában, a gátépítésben is köteles segíteni. Az Úr szavai szerint „alkotni lész mint ördög kénytelen” („muß als Teufel schaffen”). Sőt a Fausttal folytatott párbeszédben nemegyszer ő lesz az író véleményének kimondója.

A művet az „Égi Prológ” vezeti be. A három főangyal neve, szerepe, velük szemben Mefisztó ócsárlása a középkori misztériumjátékokból átvett hagyományos mozzanat (l. Arnoul Gréban). A fogadás – amelynek téje Faust lelke – az Úr és Mefisztó között a Bibliából, Jób könyvéből való. Az Úr engedélyezi a csábítást Mefisztónak, de bízik a jó ügy végső győzelmében. Igaz, „téved az ember,

⁵⁷ A Faustrol: H. A. KORFF, *Geist der Goethezeit*. II. 1940. 343–423. Wilhelm BÖHM, *Goethes Faust in neuer Deutung*. Köln, 1949. – Robert PETSCH, *Faustsage und Faustdichtung*. Dortmund, 1966. – Albert FUCHS, *Le Faust de Goethe*. Paris, 1973. – *Neues Handbuch der Literaturgeschichte*. 14. k. 452–469. – Charles DÉDEYAN, *La thème de Faust dans la littérature européenne*. Paris, 1961. (Az ember tragédiájáról is.) Madách Lucifere – a maga bonyolultságában – inkább Goethe Mefisztójának utóda, mint Milton Sátánjának. (Némileg Byron Luciferének.) A Földszellem valószínűleg a Faustból került be a Tragédiába. Goethe Nostradamustól vette (Michel de Notre-Dame), ez utóbbinál vannak az égitesteknek „szellemei”. (A goethei Földszellemről l. H. KALTHOFF, *Die religiösen Problemen in Goethes Faust*. Berlin, 1901. VII. Der Geist der Erde.) A Tragédiában Sötér szerint a Földszellem a „természeti szféra” megtestesítője, Barta szerint „az életnek vitalisztikus-organikus felfogását” jelképezi. BARTA, I. m. 300.

míg törekszik” („Es irrt der Mensch, solang’ er strebt”), ámde még „sötét igyekezetben is tudja jól a jó ember az igaz utat” („Ein guter Mensch, in seinem dunklen Drange Ist sich des rechten Weg wohl bewusst”).

Nos, Faust – Mefisztó hatására – élete során eléggé önzőnek bizonyul, céljai nem nagyon felelnek meg az Úr előlegezett bizalmának, de végül az emberiség javát szolgálja. Bár élete végén sem szakít Mefisztóval, halála után mégis üdvözülni. A befejező Chorus mysticus az „örök-nőt” („ewig weibliche”), az örök Szeretetet magasztalja.⁵⁸ Az Egből jövő Szereteten kívül milyen földi tevékenysége teszi lehetővé megváltását? Faust halhatatlan lelkét a Mennybe emelő Angyal ezt mondja: „Azt ki mindig küzdve fáradozik, mi meg tudjuk váltani” („Wer immer strebend sich bemüht, Den können wir erlösen”). Itt az égi Prológban az Úr szájából felhangzó törekvés, küzdés (*streben*) etikuma Faust esetében immans, evilági célra irányult (mint például a gátépítés), de a végső jelenetben mint transzcendens érték ítéltetik meg.⁵⁹

A Madách-kutatók – Szász Károlytól kezdve – inkább az egyes jelenetek sokszor valóban feltűnő hasonlóságában keresték a „Faust-hatást” Az ember tragédiájában, pedig ezek a mozzanatok más funkciót töltenek be Madáchnál, mint Goethénél.

Madách felhasználta mindazt, amit Milontól és Goethétől tanult, de a hagyománnyá vált lehetőségeket önálló, eredeti módon érvényesítette Az ember tragédiája írásakor. Milontól megtanulta, hogy az édenkerti jelenetet költőileg át lehet alakítani és összekapcsolni a világ elkövetkező történetével, de úgy, hogy Madáchnál a világtörténet került a középpontba, az üdvtörténeti események pedig a mű keretévé váltak, együtt hordozván a mű eszmeiségét.

Madách Goethétől főleg azt tanulta meg, hogy miként lehet egy szerteágazó eseménysort a drámai műnem új műfajába, a drámai költeménybe belefoglalni. A hagyományos édenkerti csábítót, Lucifert mintegy „szaván fogta”, mikor az a tudást ígerte az emberpárnak, és végigkísértette vele a főhóst, Ádámot a történelem útján, és ezért az ördögöt, mint Goethe Mefisztót, emberiesítette, oly nagy mértékben, hogy mint Ádám vitapartnere alkalmas legyen arra, hogy kettejük dialógusa a költő belső vívódásait tükrözze. Így azután a műben aránylag ritkán, de a döntő pillanatokban bújik ki Luciferből az ördög.⁶⁰

⁵⁸ Goethe említette ezt Eckermann-nak 1831. június 6-án: az idézett „Wer immer streben sich bemüht, Den können wir erlösen” értelmezésére „In dieser Versen ist der Schlüssel zu Fausts Rettung enthalten: in Faust selber eine immer höhere und reinere Tätigkeit bis ans Ende, und von oben die ihm zu Hilfe kommende ewige Liebe.” Idézve In Wilhelm BÖHM, I. m. 294. (Ezek a versek tartalmazzák Faust megmentésének kulcsát: magában Faustban egy mindig magasabb és tisztább tevékenység a végéig: és a felülről segítségére jövő örök Szeretet.) 1827. május 6-án Goethe még kétségbe vonta, hogy lenne a Faustban alapeszme, „csak gazdag, sokszínű életanyag”. ECKERMANN, Beszélgetések Goethével. Bp., 1958.

⁵⁹ Sőtér kiemeli a fausti „streben” és a madáchi „küzdés” párhuzamosságát. Félkör, 270. Wilhelm BÖHM, I. m. 297. Ez a sor az alapja annak, hogy Faust lelke halála után a mennybe vitetik.

⁶⁰ Lucifer alakja annyira antropomorfizált, hogy sokszor – főleg az álomjelenetekben – ő mondja ki a költő véleményét, vagy egyik véleményét. „Félre”-szólásai viszont sátáni mivoltára utalnak. II. 208.: „Megesküvém vesztőkre, veszniök kell.” III. 369–370.: „Dicső eszmény, mit e nő szíve hord, / Megörökíteni a bűnös nyomort.” III. 507–508.: „Keserves lesz még egykor a tudásod, / S tudatlanságért fogsz epedni vissza.” XIII. 3679.: „Győzött hát a vén hazugság.” stb.

Mint Goethe, Madách is előtérbe helyezte a küzdés és az örök-nőiben megnyilatkozó szeretet (Éva prófécijában: *testvériség*) mozzanatát, és mindkettőt egyszerre immanens és transzcendens értékévé tette. A *Tragédia* végén az Úr választ nem ad Ádám nagy kérdéseire, csak biztatást. Madáchnak e kettőhöz oda kellett tennie harmadik értéként a *bízva bízást* is, a bizalmat abban, hogy az Úr által megjelölt úton tud majd küzdeni az Éva prófécijában megjelölt, a születendő Jézus által hirdetett *testvériségért*, az Angyalok Kara által megfogalmazott és a kegyelemtől segített szabad akaratban. És ez a küzdés önérték, magában hordja jutalmát. Mint Miltonnál, Ádámnak meg kell találnia „a Paradicsomot önmagában” (within).⁶¹

Ádám az álomjelenetek elején Fáraóként voltaképpen onnan indul el, ahová Faust a dráma végén érkezik. Belátja az önző, a mások érdekét figyelmen kívül hagyó önmegvalósítás és önistenítés helytelen voltát és az „önhalhatatlanítás” képtelenségét (ti. a gúla építésében). Éva, a „rabszolganő” „szíverén keresztül” megszólaló belső „égi szózat” hatására cselekszik és indul el az egész emberi nem szolgálatára. Hogy e változás az Úrtól eredő, azt Lucifer is elismeri, mondván: „Ez ismét a szálaknak egyike, / Mellyekkel gúnyul vett körül urad [...] E vékony szál [...] erős, / Kisiklik ujjainkból, és azért / Nem téphetem szét.” Utána Ádám az emberiség ügyéért való küzdelmet – a XIX. század historizmusának megfelelően, mint erről Madáchnak Erdélyihez írt levelében vall – a *történelmi eszmék* szolgálatában reméli folytatni.⁶² Igaz, hogy a „tömeg” és a saját lelkében meglévő „gyenge” – melyet az említett levél szerint az isteni gondviselés hivatott „pótolni” – miatt minden szín kiábrándulással végződik, de az eszmék „nagyok és szentek” maradnak. A kiábrándulásokat emberileg érthető önző befeléfordulások kísérik – Rómában az élvezetek hajszolásában, Prágában az öncélú tudóskodásban megtalálni remélt „pihenés” –, de éppen ezek teszik *egyénivé* az egyébként inkább az egyetemes vonások által meghatározott jellemét. A színek kiábrándító végét – mint Arany János megállapította – az is okozza, hogy a rendező: Lucifer. Ő azután – a kor pozitivista, természettudományos elképzeléseinek pesszimiztikus változatát érvényesítve – a Föld végpusztulásának képét és az embernek a természeti hatások miatti elaljasodását tárva fel (egy nem történelmi,

⁶¹ Az *ember tragédiájában* a „halál” problémája megoldatlan marad. Pedig már az úrjelenetben így vetődik fel: „A cél, megszűnt a dicső csatának, / A cél halál, az élet küzdelem... (3700–3701.) Előzőleg a Földszellem így szól a halálról: „Szentelt pecsét az, feltartá az Úr Magának. / A tudás almája sem / Törhette azt fel.” (3676–3678.) A XV. színben Ádám kérdésére: „E szűkhatáru lét-e minde-nem...”, az Úr nem ad választ. Madách lírájában is felbukkan a halál problémája mint megoldatlan kérdés. „Lelkünk a földről messze vándorol, / Új ismeretlen hon határhoz, / Hol egy megfoghatatlan istenség / Reánk, ki tudja, milyen végzést hozott (Ő és Újkor). „De az ígért reményvilág felett, / Ki tudja, mit rejt ismét a kereszt” (*Életünk korai*), ezzel szemben: „majd ha egykor unokánk is meghal... Él még a lélek, mely bennünk éle; Névben változott csak, lényben egy” (*Az aggyastyán*). Ádám tehát, Fausttól eltérően csak az etikai síkon „üdvözülni”. De a befejezésből biztosan tudjuk, hogy nem kárhozik el. Az *ember tragédiája* katarzisa más, mint a tragédiáké általában. De Madách odairhatta a mű címe alá: tragédia, mert a halál kérdés marad. És a luciferi álom valósága is bizonytalan, vagy mégsem ilyen keserű lesz az emberiség elkövetkező sorsa? A *Tragédia* fő kérdései nyitottak maradnak. E szempontból igaz van SZEGEDY-MASZÁK Mihálynak: *Létértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. In *Madách-tanulmányok*, 164.

⁶² HORVÁTH, ITK 1987–88. 5–6. 540–550. HORVÁTH Károly, *Történelmi eszmék Az ember tragédiájában*. Madách Kör Tár. I. A metropolis árnyékában. Vác, 1992. 17–25. Különlenyomat is.

hanem *kozmosz* időnek a műbe vitelével), Ádámot az öngyilkosság szirtfokára sodorja (ez a mozzanat, mint láttuk, Grotiusnál és Miltonnál is megjelenik), de Éva anyasága rádöbben, hogy az önpusztítás hiábavaló lenne; ekkor az Úrhoz fordul (mást is tehetne),⁶³ aki újra kegyelmébe veszi és biztatásával igazolja küzdelmének etikai igazságát. Éva második, döntő fontosságú szava: prófécia az eljövendő Jézus által hozandó testvériségről (ez Madáchnál a *praeangelium*, melyet – jellemzően – nem az Úr, hanem a nő, Éva mond ki).⁶⁴ Ez a testvériség – mint Miltonnál – egybefoglalja a „szép egyenlőséget, testvériséget” és a „Kegyelemhez hitvesként társuló Szabadságot” (a miltoni megfogalmazásban),⁶⁵ azaz az emberiséget átölelő humanizmust. Madáchnál az ezért folytatott küzdelmét az Úr jóváhagyja, és az Angyalok Kara az isteni világtervben való emberi részvételként értékeli.⁶⁶ Ádám kudarcaiban is ezt szolgálja, Faust Goethénél tévelygéseiben is az Úr „szolgája, híve” („mein Knecht”) marad, vagy inkább azzá lesz végül.⁶⁷

Madách a világirodalmi hagyományokból vett mozzanatokot egy eredeti és koncentrált szerkezetű drámai költeménybe tudta összeolvasztani, mely sajátos értéket képvisel a világirodalomban, ha esztétikailag nem áll is olyan magas fokon, mint Milton eposza vagy Goethe drámája. Ámde sorban utánuk közvetlenül következik, mint Byron, Shelley, Ibsen és a lengyel romantikusok drámai költeményei, vagy mint Lamartine, Victor Hugo és Kelet-Európában Eminescu epikus alkotása vagy Vrchlicky „töredékes epeája”.⁶⁸

⁶³ Hallathatná, mint Vörösmartyánál „a lázadt ember vad keserveit”, sztoikus nyugalommal fogadhatná az elkerülhetetlent. Amit Bodor Aladár ír, hogy magával rántsa Évát, gyermekével, a mélységbe, egyrészt jellemével összeférhetetlen, de az a választott témával, az édeni történettel is, mely szerint Ádám és Éva az emberiség ősei. BODOR Aladár, *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*. Pápai ref. főiskola értesítője. 1904–1905. Inkább a különnyomatban ismeretes.

⁶⁴ Éva beatrixei szerepe kétszer is megtalálható: a londoni színt követő sírjelenet végén, és a bűnt és nyomort eltörlő, testvériséget hozó Jézusról mondott prófécijában.

⁶⁵ „fair equality, fraternal state” (XII. 26.), „Spirit of Grace [...] His consort, Liberty” (XII. 525–526.), mindezt Mihály arkangyal mondja ki. Ilyenképp az *Elveszett Paradicsomban* már el van rejtve a francia forradalom hármasszava. Madáchnál a forradalmi jelenet az álomszínnek középpontjába van állítva. S utána a második Kepler-jelenetben az eszméket – a vér és sár ellenére – nem tagadja meg: „S fejlődni látom szent eszméimet, / Tisztulva mindig, méltóságosan, / Míg, lassan bár, betöltik a világot.” (2414–2416.) A „testvériség” Éva vallomásaiban a kereszténységgel kapcsolódik össze, mint utolsó eszme a műben. Milton és Madách így összeköti a forradalmi eszmék humanizmusát a kereszténység egyetemes szeretetfánáival. Ennek lehetünk tanúi *A megváltó* című versében is.

⁶⁶ Angyalok Kara: „Ámde útnak felsegíted / Ne vakítson el a képzet, Hogy amit téssz, azt az Isten / Dicsőségére te végzed...” (4106–4109.) A „te” Madách kiemelése már a kéziratban is.

⁶⁷ „Prolog im Himmel.” „Der Herr: Kennst du den Faust? Mephistopheles: Den Doktor? Der Herr: Meinen Knecht!” Hogy Ádám a végén az Úrhoz fordul, és ezért az Úr „kegyébe veszi újra”. Ezzel szemben Faust élete végén sem kéri a mennyi hatalmak segítségét, mégis üdvözülni. Wilhelm BÖHM szerint Faustban „végig megmarad hitbéli javíthatatlansága”, pusztán az égiek irgalma menti meg (I. m. 298.). Ezt a különbséget részletesen tárgyalja PRÖHLE Vilma, *Az ember tragédiája és a Faust* című értekezésében.

⁶⁸ HORVÁTH Károly, *Les deux types du poème d'humanité au 19e siècle*. In *Nouvelles tendances en littérature comparée*. Szeged, 1991. 65–74. Később magyarul is megjelent a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben. A Román Akadémia kiadása, 1991. 1–2. sz. 3–12.

LES ANTECEDANTS BIBLIQUES ET LITTERAIRES DES PERSONNAGES ET DES MOTIFS DE LA TRAGEDIE DE L'HOMME

L'histoire biblique du premier couple humain constitue le cadre de la *Tragédie de l'Homme* de Imre Madách. Adam et Eve sont séduits par Lucifer qui leur promet « grandeur et savoir ». Adam, chassé du Paradis, sollicite Lucifer de lui révéler l'avenir de sa race. Lucifer lui dévoile alors l'histoire future de l'humanité, ce qui est l'action proprement dite du drame. Avant Madách, le récit biblique a déjà subi des modifications dans les remaniements précédents. Le séducteur est un serpent dans le texte de la Bible, mais il fut identifié au Satan, à l'ange révolté, dont le premier nom était Lucifer, nom dû d'ailleurs à une erreur linguistique, car, à l'origine, il signifiait simplement « l'étoile du matin ». Manger du « fruit défendu » – c'est le symbole de la désobéissance envers Dieu selon l'apôtre Paul de même que dans les remaniements littéraires (mystères médiévaux, drames et épopées de la Renaissance, le *Paradis Perdu* de Milton). Il en existait cependant une interprétation sexuelle aussi – valable peut-être pour le mythe antérieur au récit biblique – mais qui s'estompait dans les œuvres littéraires de l'époque chrétienne. Le motif selon lequel l'avenir de l'humanité se révèle – en visions ou en rêve – devant les yeux d'Adam, remonte aux écrits rabbiniques. Il acquiert un rôle important dans les épopées de Maurice Scève (*Microcosme*), de Du Bartas (*Seconde Sepmaine*) et chez Milton; il devient le sujet central du poème dramatique de Madách. Dans les ouvrages mentionnés ci-dessus le dénouement n'est autre que la réconciliation de l'homme avec Dieu, grâce au sacrifice du Christ. A l'exception de la *Tragédie* de Madách, où Adam, désespéré, veut se tuer (motif qui apparaît dans le drame de Grotius et chez Milton), mais il est sauvé par Eve qui lui annonce sa maternité et prédit la fraternité que Jésus apportera. Dieu prend Adam et Eve sous sa protection et les exhorte à continuer la lutte pour le bien de l'humanité en les invitant à avoir confiance en sa grâce. Avec l'introduction d'une action non biblique dans un cadre religieux Madách suit l'exemple du *Faust*. « La lutte » comme justification est, en quelque sorte, analogue au « streben ».

Ismeretlen jezsuita vígjátékok

Magyarországon a nemzeti nyelvű hivatásos színjátszás létrejöttéig (1790, ill. 1792) az iskolák az otthonai a széles tömegeknek szánt színelőadásoknak, legfőbb művelői pedig, rendjüknek 1773-ban történt feloszlásáig, a jezsuiták. Több ezer latin nyelvű dramatikus alkotás szolgálja valláserkölcsi, pedagógiai, didaktikai céljaik megvalósulását. Az iskola falain kívül liturgikus cselekmények kísérőjeként vagy térítő szándékból kezdettől – a XVI–XVII. század fordulójától – alkalmazzák ugyan a vulgáris nyelvet is, de a nyelvhasználatban csak a XVIII. század közepén következik be funkcióváltás, párhuzamosan az iskolai színjátszás elvilágiasodásával.¹ A liturgikus spectaculumokat és térítő célzatú előadásokat nem számítva, 1773-ig száznál több magyar nyelvű iskolai előadásról vannak adataink. A szövegükben is ránk maradt termékek száma azonban eddigi ismereteink szerint mindössze 34 dramatikus mű. Kisebb részük egykorú nyomtatásban is napvilágot látott, legtöbbjüknek a szövegét (24!) kéziratos másolatok őrizték meg számunkra.

15 drámának ismerjük az íróját (Faludi Ferenc, Friz András, Illei János, Keresényi Ádám, Kozma Ferenc, Kunics Ferenc, Lestyán Mózes), 19-nek a szerzőjéről nem tudunk. Meglepő, hogy a vallásos, bibliai, történeti tárgyú komoly drámák mellett 11 vígjáték is akad, részben átdolgozások, kontaminációk, részben eredeti munkák.

A kézírásos drámaforrások között néhány kéziratgyűjtemény különösen jelentős. Így a *Gyulafehérvári drámagyűjtemény*, melynek keltezett darabjai 1738 és 1764 közt keletkeztek, összeírásának ideje pedig 1774-ig tart, 9 magyar nyelvű jezsuita játék szövegét tartalmazza.² A *Bartakovics-gyűjtemény* 36 darabjából 3 magyar nyelvű dráma.³ Az OSZK Kt. Quart. Hung. 3922 jelzetű kéziratos vegyes tartalmú kolligátumában szintén 3 jezsuita játékot találunk.⁴

A jezsuita drámaszövegek sajtó alá rendezési munkálatai során terelődött rá a figyelmünk Szabó Flóris *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa* (Bp., 1981) című munkája alapján a könyvtár BK. 188/I. 12. jelzetű gyűjteményére: „Iskoladrámák Czuczor Gergely hagyatékából. 18. sz. vége. M., last.”. Hat, borítólevéllel ellátott füzetet tartalmaz, az 1–5. számúak azonos kéztől valók, a XVIII–XIX. század fordulójára mutató írással. A 6. füzet más kéztől származik. Igen gondosan készült másolatok; helyenként a levelek közé idegen anyag, üres

¹ VARGA Imre, *Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban*. MKSz 1992. 1–12.

² Gyulafehérvár (Alba Julia), Batthyány Könyvtár. (Batthyaneum IX. 107. Kp. V. 20.) Mikrofilmje MTA KK 194.

³ *Bartakovics Josephi opera poetica idiomate latina et hungarica*. Cod. Sec. XVIII. in 4° Vol. duo. (OSZK Kt. Quart. Lat. 693.)

⁴ „Egyházi beszédek, tanulmányi jegyzetek és iskoladrámák.” (1768–1792 körülől.)

levél került. Hiányosság is tapasztalható, de a drámaszövegek teljesek. Nem sikerült megállapítani, hogyan kerültek a Főapátsági Könyvtár birtokába. Czuczor levelezésében, irataiban nem akadunk erre vonatkozólag áruló jelre. A *Czuczor-Fogarasi szótár* tanúsága szerint forrásként a szóban forgó drámákat is felhasználták, több speciális szavuk, kifejezésük megtalálható benne.⁵ A gyűjtemény 2 latin és 6 magyar nyelvű darabjából eddig mindössze egy magyar vígjáték szövegét ismertük, és egy másikról tudtuk, hogy 1767-ben Sárospatakon előadták, de hogy miről szólt, azt nem.

A pannonhalmi gyűjtemény 5 magyar vígjátéknak és 1 közjátéknak a szövegét tartalmazza egy szintén magyar nyelvű, ez ideig nem ismert történeti drámán kívül. Jelentősége éppen az, hogy 5 ismeretlen darabbal szaporítja a jezsuita komédiák eddigi állományát, ami rekordmennyiséget jelent, ha a más szerzetesrendek vagy a protestáns iskolák 1773-ig keletkezett vígjátéktermésével vetjük össze.

I. füzet. Számozatlan borítólapján találjuk a szövegmásoló keze írásával a vígjáték címét: *Gazda Péter*. A cím felett más írással az 1 számot, a könyvtári jelzetet és a cím alatt a „Czuczor után maradt” megjegyzést. A füzet leveleit ugyanez a kéz megszámozta, a darab szövege az 1–9. leveleken olvasható. Belső címlapjának az *Első kimenetelt* megelőző része így fest:

Gazda Péter

Vig Játék,

Mellyet A Nagy-Váradi Diszes Ifjuság ugyan ot lakó Nemesség előtt Jádzott Hazájának nyelvén más országoknak ditséretes szokását ebben követni akarván.

Summája a' Játéknak.

Gazda Péternek, meg élemedet öreg Embernek egy szülötte, Peti magához hasonló Ifjuval, tudni-illik Szöllös Mártonnak Marcsi fiával, a' mig Attya kereskedését űzi, az háznál mindent el vesztegetet, sőt mint magát, mint Paitás társát adosságba verte. Azért félelemtől viseltetvén, Rokai furcsa eszű szolgának mesterségihez folyamadnak, Ki is mint az adósságot önnön Atyoknak erszényéből meg fizeti, mint a' maga ellen dörgölődő fősvény Urát, Gazda Pétert egész bőrig meg tréfállya. Keresd ezen dolog történetét Álom Péter veszett könyvének ki szakadt részének OOO tzikellyében.

A' Jádzó személylek.

GAZDA PÉTER, fősvény Öreg, Petinek Apja.

PETI Urfi, Gazda Péternek Tékozló fia.

ROKAI, Gazda Péternek ravasz szolgája.

SZÖLLÖS MÁRTON, Martzinak fősvény Apja.

MARTZI Urfi, Szöllös Mártonnak fia.

PISTA, Szöllös Mártonnak szolgája.

BANTSI harmadik szolga.

A szövegmásolat minden bizonnyal a váradi előadással áll kapcsolatban.

⁵ CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest, 1861–1871.

Ugyanezt a szöveget Alszeghy Zsolt megtalálta régebben Beöthy Zsolt *kézírtos drámakötetében*. A ma lappangó drámagyűjteményben a XIV. sorszámot viselte. Alszeghyné Tési Edit szíves tájékoztatása szerint Alszeghy hagyatékában ma is megvan a tőle lemásolt argumentum, a szereplők felsorolása, valamint a játék vége. Ezek kétségtelenné teszik a két szöveg azonosságát. A Beöthy-féle szöveg azonban többletként arról tájékoztat, hogy a vígjátékot 1765-ben Nagyszombatban Barkóczy Ferenc érsek jelenlétében eljátszotta „a Jesuita szerzeti ifjúság”.⁶

A váradi előadásról tanúskodó pannonhalmi szöveg Erdélyben keletkezett. Ezt bizonyítják a jellegzetes tájszavak (Pucok, vaskó, sinkoráta); ezt erősíti az a tény, hogy a minorita Jancsó Ferenc 1774. május 14-én Kantában *Zsákosi furfangjai és a két zsugori* címmel színre vitte a változatát.⁷

Magyarországi variánsa is előkerült *A család szolga* címmel.⁸ Szövegeltérései a vígjáték tartalmát nem érintik, az erdélyi tájszavakat azonban magyarországi közszókkal cserélte fel.

Az eredeti darab szerzőjét nem ismerjük. A vígjáték 1765 előtt keletkezett. Barkóczy Ferenc ugyanis az év augusztus 18-án elhunyt, ez előtt kellett tehát Nagyszombatban előadni. Ezt minden valószínűség szerint megelőzte a váradi színrevitel.

Közvetlen drámaforrást nem ismerünk előzményként. A vígjátékban akadnak Plautus *Mostellariájára* emlékeztető cselekménymozzanatok, végső fokon Molière *Les fourberies de Scapin* című komédiájának adaptációját kell benne látnunk, s mint ilyen – mai adataink szerint –, ez az első magyarországi Molière-átültetés. Szerzője – az iskolai színjátszás szelleméhez híven – mellőzte a szerelmi motivációt, a női szereplőket. A két zsugorinak nincsen lánya, csak fia, nem szerepel a nevelőnő sem. A bonyodalmat az okozza, hogy a két apa távollétében a két fiú pazarló életmódot folytat, adósságokat csinál. A váratlanul hazaérkezett apák miatt bajba jutott ifjakon Scapin magyar párja, Rókai segít. Az apáktól kicsikart pénzen az egyiket a török gályáról váltja ki, a másikat meg a katonaságból véteti ki. A magyar átültető átveszi a francia darabból a szolgának a rajta esett sérelmei miatti bosszúállás-motívumát is: Rókai ugyanúgy elnászpángolja a zsákba bújtatott Gazda Pétert, mint Scapin tette Géronte-tal. – A vígjáték szövege mind ez ideig nem látott napvilágot.

A füzetben a vígjátékot követő 10r–11r lapokon intermediumnak is felfogható drámaszöveget olvashatunk. A kézirat margójára ugyanaz a kéz a „Pertinet ad actionem Tök mak filko” megjegyzést írta. (Lásd erről alább a darabbal kapcsolatos mondandókat!)

A 11v–12r lapokon magyar szavak és latin megfelelőik (pl. Apród esztendő = Rudimenta, Tyrociium; Ikszisz bikszis = Titivillitium), főleg pedig közmondás-, szólásszerű mondatok olvashatók magyarul (pl. Ki fitított és fel fordult kártyával játszadazni, se mulatság, se haszon; Másban forog gondgya, és másra mutat külső képpen).

⁶ Tési Edit, *Plautus Magyarországon*. Bp., 1943. 22–23.

⁷ Kiad. KILIÁN István, *Minorita iskoladrámák*. Bp., 1989. 13. sz. (RMDE XVIII/2.)

⁸ OSZK Kt. Quart. Hung. 459.

II. füzet. Terjedelme 20 levél.

Az 1r–13r lapokon található a több más forrásban is fellelhető *Kints Kapáló Nemzetes Kints Demeter Uram. Mulatságos Játék* (a továbbiakban: *Kincskapáló*). A cím után, még a címlapon, a játékban forgó személyek és a vígjáték szövegének kezdő sorai olvashatók.

A játéknak ma három másolatát ismerjük (*Gyulafehérvári drámagyűjtemény*; a Székesfehérvári Püspöki Levéltár jelzet nélküli drámafüzete; az említett Czuczor-hagyaték). A *Zirci drámakötet* (Veszprém Megyei Lt. XII. 2. g. 527–554.) csak az 1–259. sorokat tartalmazza.

1767-ben Sárospatakon a jezsuita iskolában eljátszották, tehát korábban keletkezett. Az ismeretlen szerző a korabeli komédiákban vissza-visszatérő műfaji fogásokat (ravasz szolga, verekedés, szereppróba stb.) a kincskeresés meséjének valamelyik erdélyi variánsát alkalmazva, valószínűleg eredeti munkát alkotott. Mivel Kilián István a székesfehérvári szöveget kitűnő jegyzetapparátussal ellátva kiadta, itt nem foglalkozunk vele.⁹

A II. füzet többi lapjára folytatólagosan egy eddig ismeretlen vígjáték szövegét írták. Címe: *Prelukai Márton*. A „Jázdó személyek: Prelukai Márton: Kolosvári Varga. Jancsi, Siga: Ennek két fia. Geczi: Márton Ur szolgálja. Feri, Gyuri: Siga pajkos társai. Dobozi Istók Korcsomáros. Csucsi: Kondász.”

„A' Játék állapotja: Prelukai Márton, kolosvári híres varga a' mult őszele némi dolgainak végezésiért Gyergyóba, Szárhegy nevű faluba ment vala. Kövér csütörtökön dolgait végezvén, haza érkezett, de rossz szerencsével, mivel a' Kis-sebbik fiátul Külömbféle palástok által tulajdon házából ki rekesztetett. Nem is léphetett be abba mind addig, valameddig ezen rossz erkölcsű fia az utzákon farsángló Korhelektől agyon nem verettetett. Így költötte a vers-szerző. A Játék helyheztesik Kolosvárat a' galya-szár utzába.”

Hogy melyik évben játszották Kolozsvárott farsangkor, kövércsütörtökön, azt a „versszerző költő” nem árulja el. Olyan mérvű helyi ismeretről tanúskodik a vígjáték, hogy elképzelhetetlen más keletkezési helyet feltételezni, mint Kolozsvárt. Az „így költötte” versszerzői forrásutalás arra vall, hogy eredeti alkotás. A téma – a váratlanul hazatért apa miatt a dorbézoló fiú kényes helyzete, a jó és rossz testvér közti ellenszenv, az apának éppen az előbbivel szembeni elfogultsága, majd tévedésének belátása után az igazságszolgáltatás – a XVIII. század második felében benne volt a külföldi és hazai iskolai színjátszás levegőjében. Rokon cselekménymozzanatokat láttunk előbb a *Gazda Péterben*, és látunk majd a következő sorokban (*Tékozló Fitódi, Tökmag filkó*). A vígjátékot ugyanis nem kevés szöveg- és motívumegyezés köti a pannonthalmi gyűjtemény darabjaihoz és a feltehetőleg erdélyi dráma-műhelyből kikerült más jezsuita vígjátékokhoz. Szubjektív alkotássá teszi *Prelukait* a közjátékszerű jelenetek túlzásba vitt alkalmazása és szokatlan gorombasága: ahogyan például Siga kísértet képében megveri apját; Geczi, a szolga segítés ürügyén a földhöz veri feltápászkodó gazdáját, vagy ahogyan a fejére húzott zsáknál fogva a padlóhoz szögezett kocsmárost arra kényszeríti, hogy lemondjon az elhordott bor árának megfizetéséről.

⁹ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. köt. Miskolc, 1973. (A vígjáték szövege a 164–183. lapon.)

A darab nincs felvonásokra tagolva, folyamatosan következik egymás után a 20 kimenetel. Közülük az első és az utolsó a közönséghez is szól. De van három-strófás ének is a játék utánra, egy másik pedig „A’ Játék közben tavaszi ének”. Eddig még nem jelent meg nyomtatásban.

III. füzet. 26 oldalon (az utolsó lapra azonban már csak egyetlen sor jutott) egy eddig szintén ismeretlen vígjáték szövegét olvashatjuk. Címe: *Tékozló Fitódi*.

„Sommája a Játéknak: Játékkal, tobzódással mindenét el pazérollyá Fitódi: azért Balás tőle az örökséget el idegenéti. Így utolsó inségre jutván, magát ki végezte volna, ha tsak jó akaró Testvére Kelemen veszett ügyét és eszét meg nem orvosolta volna.

Fenn Forgó Személylek:

Fitódi Urfi, a’ Tékozló.
Kelemen, ennek Testvére.
Feri mind a kettőnek Kiss ötsők.
Balás, ezeknek Rokona.
Ambrus, ennek Baráttya.
Bugyoródi, Hízkelkedő Asztal-leső.
Bancsi, Fitódi szolgája.
Martzi, Kelemen szolgája.”

Ez után más kézírással a következő megjegyzés áll: „Jaurini iterum acta Anno 1795 In Semin. Cleri Junioris”. Az *iterum* szóból arra következtethetünk, hogy a vígjátékot máskor is előadták.

Keletkezését a győri előadás ma ismert dátumánál jóval korábbra kell tennünk. Szorosan kapcsolódik ugyanis az 1760-as években keletkezett *Prelukai Mártonhoz*. Mindkét darab a szolga örvendezésével kezdődik a készülő lakoma (traktir) miatt. Az első sorok szóról szóra megegyeznek. De az egész játék folyamán találhatók azonos sorok, egyforma mondatszakaszok, szólások, egyező közmondások, esetleg a helyzethez illő kisebb változtatással. Mindez annak ellenére, hogy tematikailag a két játék különbözik egymástól. Fitódi a vele szemben fukar apja halála után reakcióként folytat költekező életet. De nemcsak tudatosan tékozolja vagyonát, segíti a hozzá fordulót. Meggondolatlan bőkezűségének következménye, hogy a rossz pajtásokkal, parazita barátaival való mulatozásban minden vagyona elúszik. Már csak az a reménye marad, hogy rokona, Balás, színlelt megtérésétől megghatódva, örökösevé teszi. De éppen azon a napon keresi őt fel Balás, amikor javában folyik a dáridózás, kihallszik a hejehuja, és a részeg barát megjelenése mindent romba dönt. Így fullad botrányba a lakoma itt is, mint a *Prelukai Mártonban*. A kimenetel azonban nem szomorú, az előrelátó jó testvér visszatartja Fitódit az öngyilkosságtól.

A téma különbözése, a kifejlet mássága ellenére a *Tékozló Fitódi* a *Prelukai* ihlető hatására született, valószínűleg nem sokkal annak keletkezése után. Kolozs-várra, Erdélyre utaló vonatkozás nincs a darabban, a *Prelukaival* való párhuzamai miatt mégis oda lokalizáljuk, bár elvileg létrejöhetett máshol is, hiszen a jezsuita rendházak, kollégiumok között sűrűn vándoroltak az iskolajátékok kézíratai. Ez ideig kiadatlan.

IV. füzet. Teljes egészében latin nyelvű. Az első lapon a *Bos ad Praesepe Dramaticum Ludis Natalitiis exhibitum* felett a ceruzával ráírt 4 szám jelzi, hogy ez a gyűjtemény negyedik füzete. (Ugyanígy volt jelzés a második és harmadik füzet élén is!) A latin címfelirat alatt, a második füzethez hasonlóan, ugyanattól a kéztől származó megjegyzés olvasható. „Czuczor után maradt”.

A *Bos ad Praesepe* címlapja után az 1r oldalon a szereplő személyek felsorolása a következő: „Personae: Thomas Puondus, Nobilis Anglus; Carolus, eius fraterculus; Milemus, Nobilis ibidem Anglus, Thomae in Saltu aemulus; Dromo, seruus. In Interludio: Faustulus, Rosillus”. Majd ez alatt: „Scena Londini in aedibus Puondi. In fine Theatri praesepe”.

A latin szöveg *Prologussal* kezdődik a 2r oldalon, és a 9. jelenettel („inductio Vltima”) a 6v oldalon ér véget. Az interludium az ötödik inductio után olvasható.

A füzet 7r–13v lapjait egy latin nyelvű vígjáték tölti ki. Tartalmáról a cím után következő igen rövid összefoglalás tájékoztat. A játék címe és summája meg a szereplők felsorolása így fest:

Antiquarius.

Argumentum: Homo insano Antiquitatum studio deditus opportunis Amici technis so redigitur vt aut fortunis omnibus spoliari, aut antiquitatum studio in perpetuum valedicere necesse habeat. Ita Theatrum Pot. Libro Secundo, Cap. suo.

Personae:

Philarchaeus, Antiquarius; Dorylas, Eius Filius; Demipho, Amicus Philarchaei; Emporus, Simulatus ex Aethiopia Mercator; Mumia Simulata; Dromo, seruus Philarchaei; Syrus, seruus Demphonis.

A játék 11 inductióból áll. A harmadik után *Cantilena* jelzés („Sub qua serui sensim comedunt et bibunt”) áll; az énekszöveg nincs meg a kéziratban.

Ez után a gyűjteményből meghatározatlan számú levél hiányzik. A következő levél ugyanis a 11[r] számozású. Felül a lapon modern írással a „Versus Latini” megjegyzés olvasható. Számos 2, 4, 6, 8 soros gnóma verset, epigrammát, legkülönbözőbb témájú morális, vallásos, történeti, filozófiai témájú versikét olvashatunk latinul 24 oldalon keresztül, a 23v számozású lappal bezárólag. A legtöbbjüknek nincs a tárgyat megjelölő címe, csak az *Aliud* szó választja el őket egymástól. Máshol ilyenek olvashatók: *Plato; De Martiali; Phoenix et Vipera; De virtute; Miseria vitae; Mors; De fama; Fides*.

Lehetséges, hogy ezek a latin versek egy külön füzetet képeztek, melynek az első levelei hiányoznak a gyűjteményből.

V. füzet. Külön címlapja nincs annak az eddig csak címszerűleg ismert vígjátéknak, melyet Sárospatakon 1767-ben kétszer is eljátszottak,¹⁰ s melynek szövege csak most került elő. A *Tök mak Filkó Játék* (a továbbiakban: *Tökmag filkó*) címet a szöveg mellé a margóra írva találjuk. A szokásos címlap hiányában nincs argumentum. Hiányzik a szereplők felsorolása és esetleg a forrásra, szerzési időpont-

¹⁰ Uo. 163.

ra, előadási helyre vonatkozó tájékoztatás is, melyet más esetekben a gyűjtemény egyes darabjainál a szöveget megelőzőleg a címlapon olvashatunk.

Az első levél után a másodikat nem számozták meg. Így a szöveg a mostani 9r lap helyett a 10r-on ér véget. Illetleg nem ér véget. A kézirat a befejezettséget nem is jelzi. Hogy a játékot nem ebben a terjedelemben írták meg, azt valószínűsíti az a körülmény, hogy az első füzetben olvasható *Gazda Péter* című komédia után három oldalon olyan szöveget találunk, mely a *Tökmag filkó* logikus befejezését adja. A másoló a töredék elején a margón jelezte, hogy a szöveg ehhez a darabhoz tartozik. Bár lehetséges, hogy ez a szöveg más kéziratoss forrásból származik. A *Tökmag filkó* tulajdonképpeni befejezését megelőző jelenetet ugyanis megelőzi a Deceptornak (itt ez a neve a *Tökmag filkó* Első csalójának!) egy más személlyel való esete, mely a gyűjtemény hatodik füzetében lévő *Intermedium*nak is a tárgya: egy latin nyelvű levél megfejtése. A második rész a *Tökmag filkótól* elhozott értékek erőszakos visszaszerzése a csalótól. (Ennek a variánsa meg a *Prelukainak* az a tizedik jelenete, melyben a szolgál a kocsmárost az elhordott bor áráról való lemondásra kényszeríti.)

A vígjáték, az említett mozzanaton felül, a legkevesebb hasonlóságot mutatja a pannonhalmi gyűjtemény vígjátékaival. Egy buta, szájhős, gyáva úrfi játékszer szolgájának a kezében, aki részben nevelő célzattal, részben a gazdájától kapott pofonért ismételtlen megalázza, csúffá teszi úrfi gazdáját. Aranyóráját, kardját, pixisét átadhatja a csalónak a csudakard megszerzéséért, melynek használatában azonban az úrfi csúfosan felsül, és még a kölcsönkardot is elveszik tőle. Hogy elkerülje a kapitánnyal a párbajt, szerepet cserélnek. Attól a pillanattól, hogy a szerepcserét meg is próbálják, az elégtételt követelő kapitánnyal lefolyt jelenetben a megszégyenítések sorozatának áldozatává válik, míg végül maga is belátja, jobb eltűnnie arról a helyről.

Ezzel tulajdonképpen logikusan be is fejeződhetne a darab, de ahogy az imént mondtuk, a szolgál megjelenik a Deceptornál, és ravasz módon visszaszerzi (bizonyára nem a gazdájának!) az általa elvitt értékeket.

Mivel a vígjátékban emlegetik a kolozsváriakat, a feleki földet, a fenesi országot, a Szamost, Karánsebest, kétszer is előfordul benne az *oláh* szó, nyelvezetének íze erdélyi, bizonyára a kolozsvári jezsuita dráma műhelyben keletkezett. Innen került el a jezsuiták sárospataki iskolájába, mint ahogy a *Gazda Péter* eljutott Nagyszombatba, a *Fennhéjázó* pedig Egerbe.

Természetes, hogy az eddig ismeretlen szöveg még nem jelent meg nyomtatásban.

A 9v jelzésű oldal után két üres levél következik, majd négy szám nélküli lapon cím és minden más megjegyzés nélkül drámatöredéket találunk, melynek témája egy intermedium készítése. Komédia előadására készülnek, közjátékot kellene hozzá csinálni. Intze ösztökéli erre Bancsit. Az előbbinek a kezében van bátyjának Biledulgeridből küldött latin levele, melyben híres mesterek cselekedetei, mondásai következnek egymás után („Opifices pro mundo repugnante aedificando destinati ordine Alphabetico”). Mivel ő nem tud deákul, a levelet a társa olvassa és fordítja, értelmezi magyarul. De nem nyeri meg tetszésüket egyik passzus sem, nem sikerül belőle interludiumot alkotni. Végül abban egyeznek meg, hogy tulajdonképpen intermedium az, amit így a levél olvasásával, magyarázatával csináltak.

A furcsa intermediumban az a különös, hogy variánsa annak az írásnak, mely az I. füzetben a *Gazda Péter* után betett és folytatólágosan számozott 10r oldalon

kezdődik, azzal a megjegyzéssel, hogy az írás a *Tökmag filkó*hoz való. Ott a Deceptor a Monomotápából kapott levelet egy POP. betűrövidítés mögött meghúzódozó (megfejtetlen) személlyel magyaráztatja. A jelen intermedium Báncsija szolgaként szerepel a *Gazda Péter*ben, a *Tékozló Fitódí*ban meg az úrfi szolgálja. Intze a *Kincskapálók*ban az egyik parasztnak a neve. A kézirat a betoldások, javítgatások miatt fogalmazványoknak tűnik.

VI. füzet. Lapjai kissé össze vannak keveredve, üres levelek is akadnak a drámaszöveget tartalmazók között. Az összesen 15 oldalra terjedő szöveg előtt nincs címlap, így cím sincsen. A „Játéknak summája”-ból (más kéz írásával készült, mint maga a drámaszöveg) és a szövegből kitűnik, hogy V. Fülöp makedón király kisebbik fiának a haláláról szól a dráma, melynek így a *Demetrius* címet adhatjuk. Nem tudjuk, hol és mikor adták elő a drámát. Takács az 1748–1772 közti évekből 12 latin nyelvű jezsuita darabot említ, Staud bibliográfiája 10-et. 1756-ban Budán, a címből következtetve (*Demetrius Philippi Macedoniae regis penultimi filius odio insidiisque Persei fratris sublatus*), a jelen drámához közel álló darabot vittek színre a principisták. Minthogy a Demeterről szóló előadások népszerűek voltak a jezsuiták iskoláiban, ez a dráma feltehetően szintén jezsuita eredetű, és a rend 1773-as feloszlátása előtt keletkezett.

Nyomtatásban eddig ez sem láthatott napvilágot.

Amint látható, a *Pannonhalmi gyűjtemény* darabjait bonyolult szálak fűzik egymáshoz, ugyanakkor a többi jezsuita vígjátékhoz is. Az 5 vígjáték e másolata tervszerű gyűjtésre vall. A cselekményelemek, a vígjátéki motívumok hasonlósága, azonossága, a stiláris sajátságok, kifejezésbeli egyezések, a közmondások és szólások átvétele arra vall, hogy egy és ugyanazon dráma műhely termését gyűjtötte össze az ismeretlen másoló. Az erdélyi helynevek és tájszavak, román nyelvű passzusok, magának az *oláh* szónak előfordulásai, nem utolsósorban pedig az erdélyies mondatfűzések, az előadás sajátos erdélyies íze valószínűsíti, hogy ezek a vígjátékok Erdélyben, közelebbről talán Kolozsvárott keletkezettek, innen ágaztak szét más magyarországi kollégiumokba, ahol a földrajzi helyeket magyarországiakkal cserélték föl, az erdélyi vonatkozásokat, ízes előadást részben megváltoztatták vagy elhagyták. Megfigyelhető ez például a *Kincskapáló* magyarországi változatain, a *Gazda Péter*nek *Csalárd szolgá*vá változott variánsán.

Ugyanakkor a pannonthalmi vígjátékok feltűnő műfaji, szerkezeti, előadásbeli analógiákat mutatnak nemcsak egymással, hanem néhány más, szintén Erdélyre lokalizálható jezsuita komédiával is. A *rendetlen szeretet példájában*¹¹ az apa éppoly vak és elfogult, részrehajló kisebbik fiával szemben, mint Prelukai Márton a nagyobbik irányában. A két testvér között hasonló ellenszenv, meg nem értés tanúi vagyunk. Végül a jó fiúnak az apa előtt mégis sikerül lerántani a leplet a rossz testvér csalárdságairól, hazudozásairól. Egyforma a büntetés: szobafogság. És hasonló a befejezés: szökés és erőszakos halál idegenek kezétől, míg az apa nyugodtan hallgatja a vész híreket, biztonságban tudván a saját kezével bezárt fiát. *Botfalvai*¹² helyzetet ismertető, terveiről a közönséget tájékoztató monológjai bevett szokásnak számítanak a pannonthalmi komédiákban. Hogy gazdájának

¹¹ Kiad. TÓTH Ferenc, *Egy ismeretlen jezsuita vígjáték*. Bp., 1944.

¹² Kiad. KÁRPÁTI Sándor, *Botfalvai*. Egy ismeretlen régi vígjáték. It 1947. 50–73., 121–132.

kártyán elvesztett zálogját visszaszerezze, éppúgy szüksége van egy magánál is ravaszabb segítőre, mint a szolga Rókainak a *Gazda Péter*ben.

Természetesen az egyező cselekménymozzanatok, hasonló helyzetek, ismétlődő közmondások, szólások, a cselekményt bonyolító és megoldó azonos szolgálfigurák nem okvetlenül bizonyítják, hogy a vígjátékok ugyanabból a dráma-műhelyből származnak. A 11 jezsuita vígjáték nagyobb részének egyneműségét és genetikus rokonságát azonban valószínűsíteni lehet. Az imént említett két vígjáték is minden bizonnyal Erdélyben keletkezett, csak nem került a pannonthalmi másoló gyűjteményébe.

A ma ismert jezsuita komédiák közül csupán egynek tudjuk a szerzőjét, és csupán ez az egy jelent meg egykorú nyomtatásban: Illei János *Tornyos Péter*e 1789-ben Komáromban és Pozsonyban. Kézírtos másolata nincs. A MTA Kt.-ban van ugyan egy ilyen címmel katalogizált darab, de annak nincs köze a *Tornyos Péter*hez.¹³ Viszont 1775. február 23-án a minoriták iskolájában Jancsó Ferenc színre vitt egy komédiát, melynek szövege teljes egészében benne van a *Tornyos Péter* szövegében. A játék címe: *Kintse Násó bált rendez* (a továbbiakban: *Kincses Násó*).¹⁴ Ventifax garabonciás diák és Ebhendi szolga nevének kivételével a többi szereplőnek más neve van, mint a *Tornyos Péter*ben. A minorita kézirat nem állítja, hogy a darabot Jancsó Ferenc írta, csak azt mondja, hogy ő rendezte. A minorita előadás szövegében Kézdivásárhely környéki földrajzi nevekkal találkozunk, az 1789-es kiadásban Komárom környékiekkel. Más a történeti háttér is. A két játék cselekménye azonos, de közöttük nagy a szövegbeli eltérés. Kilián István szerint „A két változat közötti tizennégy éves időköz”, az imént említett földrajzi és az eltérő történelmi háttér, „az iskolai előadáshoz inkább alkalmazkodó egyszerűbb, rövidebb szöveg” azt valószínűsíti, hogy a *Kincses Násó*t Jancsó szerkesztette össze molière-i vígjátékelemekből, és ehhez a naivabb szöveghez „Illei a komikum fokozását szolgáló mondatokat fűzött, alkalmassá tette a darabot arra, hogy hivatásos színészek mutassák be”.¹⁵ Kétségtelen, hogy 1766–1771 között Jancsó Ferenc Kolozsvárott lelkészkedett, és 1767–1773 között ott működött Illei is. Hogy melyikük szerezte a komédia első változatát, megnyugtató módon jelen ismereteink alapján nem dönthető el.

A *Tornyos Péter* Molière *Le Bourgeois Gentilhomme*-jának szabad adaptációja. „A komikum lényege és fordulatai és egyes jelenetek közösek”, de nincs szó szerinti átvétel.¹⁶ Akár Jancsó, akár Illei volt a *Tornyos Péter* első változatának a szerzője, annyi bizonyos, hogy 1775 táján Erdélyben létezett egy változata, és az valószínűleg ezt az évet megelőzőleg jött létre.

Szorosabban kapcsolódik Molière *Úrhatnám polgárához* a minden valószínűség szerint szintén Erdélyben keletkezett *Fennhéjázó*.¹⁷ 1769-ben Egerben játszották, de ennek az előadásnak ránk maradt szövegénél ősbibbnek bizonyult az, amelyik a *Gyulafahérvári drámagyűjtemény*ben olvasható. Nem bizonyított feltevés, hogy

¹³ Ez a 11. sz. alatt említett vígjáték.

¹⁴ Kiad. KILIÁN, RMDE, XVIII/2. 15. sz.

¹⁵ Uo. 737.

¹⁶ GRAGGER Róbert, *Illei János Tornyos Péterének forrásai*. EphK 1908. 585–598.

¹⁷ Kiad. GRAGGER Róbert, *Molière a magyar irodalomban*. ItK 1909. 327–359.

Illei János szerezhette,¹⁸ valamint az sem, hogy az 1774, február 6-án a minoriták kanta-kézdivásárhelyi iskolájában *Stolander a bálban* címmel a gyulafehérvári változat alapján szerzett variánsát játszották.¹⁹

A francia vígjátékot a magyar átdolgozó iskolai előadásra szánta. Olyan változtatásokat kellett végeznie, hogy megfeleljen a jezsuita színjátszás szellemének. A főhősnek nincsen szerelmi kalandja, kimarad a feleség beavatkozása, szerepét a főhős öccse tölti be. A márkini és kedvese nem lép színre. A főhőssel való viszonylatban Szelekúti gróf és Pusztavári fejedelem helyettesíti őket. A főhős nagyzási mániájában ugyan fontos mozzanat marad lányának házassági ügye, de az átültető ügyesen oldja meg a dolgot: az események során a lánnyal nem is találkozunk, pedig az ő férjhez adása körül bonyolódik a komédia nagyobbik fele. A szerelmi jelenetek elhagyása és ennek következtében a cselekmény módosítása ellenére fordítás jellegű szövegegyezéseket találunk a vígjátékban. A fordító-adaptátor hozzáértően szerkesztette át az eredeti darabot. Az öt felvonásból három végzést csinált. Alaposan megrövidítette a zene-, tánc-, vívójelenetet, a szabómesterét pedig egészen elhagyta. A tanítómesterek hajba kapnak nála is, de tettelegességre nem kerül sor. Nem látjuk a mamamochivá avatás ceremóniáját, nincs balett, muzsika, ének, ilyesmiről csak a rendezői utasítások emlékeznek. Némileg eltér egymástól a befejezés. A magyar változatban a főhős ostobaságának „illetlen kimenetelét” felismerve és nyolcadszor ismételve: „De mért nem mondták nekem ezelőtt”,²⁰ távozik a színről, annak tudatában, hogy alaposan becsapták. Az eredetiben teljes megalégedettséggel hagyja ott a társaságot, hogy a jegyzővel elkészíttesse a contractust.

Az *Úrhatnám* polgár említett két magyar adaptációja Molière vígjátékának jezsuita körökben is tapasztalható népszerűségét mutatja. Ennek a komédiának azonban tárgyánál fogva nem volt olyan mély hatása az 1770 táján kivirágzó jezsuita vígjátékokra, mint a *Les fourberies de Scapin* előbb már ismertetett magyar adaptációjának, a *Gazda Péternek*, más címen *A csalárd szolgának*.

Ez utóbbinak az átdolgozása szolgáltatta gazdag táráz azoknak a figuráknak, cselekménymozzanatoknak, komikus helyzeteknek, melyek több jezsuita vígjáték alkotóelemei. Itt találkozunk a ravasz szolgálival, aki a cselekményt irányítja, az eseményeket mozgatja (*Kincskapáló*, *Tökmag filkő*, *Fennhéjázó*, *Botfalvai*, *Tornyos Péter*). Ő a komédiák legokosabb alakja: ha nem manipulálja is a cselekvő személyeket, megjegyzéseivel, bírálatával akkor is fontos szerepet tölt be *Tékozló Fitódi*). A helyzetkomikumok sorát teremti meg. Elpróbálja az elgondolt jelenetet (*Tökmag filkő*; példájára más szereplők is rendeznek próbát, pl. *Kincskapáló*). Hogy tervét megvalósítsa, segítőtársat szerez (*Botfalvai*, *Tökmag filkő*). Álruhát ölt, szerepet cserél, amit más vígjátékfigurák is megtesznek (*A rendetlen szerete példája*, *Kincskapáló*, *Tökmag filkő*, *Fennhéjázó*, *Botfalvai*). Igaztalanul gyanúsítják, szidást, verést kap, és ilyenkor sokáig kell békítgetni, engesztelni, amíg beadja a derekát, hogy segítsen. Sérelmeit nem könnyen felejtí; elégtételt

¹⁸ Vö. ALSZEGHY Zsolt, A „Fennhéjázó”. EPhK 1909. 165–166. GRAGGER Róbert, A *Fennhéjázóhoz*. EPhK 1909. 316–317.

¹⁹ Kiad. RMDE, XVIII/2. 12. sz. (Vö. az 551–552. I. jegyzetével!)

²⁰ Az ismételtetés motívuma nincs meg az *Úrhatnám* polgárban, de megvan a *Scapin furfangjaiban*, annak magyar nyelvű adaptációjában, a *Gazda Péterben*, mely 1765 előtt keletkezett.

szerez nemcsak a pofonokért, hanem az őt ért igaztalan vádért is, vagy hogy „borsot törtek orra alá” (*Tökmag filkő*, *Tornyos Péter*, *Kincskapáló*). Pedig az ütleget nem is mindig érdemtelenül kapják a szolgálakok, néha szándékosan ki-provokálják az uruknak nem tetsző csúfnévért, a megalázó esetükre emlékeztető célzásokért (*Tökmag filkő*).

Itt találkozhatunk az üzleti újtjáról váratlanul hazaérkező apával, akinek a távollétében fia költekezik, tékozolja vagyonát, mulatozik pajtásaival (*Prelukai Márton*), nagy öröme a szolgálknak (*Tékozló Fitódi*, *Prelukai Márton*). Nagy a riadalom: az apa fősvény, ellene van a pazarlásnak. (Az apa fukarságára halála után reakcióként következik be a féktelen tékozlás a *Tékozló Fitódi*-ban!)

A *Gazda Péter*-ben, természetesen, nem lehet meg a jezsuita vígjátékok minden eleme, cselekménymotívuma. Más viszonyulást láthatunk az apa és fiai közt például a *Prelukai*-ban és *A rendetlen szeretet példájában*. Az egyező helyzetek bizonyára arra mutatnak, hogy az egyik darab szerzője ismerte a másik vígjátékot, aminek oka talán az azonos – erdélyi – származás. Különböző források őrzik a *Kincskapáló*, a *Tökmag filkő* és a *Tornyos Péter* szövegét. De egyaránt előfordulnak bennük néphagyományi, folklorisztikus elemek, mint például a garabonciás. Az első két vígjáték hatásosan alkalmazza azt a hiedelmet, hogy arany, ezüst értéktárgyak, pénz birtokában nem történhetnek „csodák”, nem lehet kincset ásni, a varázskardnak nincs hatása. Csalafinta módon össze is gyűjtik ezeket az áldozatoktól. Miért éppen ezekben a darabokban emlegetik Királyfia Kis Miklóst, Cibere bánt (*Botfalvai*), Tündér Ilonát (*Kincskapáló*), a táltost, Toldi Miklóst, Bolond Istókot (*Tökmag filkő*)? Miért jönnek elő lépten-nyomon ugyanazok a közmondások, közmondásszerű szólások éppen a pannonhalmi gyűjtemény és az említett, feltételezésünk szerint egy közös erdélyi (kolozsvári?) dráma-műhelyben született jezsuita vígjátékokban?²¹

Lényegében ugyanis csak két olyan vígjátékunk van, melyeknek cselekményében, tónusában, szerkezetében, nyelvezetében nincsenek meg az említett komédiákkal egyező, hozzájuk hasonló elemek.

Az egyik a trencsényi jezsuitáké volt.²² A dán Holberg németre fordított drámájának magyarra való átültetése 1769-ből. Az adaptátor-fordító megváltoztatta a hely- és személyneveket, elvette az eredetinek katolikusellenes élet, munkája azonban lényegében fordításnak tekinthető. Változtatott a szerkezeten is, másként osztotta fel a jeleneteket. De megtartotta az öt felvonásra tagolást, s így az *Erasmus Montanus* az egyetlen ötfelvonásos jezsuita vígjátékunk. Valamennyi többi komédia három actusból áll, illetőleg a kimenetek nincsenek felvonásokra osztva.

Az *Erasmus* témája teljesen elüt a többi jezsuita komédia tárgyától. Főhőse a külföldi egyeteméről hazatérő ifjú, akinek szenvedélye a disputálás. Bár természettudományi ismeretei modernnek (környezetével való összeütközése például annak köszönhető, hogy a föld gömbölyűségét hirdeti), formalista vitatkozó-

²¹ Pl. „A víztáltól nád terem az ember orrában” (*Prelukai Márton*, *Botfalvi*, *Tékozló Fitódi*) – „álmot hüvelyez” – (*Tékozló Fitódi*, *Fennhéjázó*, *Prelukai*) – „Nincs oly agg róka, kinek bőre végtére csávéba nem kerül” (*Botfalvi*, *Tékozló Fitódi*). – Az ilyenféle szólások, mondások tömegével fordulnak elő a vígjátékokban.

²² „*Erasmus Montanus*, *Avagy Hegyi Erasm*. Komédia öt ábrázolásban. Holberg Lajos dániai játéki közül. Németből magyarra fordítatt. 1769.” – Kiad. BITTENBILDER Miklós. ItK 1910. 432–468.

módszerével nevetségessé válik, és mindenkit maga ellen fordít. Az elmaradt gondolkodású, műveletlen falusiak is sokszor kerülnek vele szemben nevetséges helyzetbe, de végül is a körülmények arra kényszerítik, hogy feladja vagy legalábbis ne hirdesse tudományos meggyőződését. Csak ennek fejében szabadulhat meg a katonaságtól, és veheti feleségül régi szerelmét. A darab nem szűkölködik jellem- és helyzetkomikumban, de nyoma sincs benne a fentebb tárgyalt vígjátékok fesztelen, sokszor féktelen komédiázásának.

Éppen az ilyesfélékben bővelkedik másik darabunk, az *Oktondi*,²³ mely közjátékszerű komédiázásával inkább nevezhető bohózatnak, mint komédiának.

Oktondi eddig szűkmarkú ura ajándékokkal szeretne magának barátokat szerezni. Egy palack bort és egy kosárban fűgét küld Kortyondinak. De hogy megóvja küldeményét Oktonditól, mérgezettnek mondja a bort is, fűgét is. Ökröndi és Szamarandi lesben állnak az úton, hogy maguknak szerezzék meg a küldeményt. Hogy azt megmentse, és mivel éhes is, meg már elejétől fogva fente rá a fogát, Oktondi előbb „megkóstolja”, majd megeszi a fűgéket. Páratlanul komikus helyzet, amikor szövegtől kísért taglejtésekkel, arckifejezésekkel elfogyasztja azokat. Gazdája halállal fenyegette, ha hozzányúl a kosár tartalmához.²⁴ Mit tegyen mármost? Kibeszél ismét a közönséghez, de tanácsot nem kap a nézőktől. Úgy dönt: „a mérget meg iszom, és evvel előzőm meg az uramtúl ki gondolt halált”. Azon módon, ahogyan a fűgékkel cselekedett, megissza a bort. Hamarosan „haldoklani” is kezd. Ebben a félig öntudatlan részeg állapotban az odaérkező Ökröndiékben a halált véli, rájuk testálja még süvegét, három garasát, üzenetet küld gazdájának, megköszönve jóakarátát, hogy „ily vígan, boldogul küldte a más világra”.

Megérkezik gazdája, és hogy részeg szolgája azt higgye, a „paradicsomba ragdatott”, énekre zendít. Ökröndiék viszont a koporsót hozzák számára. Oktondi a „gyönyörű zengésre” talpra akar kelni, de lábai nem bírják el, hiába biztatja őket. Gazdája sem szép szóval, sem fenyegetéssel nem bír belé lelket verni, bár Oktondi néha már kételkedik, él-e vagy sem. Ökröndiék a koporsóba helyezik testét, ételt is tesznek melléje. Oktondi azonban végül is felébred. Kísértetnek vélik. Már senki sem tudja, meghalt-e Oktondi, él-e, hol van? A végén abban nyugszanak meg, hogy gazdájának mogyorófa pálcája támasztotta fel, vagy inkább abban, hogy Oktondi új születésnapján lakomával ünnepelhetnek.

A részeg, aki felébredésekor nem tudja, élő-e vagy halott, akit koporsóba helyeznek és el akarják vele hitetni, hogy a túlvilágon van, több jezsuita darabból ismert motívum.²⁵ Ilyen öncélúan, csak megnevetetés, szórakoztatás céljával készült teljes komédiaként csak itt találkozunk vele. Mint általában a magyar nyelv-

²³ Kiadatlan. Lelőhelye a 4. sz. alatt említett gyűjtemény.

²⁴ „Ez nem rossz, amint veszem észre. Füge. De hogy ne hibázzak, a másikat is meg kóstolom. Nem hibázok, igazán mondom, jó, igen jó! De a harmadikat is hozzá kell adnom, mert az trinum – perfectum. Hol vagy? Jöszte ki! Ez el rejtette magát és fél, hogy meg ne egyem. Hejába keresem, nincs itt több! Hová lett ily nagy sereg füge? ... Mondgyátok, kik jelen vagytok, nem láttátok-e, merre szállottak? Mire véllyem a dolgot? Senki utyára nem igazít...”

²⁵ Vö. KILÁN István, *Ismeretlen iskoladráma gyűjtemény a XVII–XVIII. századból*. Miskolc, 1967. – Uő., *XVIII. századi komédia az iszákos papról és a részeg magisterről*. Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1974. évi évkönyvéből. Debrecen 1975. – Uő., *Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci Levéltárban*. Klny. a Miskolci Herman Ottó Múzeum 1972. évi évkönyvéből. Miskolc, 1972.

vű jezsuita vígjátékoknak, ennek sincs nevelő célzata. Ennyire csak a mulattatást szolgáló, a farce-ok és a commedia dell'arte elemeit írásban is rögzítő darabként az *Oktondi* egyedülálló jelenség.

Tizenegy vígjátékszöveg, egy közjáték-kísérlet részben Plautus, más részben Molière nyomán és más európai örökségből, részben eredeti produkcióból – nem kis teljesítmény abból a két évtizedből, amikor a jezsuita iskolákban megindult a szórakoztatást szolgáló, világi tárgyú magyar nyelvű színjátszás. A jezsuita rend feloszlataáig az elvilágiasodás és a magyar nyelvűség miatt jóval többször emlegetett piarista rend 1773-ig 13 magyar nyelvű drámai alkotást örökített ránk, és ebből 8 volt a vígjáték. Sajnálni lehet, hogy az iskolai színjátszás és ezzel párhuzamosan a hivatásos magyar világi színház megteremtésének folyamatát a jezsuita rend betiltása minden bizonnyal lelassította.²⁶

Varga Imre

²⁶ Valamennyi említett magyar nyelvű jezsuita darab megjelenik az *RMDE* XVIII. századi sorozatának 4. kötete második részében.

Kazinczy Ferenc útleírásai

Amikor „Bajza és Schedel” némi (jogos) büntudattól gyötörve sajtó alá rendezték Kazinczy Ferenc műveit,¹ az 1839-ben megjelentetett *Utazások* című kötethez írt kurta előszavukban szükségesnek vélték kiemelni, hogy az Orpheusban közreadott útirajzok „mutatják a' kecses és könnyed előadás' mesterét”. A Kazinczy Ferenc utolsó éveit méltatlan támadásokkal megkeserítő két kritikus minden bizonnyal tisztában volt avval, hogy odavetett megjegyzésük valóban pontos visszaadása Kazinczy prózaideáljának; ezekkel a tulajdonságokkal jellemezte a széphalmi mester Báróczi fordításait² és ezeket kérte (értetlenül) számon a *Tariménes utazása* szerzőjén.³ A „kecses” és „könnyed” előadás talán a francia próza, nevezetesen Marmontel felé látszik mutatni, csakhogy Kazinczy már fogsága alatt megismerkedik a Gessnerétől eltérő prózai előadással, az általa szeretettel fordított Sterne-nél⁴ és mindenekelőtt a szintén fordításra kiszemelt Goethével, akik egyfelől műfaji szempontból igazolták az ő korábbi s nem minden tekintetben tudatos igényét a korszerű és hajlékony („kecses”) magyar próza kialakítására, másfelől a próza tárgykörére nézve is hasznos útmutatással szolgáltak. Kazinczy Ferenc utókora nem sokat adott hozzá Bajza és Schedel jellemzéséhez, jóllehet az egymással vitázó Kazinczy-elemzések abban egyetértettek, hogy a levelek és az emlékiratok mellett elsősorban az útleírások jelentik a Kazinczy-œuvre máig legolvashatóbb, az irodalmi fejlődés szempontjából legértékesebb darabjait. Hol azt állítják az értekezők, hogy az „útirajzban” úttörő irodalmunkban,⁵ hol ezeknek az útirajzoknak Petőfi Sándorig előremutató vonásait hangsúlyozzák.⁶ Még az egyébként fanyalgó Németh László is elismeréssel szól az öregkori művekről, „az egész tizenkilencedik század folyamán nem írtak ápoltabb, műveltebb prózát”.⁷ Hol egy tankönyv mintadarabja lesz Kazinczy

¹ Kazinczy Ferencz' Munkái. Kiadta: BAJZA és SCHEDEL. I. Eredeti poetai munkái. II. Utazások, Budán 1836–1839.

² „A Báróczi műzsája egy grácia-alakú s növésű, nagy nevelést nyert leány, akinek még selypítéseit is kellemnek kell vennünk”; másutt így festi Báróczi érdemeit: „a maga újításait a legcsinosabb, leggondosabb stíl és [...] az egészen ismeretlen báj által [...] kedvességbe hozá...”: Kazinczy Ferenc, *Báróczi Sándor élete* (1814). In Uő., *Magyar Pantheon*. S. a. r.: ABAFI Lajos. Bp., 1884. 82. és 81. A „kecses” fogalmáról Kazinczy esztétikájában vö. FRIED István, *Kazinczy és a képzőművészetek*. Ars Hungarica, 1986. 2. sz. 166–169.

³ Kazinczy Ferenc *Levelezése* (KazLev) II. 495.

⁴ Uo. II. 421. 1797 novemberében jelenti Kazinczy, hogy kész fordítása, a *Yorick levelei* Elizához. Vö. még: Uo. XI. 29., 43., 176., 211. Kazinczy fordítását HATÁR Győző dolgozta át egy új kiadás számára: STERNE, Laurence, *Érzékeny utazás Francia- és Olaszországban*. Utószó: KÉRY László. Bp., 1957. Uő., *Érzékeny utazás...* Utószó: WÉBER Antal. Bp., 1976. Szemere Pál a *Pannonhalmi út* „sterne-i humor”-át emlegeti: *KazLev* XXI. 533.

⁵ NÉGYESY László, *Kazinczy pályája*. Bp., 1931. 160.

⁶ HALÁSZ Gábor, *Írók az országban*. In Uő., *Válogatott művei*. Bp., 1959. 721–729.

⁷ NÉMETH László, *Négy kísérlet*. In Uő., *Az én katedrám*. Bp., 1969. 199.

útleírásrészlete,⁸ hol pedig a „secondair-ember” jellegzetes műfaja, azoknak a „félíg irodalmi alkotások”-nak jellemző típusa, amelyben „öntükröződése lejátszódik”.⁹

A Kazinczy-irodalom általában úgy határozható meg, hogy számtalan részletkérdésről készült számos jó, hasznos vagy csupán adataiban érdemes tanulmány, a monografikus vállalkozások elakadtak, a Kazinczy-filológia még a levelezésből adódó roppant tanulságokat sem tudta teljes mértékben hasznosítani, és így inkább egyes művekről, mintsem műfajokról, egyes pályaszakaszokról, mintsem a pályá egészéről van megbízható információnk. Kazinczy sokkal inkább különféle szempontok szerint értékelt irodalmi, félíg politikai magatartásoknak a prototípusa lett, mintsem író, gondolkodó, vagy jól leírható irodalmi irány(ok)nak a képviselője. Több szó esett „diktatori” hajlamairól (?),¹⁰ mint műveiről, amelyek inkább illusztrációi a kor tendenciáiról elmélkedő fejtegetéseknek. S még kevésbé említettett és sokkal inkább különböző irányú elfogultságok szempontjából tárgyalatott „irodalomalapító” tevékenységének közvetlen esztétikai hozadéka, műfajteremtő igyekezete és ennek irodalmi háttere. Hogy Kazinczynál az ízlés magatartássá emelkedhet, hogy élet és irodalom viszonyában jelentős az eltérés a fogság előtti és utáni korszakban, ennek magyarázatát eddig jórészt (és nem egészen jogtalanul) életrajzi és kortörténeti adalékok segítségével emlegette a kutatás. Lényegesen ritkábban elemezték azt a közöset, azt a korszakokon átívelő jellegzeteset, amely például az útleírások korai és kései darabjait összekötve egy viszonylag fiatalon kialakított szemlélet és magatartás folyamatosságát dokumentálja. Ugyancsak meglepően kevés alkalommal világítottak be a kutatók az útleíró Kazinczy műhelyébe: például a *Pannonhalmi út* vagy akár a sokáig elfelejtett *Pestre* címmel kiadott leírás (és változatai) irodalmi és prózatörténeti értékeiről csupán néhány mondatos megjegyzések hangzottak el.¹¹ Mint ahogy az *Erdélyi levelek* változatainak története¹² is fontosabb volt a kutatás számára, mint az az országismertető, műalkotásokat felfedező hév s törekvés, amely akár a jozefinus korszak izgatott légkörében, akár a megtorpanásai ellenére is lendületesen induló reformkor nem kevésbé túlfűtött hétköznapijaiban az önmegismerés realitására, ezen keresztül pedig a leírandó tárgyakhoz, jelenségekhez, emberekhez fűződő személyes viszony érzékeltetésére is példát adott. S tette ezt az előadás nemességével, a pontosságra törekvéssel, a stílusnak ama világosságával, amely a XVIII. század öröksége. Ez utóbbit külön kell hangsúlyoznunk, s e hangsúlyokat az útleírások idézetanyagával hitelesítjük. Míg az első útleírásokban például a portréfestés milyenségét a Rousseau-tól vett citátummal szemlélteti, addig a

⁸ ACSAY Ferenc, *A prózai műfajok elmélete*. Bp., 1889. A szerző szerint: „A középpont benne [ti. az útleírásban!] mindig az író lelke marad. Mindent úgy kell előadnia, ahogy maga látta.” (170.)

⁹ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*. Cluj-Kolozsvár, 1934. 262.

¹⁰ Németh László idevonatkozó nézeteit hajtja túl FÉJA Géza, *A felvilágosodástól a besötétedésig. A magyar irodalom története 1772-től 1867-ig*. Bp., 1942. 23., 52.

¹¹ SZERB Antal esszéje inkább az önéletrajzi-lélektani mozzanatokat emeli ki Kazinczy öregkori útleírásaival kapcsolatban: *Száz éves dolgok*. Nyugat, 1938. 2. 400–411.

¹² VACZY János, *Kazinczy Erdélyi levelei*. Budapesti Szemle, 1906. 127.

nógrádi-gömöri útirajzból¹³ Voltaire neve bukkan elő. S bár Voltaire-t, a bölcseleti mesék szerzőjét, a „románká”-k íróját sosem sorolta kedvencei közé, a voltaire-i életpálya a fogság előtti Kazinczynak fontos élménye (miként erről az Orpheus egy darabja tanúskodik); s a „borzasztólag szép” pálya végén „lelkemből feltolódék Voltairenak ismeretes szava: Meg nem romlott szívnek oh mi szent a' haza”. S ha az első útirajz Rousseau remetelakjára célzott, a „nagy-kürtös”-i látvány a „csendes rend” s a „nyugalom” rajzában ölt testet, s innen a gondolat természete szerint az értelmes kertész munkája nyomán biztosított „szebb magány”-ra szökik át. Ha az első útleírás II. Frigyes városrendezését kárhoztatta, a végső a történelmi korszak másik igyekezetére figyelmeztet, az „igen nagy szikla”-ra, amelyet „Katalin a tengerből vonatott elő, hogy Péternek lovagszobrát állíttassa reá...”

Amikor a stílus világosságát emlegetjük, Kazinczy prózaideáljára ismerhetünk, amelyet ő ugyan elődei közül a magyar irodalomban Bárócztól velt megkapni, de amelyre sokkal inkább a francia és valószínűleg nagyobb részt a német irodalomban és irodalmi gondolkodásban találhatott rá. Az útirajz és a levél¹⁴ az a két műfaj, amelynek összevonására vállalkozott Kazinczy. Az Orpheusban¹⁵ közreadott „Utazások” című sorozatban az úti levél jelleget emeli ki a szerző. „Első levél”, így szól a cím, amelyet tartalmi kivonat követ („Az út Miskolctól Kassáig tart. Szikszó, Garadna, Szurdok, Regézt, Enitzke, Bártza, Kassa. A' Vendég-fogadó, Az utsza”), még az egi élmények rögzítése is „Második levél” cím alatt történik, a cím után szintén olvasható a tartalmi kivonat. A füredi és a másodjára közreadott kassai útleírások pusztán helymegjelölést adnak, elmarad a pontosabb műfaji meghatározás; annak ellenére, hogy az előadás jellege nem változik. Az említett 1839-es kiadásban a sajtó alá rendezők jóvoltából (s nyomukban az útleírások későbbi kiadásaiban) már egységesített címetek találunk, sem a „levél”, sem a tartalmi kivonat nem kapott helyet a közlésekben. A további útleírásokban Kazinczy sem él a levél megjelöléssel, jóllehet a levélformát nem mellőzi. Míg a korai darabokban olyan kitételek is jelzik a műfajt, mint a „nem képzelheted el, barátom...”, „hidd el, barátom...” stb., a nógrádi-gömöri leírásokban inkább a reflexív részek közvetett személyessége, a reflexióknak egy képzelt (levelező) partnerral való közlése jelent közelítést a levélformához, a részekre tagolásnak levélszerű megoldásával. Ezt látszik igazolni, hogy ennek az útleírásnak egyes fejezetváltozatait valójában levélformában is közölte, elküldte levele-

¹³ Az 1. sz. jegyzetben említett kiadásban az első útirajzok több szöveghibával jelentek meg, míg a nógrádi-gömöri útleírást a sajtó alá rendezők kéziratból közölték. A kéziratot Kazinczy eredetileg Szemere Pálnak küldte el. Vö. *KazLev* XXI. 615., 623–624. Az augusztus 6-i és 8-i levelek egyaránt türelmetlenül sürgetik Szemerét, írnia meg véleményét, „mit kell igazítani, törteni, kihagyni, hozzáadni”. Innen tudjuk, hogy maga Kazinczy tervezte útirajzainak kiadását, illetve néhány útirajz átdolgozását. *Magyarországi utak* címmel 1878-ban önálló kötetben jelentek meg a GYULAI Pál szerkesztette Olcsó Könyvtárban.

¹⁴ A külföldi szakirodalomból az alábbi írásokat hasznosítottam: ISCHREY, Heinz, *Reisen und Reisebeschreibungen als Quelle der Kulturbeziehungsforchung*. Deutsche Studien, 1978. 401–416.; *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert*. Hg.: B. I. KRASNOBAEV, Gert ROBEL und Herbert ZEMAN, red.: Wolfgang KESSLER, Berlin, 1980.; „Voyage”. In *Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures*, sous la direction de Jacques DEMOUGIN. Paris, 1986. 1764–1766.

¹⁵ Orpheus I. 63–80., 161–163., 174–183. II. 365–378.

zótársainak (ilyen a Szelim agáról szóló epizód, a losonci gyűlés leírása, majd a kolerával kapcsolatos részlet).¹⁶ S ha a külső forma változott is, a leírás célja és tartalma szempontjából több megfelelést mutathatunk ki az 1789-es és 1831-es művek között. Személyes és tájélménynek, anekdotikus betétnek és országos politikának, képzőművészeti alkotásnak és irodalomnak egyként szerepe van a leírásban, ezek azok a körök, amelyekben az utazó Kazinczy otthon érzi magát. A nógrádi-gömöri út ezenkívül az 1780-as, 1790-es évekbe mereng vissza (ezt az 1789-es nem tehette meg), nyilván a kortárs irodalom szereplői is változtak, mint ahogy az országos politika iránya is. De már a füredi leírásban megjelenik a vissza-visszatérő élmény: az angol kert; már ekkor (még „érzékeny” évtizedében is) elhatárolja magát a lavateri phantastaságtól, ehelyett pályatársainak ideálképével szolgál, s a barátságnak éppoly elragadtatott rajzát adja, mint majd *Pannón-halmi útjában*. A történelem tárgyi emlékei közül II. Rákóczi Ferenc regéci vára, illetve a fejedelem életének ludányi epizódja az összekötő kapocs; s míg az előbbi a köznapi kellemetlenségekből kiemelő élmény, az utóbbi már a családi vonatkozások miatt is része a családi legendáriumnak.

Kazinczy irodalomalapító kezdeményezéseit értékeljük akkor, amikor az úti levél jó érzékkel meghonosítani kívánt műfajában szerzett, valóban úttörő érdemeit emlegetjük. Ugyanis a levél forma, a regényszerű alkotásokban tért hódítva, párhuzamosan a szépirodalmi, publicisztikai („fél-irodalmi”), irodalomkritikai, tudományos-leíró változatokban is jelentkezett. Valójában kétféle törekvés találkozásának lehetünk tanúi: az eddig a leginkább a tananyagban helyet kapó országismeret (Landeskunde) szépirodalmi műfajjá fejlődéséről, másfelől a levél ismeretközlő jellegének átértékeléséről szólhatunk. Az útleírás a régi magyar irodalomnak is sűrűn művelt terepe volt; ám amiként az emlékiratok, úgy ez is elvesztette korábban kivívott rangját, s a legjobb esetben is történeti emlékké szürkült. A levél pedig önállósulása után differenciálódott; ugyanis egyfelől megmaradt annak, ami: egy jelentős egyéniség sajátát pótló és mintegy a másodlagos nyilvánosság szerepét játszó eszközének (elegendő, ha Voltaire vagy Goethe levelezésére gondolunk, majd Kazinczyéra is), másfelől pedig a benne rejlő lehetőségeket kihasználva, újszerű formák megvalósulását eredményezhette azáltal, hogy eleve író-olvasó kapcsolatot telelezett. A levélregényekben a címzett nem egy ízben az olvasó (Goethe *Werther*-ében minden bizonnyal ő), vagy ha megnevezett levélpartnerekről, tehát valóban levelezésről van szó, belerejthető a regénybe egy szűk kör vagy ennél nem sokkal tágabb réteg valódi (érzelmi) élete. Talán ez is az oka annak, hogy mind Diderot, mind pedig Goethe az érzékeny regények bizonyos típusainak valóságértékét, világuk hétköznapi valós voltát dicsérte.¹⁷ Efelé mutat Szauder József finom elemzése: bemutatta a gyöngye wertheriáda-magyarítás, a *Bácsmegegy* egyes helyeinek összecsengését a Kazinczy-levelezés részleteivel.¹⁸

¹⁶ *KazLev* XXI. 576–577., 579., 581–582. (A Voltaire-idézet itt is olvasható); Kazinczy Klárának utazásáról: *Uo.* 593–595. Vö. még: *uo.* 606–608.

¹⁷ Erről a kérdésről részletesebben vö. FRIED István, *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban*. In *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerk.: KOVÁCS Anna. Salgótarján, 1988. 71–79. Különösen: 73–74.

¹⁸ SZAUDER József, *A kassai „érzelmei iskolája”*. In *Uő.*, *A romantika útján*. Bp., 1961. 110–111.

A levél lehetővé tette az (érzékeny) regényeknél súlyosabb mondandó kifejeződését is; az érvelés és a leírás, a személyesség és a tárgyiasítás, az érzéketes előadás és az elvonatkoztatás megfelelő arányainak kikeverésével a tudományos értekezések, a kritikai elmélkedések vagy a művészettörténeti gondolkodás számára is módot adott a szépirodalmi formában történő megvalósulásra. Összhangban áll ez a XVIII. század szellemével, a francia felvilágosodás hirdette elvvel, mely szerint a tudományos értekezés elé az előadás eleganciáját és érdekességét követelményként állította. A Kazinczyhoz legközelebb álló külföldi irodalmak közül talán a németben lelhetjük meg a legnagyobb változatosságban a levélben szerzett alkotásokat. Olyan, egymástól eltérő egyéniségek műveit emlegethetjük, mint G. E. Lessing: *Briefe die neueste Literatur betreffend* (1759–1760), W. Heinse: *Briefe aus der Düsseldorfer Galerie* (1776–1777), J. G. Herder: *Briefe zu Beförderung der Humanität* (megjelenés: 1793–1797) című alkotásait; a hazai leírások közül említsük meg a berlini felvilágosodás Magyarországon is jól ismert képviselőjének, Fr. Nicolainak művét (*Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781, nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten*, 1–12. kötet, 1781–1796.). A főleg Nicolaitól származható impulzusok a magyar irodalomban is érezhetők, jóllehet Kazinczy útleírásai inkább emlékeztetnek Sterne-ére vagy Goetheére (ámbar 1789-ben még nem látszik jele, hogy olvasta volna Sterne *Erzelmes utazását*, Goethe *Itáliai utazását* pedig még nem is ismerhette). Ám Kazinczy mégis ott van a Nicolaiéhoz hasonló útleírás születésekor: Teleki Domokos 1796-ban kiadott könyvéből tudjuk meg, hogy „K. F. Urral, ezzel a Mu'sák szövetséges Baráttyaival egy társaságba Kassára indultunk”.¹⁹ (Érthető, hogy 1796-ban miért nem írja ki Kazinczy nevét az utazgató gróf; majd a Németh László által kibővített német nyelvű változat kiigazítja ezt a helyet is.²⁰) Hogy pontosan mi lehetett Kazinczy szerepe ennek az útleírásnak létrejöttében, aligha fogjuk megtudni; de talán nem elképzelhetetlen annak feltételezése: hogy egyáltalában létrejött, abban volt Kazinczynak is szerepe. Lehet, hogy éppen a Teleki emlegette kassai utazás nyomán biztatgatta Kazinczy a grófot, hogy adja közre megfigyeléseit. Mindenesetre Németh László Asbóth János és Schedius Lajos mellett Kazinczyhoz is fordult segítségért, mikor a gróf művének fordításakor a hibák „megjobbítását” célul tűzte ki.²¹ Kazinczy figyelemmel kísérte Németh László vállalkozásának sorsát, és talán a kiadói előszó megállapítása sem volt ellenére: „Brauchbare Beschreibungen auch anderer Gegenden Ungarns zu erhalten, wird mein vorzüglichstes Bestreben seyn”.

Annyi bizonyos, hogy ebben a XVIII. századi, Landeskunde-hagyományt továbbörökítő vállalkozásban Kazinczy ráismerhetett a diákkori tananyagból első művé formált, kifejezetten földrajzi-ismeretterjesztő törekvésre, az ő *Magyarország Geographika* című zsengeje, igen alacsony szinten bár, ebbe a hagyományba illeszkedett bele. S miközben a *Hármas kis tükkörrel* jellemezhető iskolai-iskolás hagyománytól elszakadt, és inkább az irodalmi-stilizáló leírásban fedezte föl a

¹⁹ Egynehány hazai utazások' le-írása, Tót és Horváth Országoknak rövid esmértetésével egygyütt, ki adatott G. T. D. által. Nyomtatattott Bétsben. MDCCXCVI. 12.

²⁰ *Reise durch Ungern und einige angränzende Länder*. Beschrieben von Reichsgrafen Dominik TELEKI von Szék. Aus dem Ungarischen übersetzt durch Ladislaus v. NÉMETH. Pesth, 1805. 38.

²¹ *KazLev* III. 100., 109., 141., 248.

í műfaját, addig annak gyakorlati hasznát nem tagadta, csak éppen a szépirom körében nem látta helyét. Kazinczy számára ugyanis a földrajzi leírás, a tárgyak ismertetése vagy akár az etnográfiailag is értékelhető részlet, a nemségek öltözködésének, fiziognómiájának megjelenítése (részben a levél forma én) a művészi próza magyar lehetőségeit próbálja. Nem pusztán stílusgyakorlat az is; nem emelkedik az önéletrajzok általánosítást vállaló magasába, de súlyozottan önéletrajzi elemekkel gazdagodik; s bár a levelek címzettje az író, a levél forma mindössze ürügy, készen kapott-örökölt keret, amely megnyitja a szerző számára a látottak, megfigyelték közlését, ti. azáltal, hogy a líró szubjektivitásával élhet, s így eleve egy ízléstípus, világszemléleti mód vetlen érvényesülését segíti.

El nem képzelheted, milyen nehezen jöttem ki Miskolcra!” – indítja Kazint utazásainak első levelét.

Szemeré és Szemeréné Nógrád, Gömör, Borsod, Zemplény, Ung, Beregh és három megyébe akarának tenni utat, rokonaikhoz, barátjaikhoz, és mivel nincsen azt, melyet orvosa tanácsából tavall júniusban tevé, igen szerencsés közeledőnek találta. Én együtt menék velek” – említi az első mondat az 1831-es *út, Gömör* című útleírásból.

Az első levél aztán időnként megszakítja a folyamatos előadást, kiszól a leírás szerzője (Engedd elbeszélni... stb.), s a jó barátjának küldött levél természetesen érvényesíti álláspontját. Szó sincs objektívnek álcázott megfigyelésekről; „elmés utazás” ez a javából pittoreszk részletekkel és természetesen telítve a múlttal, olvasmányemlékekkel (Rousseau-n kívül Klopstockkal, Denisssel, a franciaországi küzdelem magyar résztvevőivel, Miltonnal, a füredi út Bodmerral és ingerrel, itt-ott görög, latin és német nyelvű citátumokkal). A gömöri-nógrádi leírásában más módszert választ Kazinczy, itt Szemeréék pusztai útutazásának köré állítja magát, időnként aztán a Szemeréékkel történetekről számol be, s ez is lehetővé teszi az anyag szabadabb kezelését. Ugyanis ebben az esetben az olvasóra számít a szerző, aki tudja, miért fontos az útutazás megnevezése; az író, aki ismerős az 1831-es esztendő irodalmi viszonyaival. A továbbiakban is főleg a többes szám első személy emlékeztet a társasutazásra, de éppen az is, hogy hárman együtt keresik föl a nógrádi-gömöri tájakat, megnövelheti az utazás jelentőségét, s a benne leírtakkal együtt közügygyé avathatja. S mert az utazás szemlélődnek, amire valamennyien felfigyelnek, az lényegessé válhat, azáltal, hogy a személyesség csorbát szenvedne, s a leírás bárhol is veszítene azáltal, hiszen a megfogalmazás, a formába öntés kizárólag Kazinczyé (azt persze el kell tartanunk, hogy ekkorra már Kazinczy régen túl volt a Sterne-he-tolmácsolás tapasztalatain).

A leírás, a megfogalmazás pontossága sosem süllyed sem modorosságba, sem ékességbe. Nemcsak az előadás elevenisége (közbevetett felkiáltások, az utazás megnyilvánulásának nyíltsága) menti meg ettől a szerzőt, hanem a leírás egyszerűsége, majdnem szeszélyesen cikázó volta is. Az 1789. június 20-át megőrző kassai leírásban a hetivásár érzékletes képét kiegészíti a mecenzési közügygyatának élénk rajza, a kassai sinterről odavetett vázlat, az „Urac utcájának (Herren-Gassénak) képe, majd a városháza építészeti szempontú bírálata, közben azonban a kassai gazdasági viszonyok elbeszélésére is sor kerülhet. A különböző elemek csupán egy hangsúlyozott szerzői nézőpont érvényesítése miatt hat egységbe; s ehhez a részletet indító mondat határozottsága szükségelte-

ti: „ma későn mentem ki az utcára...” Ezáltal egyértelművé válik, hogy egy séta nyomán rendeződnek el a megfigyelések: a szerzői nézőpont hangsúlyozódik tehát. A továbbiakban sem mulasztja el ezt Kazinczy, és az olvasót (az úti levél címzettjét) figyelmezteti: jelen van ő is az elbeszélésben, a körülmények realitását az időpont megnevezésével támasztja alá; „Egy vasat áruló meczenzőfivel kezdettem beszélni”; „Hitelesen beszéltetett előttem...”; „Még tán tovább fetrengettem volna a vásárlók közt...”; „Tíz óra-tájban fölmentem a' felső kapu felé...”

Nem kevésbé változatos anyag zsúfolódik össze az 1831-es útleírásban. A 2. számmal jelölt részlet az idézett kassai szemelvényhez hasonlóan indít: „Ki-érénk az örök dombok közül, 's elterüle előttünk az Ipoly szép síkja.” Ezután a balassagyarmati élmények következnek, s ezek a képzőművészet köréből valók. Portrékat látunk, ezekhez fűz Kazinczy véleményét. Itt aztán a széphalmi mester elemében van, érvel, összehasonlít, értékkel, s mindvégig a portrékról és nem a történelmi személyekről töprenkedik, illetve a történelmi személyek úgy jelennek meg írásában, mint képzőművészeti alkotások modelljei. Ez viszont összefüggésbe hozható Kazinczynak az alkalmi költészetről kialakított véleményéről: a személy helyett az ügyet, azaz a véletlen egyszerűség helyett a fölmutatható általánost kell az irodalom (a művészet) tárgyává tenni. A portréban a modell személyiségét kell kifejezni, „fel kell lelteni a lelket”.²² Lényegében ennek hiányáért rója meg Klimesch Tamás Baróti Szabó-arcképét, majd kései útleírásában a Habsburg-ábrázolásokat. Nem vitás, hogy Kazinczy képzőművészeti ideáljai sokat változtak az évtizedek folyamán, bécsi látogatásairól készült beszámolóit, valamint az általa fordított levéregény, a *Bácsmegyey* két változata tanúskodnak róla. Azonban – miként a korai és kései útleírás bizonyítja – maradt épp elég közös a fogság előtti és utáni korszak ízlésében, s éppen a műértékelés területén.

Ugyanígy számtalan közöset mutathatunk ki a Kazinczy-életmű két szakaszában a politikai és az irodalmi nézeteket tekintve. Természetes, hogy ama korszak álláspontja, amelyben viszonylag szabadon, de legalábbis a jozefinista évtized és a szabadkőműves páholymunka lendületétől vezettetve mondhatott véleményt, nem csupán a megfogalmazás módjában mutat eltéréseket annak a korszaknak nézetrendszerétől, amelyre az előbb egyre erősödő, majd fokozatosan gyengülő abszolutista kormányzás a jellemző. Épp ezért akár meglepőnek is tetszhet, hogy az Orpheusban közreadott útleírásokban Kazinczy véleménye (általában) inkább tartózkodó, mint nyílt. Látszólag a táj, az emberek és az irodalom foglalkoztatja írónkat, s mindenekelőtt Rousseau-ra történő utalásai jelzik világszemléleti tájékozódását. Egri tapasztalatait másképpen rögzítette a *Pályám emlékezetében*, mint az útleírásban, ahol nem esik szó látogatásának valódi céljáról: a közös iskolák szervezése előtt álló nehézségekről. Ami mégis érvényre juttatja Kazinczy nézetét: a püspök és a pamfletista, Esterházy Károly és Szaitz Leó Mária szembesítő jellemzése. A püspök esetében a toleranciát hangsúlyozza dicséretes tulajdonságként, Szaitz hiperortodoxiájával pedig semmiképpen sem tud egyetérteni. Kazinczy elismeri az egri építkezések nagyszabású voltát, a könyvtár freskójának szépségét, bár némi bíráló megjegyzést sem nélkülöz leírása a líceum városrendészeti szempontú elhelyezésével kapcsolatban. Ennél rejtettebben is bejelenti fenntartá-

²² SZABÓ Péter, *Kazinczy portré-esztétikája*. Ars Hungarica, 1983. 2. sz. 278–282.

sait, miután azt állítja: a püspök nem intoleráns, sőt „inkább semmitsem óhajt annyira, mint a nyugalmas egyességet”, szinte megértően folytatja ekképpen: „hanem hogy minden cselekedeteiben a' hierarchia tekintete 's hatalma van szemelőtt”. Majd hozzáfűzi: „Azért nincs semmi, a' mit elkövetni kész ne légyen”.

Aligha egyértelmű az útleíró elismerése. Ha mélyebben pillantunk bele a szövegbe, akár egy zsarnoki önkényre is hajlamos főúr portréját pillanthatjuk meg, hiszen fő szempontja a hierarchia „tekintete és hatalma”. Márpedig ez a szándék nagyon is egybevág avval, amelyet Kant bírált *A tiszta ész kritikája* előszavában, szembeszegezve ezzel a szándékkal a kritika jogait.²³ S Kazinczy, aki az irodalmi bírálatot akarta végre Magyarországon törvényes jogaiba helyezni, és (mint levelezéséből tudjuk) a szólásszabadság harcos híve volt, s aki ekkor, 1789–1790-ben már rálépett arra az útra, amely a magyar jakobinusok közé vezette, nemigen helyeselhette egy főpap hatalmaskodását. A *Pályám emlékezete* jórészt hasonlóan adja elő életének ezt az egri epizódját. Az elismerésekkel itt sem takarékoskodik („nagy karakterű férfi” – mondja róla); de fenntartásait az 1820-as években egyenesebben közölheti. Igaz, még ekkor is többet sejtet, mint amennyit végül is kimond: „Miket nem beszélhetnék Eszterházy Károly felől, ha holmi tekintetek el nem némitánának. Merte, amit meggyőződése kívánt, bár azt én és némely mások hibás meggyőződésnek tekinthetjük.”

Bizonyos részletek ismertetését elhagyja az emlékiratszerző Kazinczy, és az Orpheus megfelelő helyéhez utasítja az olvasót. Ez arra int, hogy az útleírásokat az önéletrajzok nyersanyagának is tekintsük.

S míg Esterházy Károlyról az Orpheusban nem mondhatott el mindent, amit még az önéletrajzban is csak sejtetni mert, addig Szaitzról²⁴ festett portréja egyike az útleírás legsikerültebb betéeteinek. Éppen azért, mert a türelmes és a türelmetlen gondolkodást szegezheti egymással szembe. Az ember messze nem ellen-szenves számára, „gondolkozása módjától irtózom, mert haszontalan”. S mint-hogy Kazinczy 1789-ben és később hangoztatja a lelkiismeret szabadságát, ezt a vele ellenkező gondolkodásúaknak is biztosítani akarja. S ha a nyíltabb politizálás kiszorult is az útleírásokból, a korszak egyik-másik vezérlő eszméjét nagyon is érzékelteti. Itt a türelmességről van szó, amelynek magyarországi érvényesülésében II. József türelmi rendelete csak állomás, bár rendkívül fontos állomás lehetett. A vallási türelem gondolatát a jozefinus évtized küzdő magyar értelmisége lépésről lépésre egészítette ki a társadalmi türelem és megértés gondolatával, amelybe a szólás- és sajtószabadság is belekerült (Kazinczy számára ez már csak azért is fontos volt, mivel gyakorló szerkesztőként tapasztalhatta a cenzúra és az öncenzúra költő-gondolkodót béklyózó hatalmát). S ha Kazinczy önmagának igényli a gondolatnyilvánítás szabadságát, nem veti meg Szaitzot azért, mert ő viszont a maga gondolatait mondja ki tartózkodás nélkül. Szaitz írásaiban ugyan denuncálásnak minősíthető módon bírálja Verseghyt, Révait, személyes megjelenése azonban kedvezőbb színben tünteti föl („sokat olvasott, sokat írt, fáradhatlan szorgalommal bír, 's kivált a' honi történetekkel igen esméretes”). Kazinczy megértése talán abból is fakad, hogy nem érzi veszedelmesnek a másik

²³ KANT, Immanuel, *A tiszta ész kritikája*. Ford. és magyarázta: ALEXANDER Bernát és BÁNÓCZI József. Bp., 1891. 515. (Előszó 1781-ből.)

²⁴ HENCZE Béla, *Kazinczy és a francia felvilágosodás*. Bp., 1928. 53.

tevékenységét. 1789–1790-ben az Orpheus szerkesztője még hitt abban, hogy „hajnal hasad”, a világ „látni mer”, ami egyben azt is jelenti, „hogy az értelem belső sugallatát” kész követni. (Távolról Kant felvilágosodás-meghatározásának néhány passzusa hallatszik ide.) Talán ez a hit is visszatartotta Kazinczyt attól a politikai állásfoglalástól, amit a *Hamlet*-előszó és az Orpheus több dolgozata oly világosan fejezett ki.

A mértéktartás a kései útleírásoknak is jellemzője. Am főleg a nógrádi és gömöri élmények papírra vetése során minduntalan időszerű politikai kérdések bukkannak elő. A nógrádi börtönviszonyok leírásakor a reformkorban oly nagy súllyal felvetődő fogházügy is tárgyalatik. Itt Kazinczy pedagógiai tapasztalatai kerülnek előtérbe, de talán az is felőtlött benne, hogy hajdan maga is foglalkozott a „bűnnel” és annak „büntetésével”, Beccaria nevezetes művét forgatva.²⁵ Végző megállapítása pedig talán nem kizárólag a fogházügyre vonatkozatható: „Szelíd bánás mindig javít, durva bánás mindig ront; s mi szükség ott keménységre, hol célhoz vezet a szelídség.”

A nógrádi, június 20-i „gyűlés”-ről keveset tudunk meg. A részletek (ismét) a levelezésbe szorultak. Míg az útleírásból pusztán a gyűlés lefolyásának módjáról értesülünk, a levelekből a gyűlés tárgya is kiviláglik. Az útleírás a felelősen gondolkodó megyei nemességet dicséri, a levelek azt is, ami mellett a rendek szót emelnek („Losonczon Gyűlés volt [...] Jelen valánk azon, 's hallánk hogy a' Nógrádi Rende is mint buzogtak a' Lengyelek mellett”).²⁶

A következő epizód a törökké lett magyar történetét beszéli el. A Szelim agaként szereplő egykori magyar jurátus, majd színész Szőlősy magatartását Kazinczy semmiképpen nem helyeselheti. Idegen tőle a mohamedánok világa, de sokkal inkább a hazaszeretet parancsa akadályozná meg, hogy más hont válasszon. S az a Kazinczy, aki szembe került a romantikus nemzedék multkultuszával, szinte a *Szózat* hangjával vall a maga érzelmeiről: „Nem értvén, mint hagyhatja el valaki hazáját, nemzetét, szülőit, véreit, barátit, hogy reménysége sem lehetett őket, 's a' helyt, a' hol nevelkedtek, a' hol annyi örömet és keserűséget élt, ismét megláthatni [...]” S a passzus drámai zárásaként: „En honi palánt vagyok; elsorvadnék idegen ég alatt”.

Elismeréssel szól Kazinczy Gács posztóműhelyeiről, mintegy az iparból nyerhető hasznot hangsúlyozva. Egyben arról is tanúságot tesz, hogy nem ellensége az iparnak és kereskedelemnek (mint az Berzeviczy nézeteiről írt bírálataiból esetleg kiolvasható lenne), csupán a nemzetiség és az ipar helyét látja másképpen a nemzet életében. Ezt igazolja a következő részlet, amely a losonci református kollégium tevékenységét mutatja be, majd szót ejt az ugyancsak ebben a városban működő, friss alapítású evangélikus gimnáziumról. Főleg ez utóbbi munkáját méltatja, hiszen ide német és szlovák anyanyelvű diákok érkeznek „megtanulni a' nemzet nyelvét, s örvendő látánk, hogy a' tót és német gyermekekből fél esztendő alatt magyarul folyvást beszélők váltak”. Ennyit helyesel Kazinczy és nem többet, üdvözölve egyben azt a szokást is, hogy diákok olyan középiskolákat választanak, ahol egy másik, a honban beszélt nyelvet elsajátíthatnak. Gon-

²⁵ Kazinczyról mint Beccaria fordítójáról vö. HENCZE Béla, *Kazinczy ismeretlen értekezése*. ItK 1929. 341–344.

²⁶ *KazLev* XXI. 593.

dolhatott a maga diákkorára is, majd ifjúkorára, például eperjesi élményeire, amelyek a német nyelvben való elmélyülést segítették. Külön öröm Kazinczy számára, hogy az említett evangélikus középiskolában a magyar költők is helyet kaptak: a diákok „idegen származást el nem áruló hangon” mondják Kis János, Berzsenyi Dániel, a két Kisfaludy és Vörösmarty „énekeit”, az egyik tanuló pedig Dayka Gábor „Homályos bánat...” kezdetű versét.

Útjának kedves állomása Tornalja, a jóleső találkozások színhelye. Itt ismeri meg Berzsi Mihály prédikátort, akinek néhány vázlatos vonással megalkotott arcképe egyike útleírása legszebb helyeinek. Annál is inkább, mert mintha saját gondolatvilágából is belecsempészne a rajzba néhány mozzanatot. „De öregsége nem teszi hideggé az iránt, a’ mi új, ha jó az új, ’s haladó ifjú társait nem irigy szemmel és bosszúsan nézi, hanem örömmel gyönyörködve, ’s akarja, hogy tiszteltessenek, mert érzi, hogy érdemlik azt.” A Pyrker-pör tanulságai, a *Pannonhalmi út* okozta félreértések után nyújt békejebbot Kazinczy az „ifjaknak”, akikkel vitába keveredett. Saját pozícióját írja körül, amelynek védelmében látványos gesztusokra is kész. Am ez már átvezet az útleírások másik témakörébe, nevezetesen az irodaloméba. Ebben a vonatkozásban azonban több tanulsággal jár a korai művek átböngészése. A kassai látogatás ugyanis alkalmat ad Kazinczy számára a magyar irodalom akkoriban főszerepet játszó egyéniségeinek bemutatására és e bemutatás révén időszerűnek tetsző irodalmi-esztétikai kérdések fejtegetésére. Hogy Baróti Szabóról és még inkább Batsányiról az útleírásban másképpen ír, mint majd a *Pályám emlékezetében*, természetes. Az események egykorú rögzítésekor még nincsen meg a szükséges (?) irodalomtörténeti távlat, Kazinczy e műve megfogalmazásakor a közös folyóirat, a Magyar Museum dolgozótársa, jöllehet Batsányival való ellentéte már kiobbant. A szűkkörű közvéleményt a prozódiai háború foglalkoztatta, Kazinczy tárgyilagosan elbeszéli ennek a történetét, miközben Baróti Szabó költői és emberi karakterológiáját is adja. Igaz, elismerése inkább a költő hazafiúi érdemeinek, kezdeményezőképességének, „jó szívének” szól, mintsem költészetének, ám a *Pályám emlékezetében* írtaknál egyértelműbb a dicséret, kevésbé tűnnek szembe a vitathatatlan emberi gyöngék. Lábjegyzetbe szorul, hogy Baróti Szabó a „deákon” kívül egyetlen nyelvet sem tud, s deákos klasszicista felfogása alkalmatlanná tette az *Elveszett Paradicsom* fordítására; mint ahogy terjedelmes lábjegyzetben veti föl Kazinczy a Baróti Szabó első kötetére oly jellemző „inverzió” problémáját, a költői dikciónak olykor erőltetetten rendkívüliségre törekvését. Megjegyzései figyelemre méltók: általában ellensége az „eltépés”-nek, „ellenben azt tartom, vannak némely esetek, a’ hol az illy tépés nemcsak megengedhető, hanem valóságos szépség is”. Ráday Gedeon és saját Gessner-fordítása példája mellett Baróti Szabó Vanière-tolmácsolásának²⁷ egy helyét is felhossa, majd leírja az átdolgozott, szabályosabb változatot. Míg az elsőben „garabonczoskodás hozatik elő, ’s ez a’ széthányás titkosan érezteti az olvasóval, hogy az illy nyugtalan elméjű ember mint hány, dűl el mindent a’ maga helyéről”, addig a simábbra gyalult változat veszített szépségéből (ehhez

²⁷ BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Paraszti majorság*, melyet Vanierből Hat lábbal mérséklett Magyar Versebbe foglalt [...]. Kassa, 1779–1780.

hasonló megállapítást Arany János Baróti Szabóról írt tanulmányában is le lehetünk).²⁸ Mindössze a „költői szabadság”-nak hajlékonyabb értelmezéséről van szó, a deákos elképzelésekből kiinduló, de azokat egy modernebb ízléselv szerint felfogó klasszicizmusvariánsról, amelynek Kazinczy ekkor még híve volt. Ez magyarázza gesztusát, amellyel mind Baróti Szabó mértékes verseit, mind Batsányi rimes költeményeit méltatja. S bár ez utóbbi költészetéről mindössze annyit mond, hogy „Ossián jobb kézbe nem akadhatott” (tehát nem tagadván meg önmagát, fordítást dicsér!), valamint azt, hogy „nincs rajta semmi francia síkló könnyűség” (s ez nem feltétlen dicséret), a *Pályám emlékezete* Batsányi-képéhez viszonyítva lényeges a különbség.²⁹ Füredi leírásában is sokkal több szó esik Pálóczi Horváth Ádámról, az emberről, a jó barátáról, a gondolkodóról, mint a költőről. „[...] ő még verseibe is, valahol előhozhatja, religiosumokat elegyít [...]” – állítja róla, s ez a világnézeti válságából Rousseau és az érzékenység körébe tartozó olvasmányok révén kilábaló, ekkoriban Holmann és D’Holbach felé tartó Kazinczytól inkább szelíd megrovásszámba mehet, s a rokonszenves ember gyöngéjét megbocsátó gesztusként kell értékelnünk.

A kései útleírásokban a sűrűn előforduló hivatkozások jelzik, hogy a valóságos tér mellett (mögött?) létezik egy másik, az irodalomé. Karancsberényben a görög antológia fordítójára bukkan, kit egy Molière-citátummal köszönt; a már említett Szőlősy-Szelim aga pálfordulásának kommentárjában a már szintén idézett Voltaire-mondat a csattanó, Prónay Lászlóról mint „catói rényű ‘s komolyságú férfi”-ról emlékezik meg, egykori együttműködésük dereng föl, „szíves barátja éledező nyelvünknek és literaturánknak”; Brunszvik Henriette egy festményének versében Verseghy „characteré”-re ismer rá, egy villanásra Ráday Gedeon is föltűnik, s végezetül az „idegen származás”-ú gyermekek szavalják a magyar költőket.

Az idézett névsorban egyként megtaláljuk Kazinczy legkedvesebb poétáit, „iskolájá”-nak híveit (Kis Jánost, Daykát), kortárs ellenfeleit (Kisfaludy Sándort), vetélytársát (Kisfaludy Károlyt), felfedezettjét (Bertzsenyi Dánielt) és azt a költőt, akit talán a legkevésbé értett vagy akinek a szándékait nagyon is értette, s ezért idegenkedett tőle (Vörösmarty Mihályt). Elképzelhető, hogy valóban a megnevezettek költeményei csendültek föl a gyermekajkakon; de éppen úgy elképzelhető az is, hogy a névsort Kazinczy egészítette ki. Visszatérve a korábban elejtett főnálhoz; a magyar irodalom seregszemléje ez (később a Tudományos Gyűjtemény is szóba kerül, amelyet 1830-ben Vörösmarty Mihály szerkesztett!), klasszicizmus és romantika, a múltból üzenő és a jelen irányát formáló egyként jelen van. S míg a *Pannonhalmi útban* Kazinczy félreérthetetlenül hozta ország-világ tudomására, melyik iránynak, szemléletnek elkötelezettje, itt a közös ügy diadalának örvendő, a „szent igyekezetre” „áldás”-t adó poéta szól, aki a magasabb érdek szerint azt hangsúlyozza, ami a különféle nézetek ellenére is összeköti a költői nemzedékeket. S ha csak felsorolásszerűen is, a kiegyenlítődség és a megbékélés vezeti az útleíró tollát. Nem vonja vissza, amit párducos Árpád éneklőiről a *Pannonhalmi*

²⁸ ARANY János, *Szabó Dávid*. In *Uő., Összes Művei*. XI. *Próza Művek* 2. S. a. r.: NÉMETH G. Béla. Bp., 1967. 499–500.

²⁹ Kazinczynak kassai szereplését az útleírás alapján méltatja: HORVÁTH Balázs, *Kazinczy Ferenc kassai szereplése*. Kassa, 1910.

útban mondott, s amely vihart kavart a magyar irodalmi köztudatban, álláspontja aligha változott. S ha pontosan olvassuk a szöveget, a losonci evangélikus líceum tanárainak munkája lelkesíti, a magyar irodalom ismertetése a „szent igyekezet”. Ennek ellenére úgy olvashatta e néhány sort a magyar irodalom vitáiban jártas szemlélő, mint Kazinczy elismerését a legjobb magyar költők iránt. Csak-hogy mire megjelent ez az útleírás – 1839-re –, történeti emlékké szelídült a Pytker-pör, egészen más viták osztották meg a magyar irodalmat. Ilyen módon első-sorban Kazinczy pályája szempontjából tanulságos ez a leírás.

Annyi azonban mindenképpen szembetűnhetett az 1839-es kötet olvasóinak, hogy létezett egy olyan – prózai – műfaj, amely Kazinczy pályájának minden szakaszában felbukkan: s ez az útleírás, amely úti levélként indult, hogy aztán a levél külső formai jellegzetességei elmaradjanak, az *Erdélyi levelekben* azonban ismét hangsúlyozzák a műfaji jelleget, majd inkább az előadásmód közvetlenségével, a szerzőnek a szövegben elfoglalt helyével és a remélt olvasóra tekintéssel kapcsolódnak a levél formához. Az 1839-es kötet dokumentáris értékű, önéletrajzot pótol. Ekkor még nemigen emlegették Kazinczy prózai műveinek értékét, s a reformkorban gyorsan szaporodó és Petőfi Sándorral első csúcsaira jutó útirajzok, úti levelek legalábbis nem deklarálták, hogy Kazinczy nyomain járnak. Pedig akarva-akaratlanul azon jártak;³⁰ Kazinczy útleírásai ugyanis előlegezik a műfaj történetét. Csak annyira fikciók, amennyire a valóság tényeit tudatosan válogató, azok között fontossági sorrendet teremtő szerző elrendezi a látottakból-hallottakból összeálló élményt. Kazinczy megállapításai harmonizálnak az egykorú, valódi levelekben kifejtett nézetekkel, egyrészt beszámolók egy jó ízlésű gondolkodó valóságos útjáról, másrészt ennek az ízlésnek jellegéről. A fontosnak, jellegzetesnek és ezért megörökítendőnek ítélt mozzanatok, jelenségek azáltal lesznek irodalomná, hogy a szerző reflexiói, emlékezései, megjegyzései kísérik, így a jelenségek mögött mindig kibukik a figyelő-értékelő író. Az útleírások – egy ízlésforma önéletrajza. Nemcsak azért, mert sűrűn találkozunk irodalommal, művészzel az útleírások lapjain, hanem azért, mert az ábrázolás, a leírás mikéntje is ott rejlik a művé kerekedő beszámolóiban. Fontos, hogy az egyes eseménytöredékek milyen hivatkozásokat igényelnek; nem kevésbé az, hogy miként érzékelteti a szerző a haladást a térben és az időben; valamint az, mennyire ad mozaikokból összeállítható önarcképet, azaz mennyire hőse is (nemcsak elbeszélője) az útleírásnak. Hiszen ha a füredi útját elbeszélő fejezetet ekképpen kezdi: „láttam Horváthot, s olyannak találtam őt milyennek képzeltem”; s ekképpen végzi: „Szíves elgyengüléssel váltam el karjai közül, 's áldottam azt a' boldog órát, a' mely őtet nekem, 's engem neki szült”, akkor nyilvánvalóvá lesz: maga a szerző legalább oly mértékben tárgya a leírásnak, mint a táj, az ország, a meglátogatóndó jó barát, költőtárs, közéleti férfi. S mindezt hitelesíti, hogy a leírások egybevetethetők azokkal a levelekkel, amelyek hasonlóképpen némileg stilizált híradásai egy élethelyzetnek, útnak, eseménynek. Ám ez az önéletrajzi jelleg csupán azt erősíti, hogy mily kevésbé fikció az, amit a szerző elbeszél. Az útleírások lapozgatásakor szembetűnő, milyen gondosan ügyel Kazinczy arra, hogy a tisztán leíró és a tisztán elbeszélő részek egyensúlyban legyenek. Az elbeszélés adottnak tetszik: maga az út, a találkozások, a váratlan fordulatok.

³⁰ BADA Gyula, *Úti levelek a magyar irodalomban Mikestől Petőfiig*. Bp., 1935.

Ezekhez járul a leírás, amely a látvány rögzítése mellett átvezet az irodalomba, az építészetbe, a festészetbe; s a reflexió az, ami egybefogja a realitást és a művészetet, egységes világot teremt, s a dokumentumot a személyesség hitelével élénkíti. S ha művészetszemléletben és irodalmi gondolkodásban számottevő különbségek fedezhetők is föl a fogság előtti és utáni Kazinczy Ferencnél, az útleírások a korai és a kései pályaszakasz egymásra utaló vonásait igazolják: az Orpheus számára kialakított műfaj megőrizte sajátosságait 1830-ig, s csak annyit módosult, amennyit a resignáltabbá, „bölcsebbé” vált író szemlélete. A kései útleírások hivatkozásai az 1790-es évekre egyben az élményanyag állandóságát és ezen keresztül az írói pályán kimutatható következetességet reprezentálják. Ugyanazt figyeli meg Kazinczy 1789-ben, amit 1831-ben, természetesen azzal a különbséggel, amennyit a táj, az országos viszonyok stb. változtak. Érzelmes utazás az első is, a végső is. Az újra fogékony, a részletek értékét mérlegelni tudó, prózájában a világosság elvét megvalósító írókat mutatják ezek a művek, a klasszicizmus elkötelezettjét, akinek gondja van a részlet és az egész megfelelő arányára. S hogy mindig az egészet tartja szem előtt, erre biztosíték önmaga hangsúlyos jelenléte az útleírásokban. Így az olvasó az íróval együtt szemlélődhet, gondolkodhat, résztvevője lehet az útnak. Ahogy Kazinczy elképzelte:

„A' gondos Stylista' kötelessége az, hogy magához vonja-fel Olvasójit, nem az, hogy az Olvasóhoz szálljon-le – tudniillik némelly nemeiben a' Stylisticának, például, mind azokban, a' mellyek poetaiak vagy a' poetaihoz közelítenek.”³¹

Úgy vélem, hogy Kazinczy útleírásait azzal a szándékkal írta, hogy „a' poetaihoz közelítsenek”.

Fried István

³¹ *KazLev* XVI. 258. E tanulmány írásakor még nem olvastam Mezei Márta nagydoktori és Gergye László kandidátusi disszertációját a Kazinczy-életmű újszerűen láttatott problémáiról.

Móricz *Pej paripám Pejko* című elbeszélésének forrásvidéke

Móricz Zsigmond *Pej paripám Pejko* című elbeszélése az Őszirózsás forradalom napján, 1918. október 30-án jelent meg a Pesti Hírlapban. Írójának életében köteibe nem került bele; de azóta különféle életműkiadásában megtalálható.

Alighanem ez Móricz első betyárnovellája, s talán jelzi, hogy a *Rózsa Sándor*, amely Móricz Virág szerint apját 1920 óta foglalkoztatta, még korábbi tapogatózásokban gyökerezett.

Egy kis textológia

Az életműkiadások a szöveget némileg hibásan közlik. Így az *Elbeszélések* 1973. évi 2. kötetében az 591. lap 9. sorában *Az is úgy áll.* Helyesen: *A is úgy.* (A hírlapi közlés ugyan az *i, ú, ű* betűket röviden adja, de ezek javítása általában jogos; kivétel, ha kiejtési, pl. tájnyelvi sajátosságot tükröz.) A 19. sor után kimaradt két sor:

- *A veresfali pinceverést is?*
- *Azt is.*

Hiányuk azért zavaró, mert utóbb (az 594. lap 17–18. sorában, amikor a betyár bűntetteit a bíró kérdéseire megismételve felsorolja, ott van a veresfali – csak-hogy *veresfalvi* alakra „emendálva”; azaz hibásan ott is.

Az 592. lapon a 31. sorban önkényesen tett pontot valaki (gépelő, szedő, szerkesztő) az *igazság* szó után, és kezdett új mondatot a *kurta* szóval, holott az eredetiben csak vessző választja el őket. Az 593. lapnak mind 10., mind 12. sorában nem *Osztán*, hanem *Osztén* van. Nyilván ez is szövegjavító szándék eredménye; kérdés, jogos-e? Az *Új magyar tájszótár* (1979) az *azután*nak ismeri *osztén* változatát is. Talán Móricz tudatosan tett különbséget a kevéssel azelőtt leírt *osztán* és az itteni két *osztén* közt: ez utóbbiakat a bíró mondja.

Ugyanezen a lapon a 15. sorban most azt olvassuk: *A bíró elhallgat.* Az eredetiben ez áll: *A bíró is hallgat.* A 17. sorból kimaradt a *kiveri* szó. A teljes mondat: *Megkotorja pipáját a bíró, kiveri, megtöti.* A 20. sorban *szomorún* helyett *szomorán* a helyes. A 24. sorban nincs igekötő, csak így szól a mondat: *egy szavát nem vesztek a betyárnak.* A 26. sorban a *mindítik* határozószó többszörösen hibás. A szövegi *k* bizonyára sajtóhiba: *mindétig* az archaikus köz- és irodalmi nyelvi alak, s ennek í-ző változata (amelyet az utána következő *szegény* kíván és megokol) helyesen tehát *mindítig*.

Az 594. lapon alulról a 3. sorból hiányzik az igekötő: *a nyakába kötötte föl magát.* Utána pedig – hatást keltő szereppel – új bekezdést alkot az egyetlen mondat:

Akkor a fülebe sügött.

Az 595. lap 2. sorából meg a helyhatározó szócska maradt ki: *megkötött két kezén ott lógott a nyakán.* A 3. sor végén sincs pontosvessző, csak egyszerű vessző; nincs is ott keresnivalója.

Keletkezéstörténet

Aki olvasta Tömörkény István *Szökés a bitófa alól* című elbeszélését, annak nincs kétsége afelől, hogy Móricz novellájának forrása a Tömörkényé. Tömörkény elbeszélése a Szegeden, 1898-ban, Engel Lajos kiadásában névtelenül *Betyár-*

legendák címmel, Az alföldi rablóvilág története alcímmel megjelent gyűjteményes kötetben olvasható. Ez a könyvritkaság juthatott el Móriczhoz, talán 1913 januárjában, amikor először fordult meg Szegeden, de akár máskor is, talán egy pesti antikváriumban akadhatott rá. Tömörkény szerzőségéről aligha tudott, mert ez csak Ortutay Gyulának 1934-ben megjelent Tömörkény-monográfiájából (133.) vált ismeretessé. Ő közölte a *Betyárlegendák* 1901-ben kiadott 2. kiadásának Szalay József literátus szegedi főkapitány könyvtárában levő példányából a két szerző ajánlását: „Ide írta nevét a meg nem nevezett szerző: Tömörkény István.” Alatta pedig ezt: „Ide meg A »nagylábú« paraszt és a Gyóntatás meg nem nevezett szerzője: Cserzy Mihály (Homok).”

A betyárhistória hősének Móricz novellájában nincs neve; Tömörkény írásának alcímében ez áll: *Kecskeméti Varjas Jancsi*. Magában a szövegben csak Varjas Jancsit emleget, tehát a *kecskeméti* csak jelzője, nem valami előnévféléje.

A ló neve mindkét elbeszélésben Pejko. Tömörkény megszokott kettős kompozíciójának megfelelően elbeszélésének első felében leírja a második részben fölelevenített cselekmény előzményeit. Utal a betyárvilágot végképp fölszámoló Ráday-korszakra (1869–1872), de csak azért, hogy időben elhelyezze a megörökítendő cselekményt: „jóval előbbvaló ez az eset”, tehát korábban – a szabadságharc előtt, talán a negyvenes, esetleg még a harmincas években – játszódott le. A kecskeméti határban dült a haramiavilág. Varjas Jancsi gulyásból lett betyár. Tömörkény elmondja, Móricz a bíró szájába adja, hogyan s miért.

Tömörkény: „Azelőtt gulyát őrzött, de elszökdösött a rideg marha mellől, mert kedve szerint való volt a csárdában valami, vagy a bor, vagy az asszony. Vagy mind a kettő.”

Móricz bírója:

„– Duhajkodtál? Ugye, bitang? Duhajkodni jártál a csárdába. Mi? Kellett neki a csárdákon valami, vagy a bor, vagy az asszony. Vagy mind a kettő. Unta a gulyát őrizni, elszökdösött a marha mellől. Mi?”

Az azonosság nyilvánvaló. Külön érdekesség, hogy Móricz az átvett mondatokban még a harmadik személyű állítmányt sem tette át második személybe (*kellett neked; untad*); természetesen így is kitűnően adja vissza az előbeszéd ilyen sajátosságát.

„Egyszer aztán a kártyára kapott” – így Tömörkény Varjas Jancsiról. Móricz ezt is a bíró szájába adja:

„– Kártyára kaptál? He?”

A huszonegyest úgy játszották, hogy ne lehessen idegen kártyalappal csálni, „paklizni”: „Tudniillik letették a pakli kártyát a csárdaasztalra, a bankadó kivette a mellényzebből vagy a szűrűjéből a bicskát, kinyitotta, s úgy ütötte vele keresztül a kártyát, hogy a bicska hegye megállt az asztalban. Arról aztán húzott mindenki magának...”

Móricz betyárja a bíró kérdésére válaszol így:

„– Az igen, a bicsakos kártya.

– Micsoda?

A legény bólogat: igen. A bicsakos kártya.

– A bicsakos kártya?

– Igen.

– Hogy megy a?”

A betyár úgy magyarázza, ahogy Tömörkény leírta:

„– Leteszik a paklit az asztalra, istállom, osztán beleütik a bicskát... Úgy kell húzni egy-egy kártyát... Hogy a bicska hegye megáll az asztalba. Hogy ne lehessen csalni... Így csalták el rajta az első subámat...”

A suba Tömörkény írásában is motívum: „Varjas Jancsi azon kezdte a dolgot, hogy a paklizás ilyen teljes kizárása mellett egy téli éjszaka elvesztette kártyán a subáját. Subátlanul nem tökéletes az ember, mivelhogy anélkül a rideg gulya őrzése közben megfagy, ennélfogva szerezni kellett subát. Más mód pedig erre nincs, mintha néhány marhát kicsap valamely gulyából, és lehajtja jó pásztorok segítségével a Bácskába. Ott akadt, aki megvette pénzért, s vitte tovább szerbnek, horvátnak. Soha többé azoknak nyoma nem került, ami egyszer elérte a határvidéket, azt ugyan hiába keresték.”

Móricz ezt is párbeszédbe szedte:

„– Osztén... szörözni kellett másikat... – szól a bíró értve.

– Hát... suba nélkül megfagy az ember...

– Osztén... kicsapnak egy pár marhát egy gulyából... He?

– Hát... jó pásztorok kerülnek, elhajtják a Bácskába: segítnek... A bíró is hallgat. Érti. Mire a sok szó? A Bácskán túl már ott a rác világ, horvát világ... Ott már ugyan kereshetik.”

Móricz a történet csattanóját hozó ló szerepét is előre föl villantja. Tömörkény erre nem ügyelt; meglegedett annyival, hogy a betyár „híres, nagy fekete” lovát emlegesse. Móricz hőseivel már előrevetíti az elbeszélés végét. Amikor betyárja a „bicsakos kártyát” (a *bicska* hangátvetéses alakja és a „bicsakos kártya” jelzős kifejezése is Móricz leleménye itt, Tömörkény írásában nem találta) okolta, már ekkor főlemlegte a lovát is:

„– A bicsakos kártya meg a lú.”

A kártyán elvesztett régi suba meg a lopott marhán szörzött új suba után Móricz megint a bíró szavával kanyarodik vissza a lóhoz. Ez szintén saját leleménye, nincs Tömörkény írásában. Hogy mennyire Móriczé, mi sem jellemzőbb, mint a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* kezdő szavai: „A ló jó ló...” Megszoktuk, hogy Móricz keveri a nyelvjárási sajátosságokat, az *ő*-zést az *i*-zéssel, más táji szavakat vegyít ugyanazon írásában. Itt is: a kecskeméti pusztán nem *lú* a ló, csak a Hortobágy mellékén, de a bíró – miközben újra pipára gyűjt –, így adja föl a szót a betyárnak:

„– Meg a lú? – mondja tünődve.

– A jó lú... – szól a betyár szomorán. – Az olyan egy lú, mint az én lovam, Pejko. Az én pej paripám.”

A folytatásból értjük meg, mi köze a lónak a kártyához:

„A tett betyárrá! Hogy olyan igen jó lú. Lehetett rá számítani, igen-igen jó futós lú vót mindígit szegíny.”

A bíró meg a betyár körül ott állnak a pandúrok, nézik őket, hallgatják. Ők értik meg igazán a betyár magyarázatát. A Móriczot és Tömörkényt, Mórát egyaránt jellemző *átképzeléses előadásmód* szerint az író beszél ugyan, de a pandúrok „belső beszédét”, gondolatait az ő szavaikkal adja vissza: „Persze, pandúrlóval ki lehetne betyár? Megyei gebéken, améknek zörög a csontja: a Pejkóról nóta volt, ők is tudták [...]”

A nóta ötlete ismét Tömörkénytől való, noha ő csak annyit mond, hogy Pejkóról „nóta is volt már akkor”. Móriczot ez a mellékmondat – dalra fakasztotta. *Népdalutánezatot* költött:

Pej paripám, Pejjó,
Kéne ekkis bankó,
Gyerünk a Tiszára,
Gyerünk a Tiszára.

Kerekréti határ,
Arra jár a betyár,
Reszket a nád szára,
Reszket a nád szára.

Kocsmárosné, hajja,
Száz icce bort adna,
Zsebembe az ára,
Zsebembe az ára.

Első során kívül nemigen szól a lóról, és nem is valami sikerült „népdal”, de némely fordulata ismerős a népköltészetből. Azt, hogy a betyártól még a nád is reszketett, utóbb prózában is megismétli.

Tömörkény csak mindezek komótos előadása után látott a jelenet ábrázolásához, párbeszédekhez. Elbeszélésében az előzmények térben másutt és időben korábban játszódtak le. „Nagy közönség gyűlt egybe arra az aktusra, hogy a rettegett rabló halálát nézze.” Ez azt is elárulja, hogy az írónak nem rokonszenves Varjas Jancsi. Előbb is ezt olvasta a fejére: „A lopások után a rablás, a gyilkosságok nagy sorozata. Már bandával járt, és réme volt minden útnak, tanya-háznak, mikor a statárium idején elfogták. Már nem is fiatal ember akkor, középes korú.”

Móricz – sőt az ő bírója is – kezdettől fogva szeretettel nézi hősét; csak rablásairól tud, gyilkosságairól nem. Hetyke, nyalka, szőke, fiatal legénynek ábrázolja: „A bíró elnézte, szép kis magyar ember, olyan szépen áll ott, kicsit hetykén s nagyon elcsüggedve. Olyan jó szabású, egészséges csontú, kis magyar.” A pandúrok is Móricz szemével látják: „a hetyke kis magyar, sajnálnivaló”.

Móricz elbeszélésében – a valóságban alig elképzelhetően – egy időben és helyszínen zajlik a vallatás, ítélet, végrehajtás. A hóhér, „egy csontos nagy cigány” jelenti a bírónak: áll már az akasztófa.

Tömörkény nem sorolja föl Varjas Jancsi gyilkosságait, de javára írja, hogy a másét is magára vállalta: neki már mindegy, ha egyet, ha hatot vall be, mindenképpen halál a vége. „Hát legalább könnyít a cimborákon, ha a kiontott sok vért azokon majd nem keresik.” Móricz a bíróval és a betyárral tételesen megismételteti vallomását, a novella elején már felsorolt rablásokat (a horgosít, ménesjárásit, veresfalit), hogy alkalmat adjon a folytatást lehetővé tevő fordulatra: az utolsó kívánságra.

Tömörkény elbeszélésében a betyár tolmácsa ebben a gyóntató pap. Ő kéri: a halálra ítélt szeretné a lovát meglátni. Ártatlannak látszó kérés, megengedték.

Móricz novellájában nincs pap. A másodszori bűnvallomás után a bíró ismét kimondja az ítéletet:

„– Hát fiam, akkor rajtad az Isten se segít – s zsebre teszi a pipát.
A legény egyet mozdul.
– Alássan istállom.

A bíró ránéz.

– No, mi kell?

– Nemzetes főbíró uramot... szeretném a Pejkót még eccer...

– No.

– Még eccer megölelni, főbíró úr. Velem szenvedett sok háborúságon."

A bíró – hiszen láttuk, részvétellel nézi a hetyke kis legényt – előhozza a lovat. Noha a pej voltaképpen fekete sörényű és farkú, de rozsdabarna testű ló, Pejko Móricz írásában is „nagy fekete állat”.

Az „alássan istállom” a *Barbárok* (1931) hasonló helyével kínálna párhuzamot. Ott a veres juhász, miután megtört, a korábbi konok tagadásáért kapott huszonöt botot is – Kosztolányi szavaival szólva – „tisztességtudó alázattal” fogadja: „Köszönöm alássan.” Itt a félbehagyott mondat végéről hiányzik a három pont, amely jelezné, hogy nem az előzőkre vonatkozik, nem az ítéletet nyugtázza, hanem a továbbiakhoz tartozik, kérést szakított félbe, s azután így folytatja: „Alássan istállom nemzetes főbíró uramot...”

S innen szinte szó szerint követi Móricz Tömörkényt. Amiben majd eltér, igen jellemző Móriczra.

Tömörkény:

„A nagy fekete állatot két hajdú vezette kétfelől. A tömegben csend volt, csak a ló nyihogott, amikor gazdáját meglátta. Varjas Jancsi a két megkötött kezével odament hozzá, s megcsókolta a ló homlokát. Két megkötözött karját pedig, mintha ölelné, átfűzte a ló fején keresztül az állat nyakába.

S a fülébe súgott valamit.

Az állat előbb hátra rúgott, azután nyerítve ágaskodott föl. Egy pillanat alatt elszórta maga mellől a két hajdút, s vágatni kezdett Jancsival, aki a két megkötött kezénél fogva ott csüngött a nyakában.

– Baj lesz! – mondták a főbírák, mikor vágatott vele a ló – agyonhurcolja!

– Szörnyű halált ér!... fogjátok meg a lovat.

Ki foghatná meg azonban a száguldó fürgeteget? Egyre messzebb járt, a betyár lógott a vágató állat nyakában jobbra-balra; egyszer aztán, mikor elég távol volt, a határ messzi végén fölvetette magát a hátára...

A bíróság csak most jutott tudatára, hogy ez bizony alaposan megszőkött."

Móricz:

„Két hajdú vezette kétfelől. A tömeg mély csöndben nézte, a ló felnyihogott, mikor a gazdáját meglátta.

Ez odament hozzá. Két megkötött kezét fölemelte, a ló fejét megölelte, sírva borult reá, csillagos homlokát megcsókolta, s két bilincses kezét átfűzte a fején, a nyakába kötötte föl magát.

Akkor a fülébe súgott.

A ló fölvágtá a fejét. Kirúgott. Fölágaskodott. S egy szempillantás alatt elszórta magáról a két hajdút, s vágatni kezdett a legénnyel, aki megkötött két kezén ott lógott a nyakán.

A nép fejvesztetten nézett utána. Előbb azt hitték, baj történt, de mikor egyszer a betyár csak fölvetette magát a lóra: látták a nagy zsványságot.

– Puskások! – kiáltotta a főbíró.

S hiába volt a virtus: dördült a fegyver, s a legény, a vakmerő, drága kis ember, vissza lefordult a ló nyakára, a ló nyakáról a füves rétre.

De a Pejko nem állt meg, elszáguldott tova, és a Tisza sodrában, messze a

füzések közt még sokáig úszott szegény barátjával, míg el nem tűnt örökre emberi szem elől a nyalka kis magyar s táltos lova.”

Ez a szürrealista befejezés, amely rokon a *Barbárok* Bodrinéjának hetedhét országot télen-nyáron át bejáró férjkeresésével, mitológiai magasságba emeli a betyár alakját. Már az fokozott figyelmet kíván az olvasótól, hogy ha a hős golyótól találva holtan lebukott a fűre, miként tűnhetett el lovával együtt. Ezt nyilván még realizstikusan úgy kell értenünk, hogy a Pejko magával hurcolta. S azután emelkedtek föl együtt a táltos lóval a halhatatlanságba.

Tömörkény története szürkébben végződik: „Csak hosszú évek múlva fogták el újból a híres betyárt, amikor aztán csakugyan odakerült arra a fára, amely alól megszökött.”

Az ősforrás

Tömörkény elbeszélését a kutatók is csak összegyűjtött műveinek Czibor János gondozta sorozatából, a másodikként 1957-ben megjelent *A Szent Mihály a jégben* című kötetéből ismerhetik. Az olvasó mindjárt az elején megtudhatta az előadandó esetről, hogy „a kecskeméti krónika” őrizte meg „félszázadon át”. Erre azonban nyilván senki sem figyelt, s ha igen, az elbeszélő irodalomban szokott írói fogásnak tekinthette.

Czibor ugyanis nem közölte a *Betyárlegendák*ból az elbeszélés utolsó szava fölé illesztett csillaghoz tartozó lapalji jegyzetet: „* L. Somogyi János »Az arany mese«.”

A *Betyárlegendák*, mint írtam, könyvritkaság. Amikor 1988-ban a Somogyi-könyvtár kiadványaként hasonlóban kiadtam, mindössze három példányáról tudtam. Így nem csoda, ha ez a lapalji jegyzet elkerülte eddig a kutatók figyelmét.

Ki volt Somogyi János? Szinnyei írótemetője (12: 1266) 1907-ben két ily nevűt ismer, de rögtön kitetszik, hogy csak egyikük, a kecskeméti jöhet számításba. Ennek sem tudja születési és halálozási adatát, csupán azt, hogy iparos és hírlapíró, a Pestmegyei Hírlap és Pannonia Nyomda tulajdonosa Kecskeméten. Négy munkáját sorolja föl: 1. *Kis pillangók*. Költemények 1884–87. Kecskemét, 1887. 2. *Kis pillangók*. Havi folyóirat. Népdal-forrás. Uo. 1890. (Az 5. füzetet ismerteti a Kecskeméti Lapok 44. száma.) 3. *Vértükör*. Szociális tankönyv. Röpirat a kormánynak. Uo. 1898. 4. *Rónák titka*. Uo. 1907. Nyolc kötetre tervezett *Viharok* című cikksorozatának első része. Ismerteti a Budapesti Hírlap 28. száma.

Orosz László többet tud róla: „Érdekes egyénisége volt ez időszak kecskeméti irodalmának Somogyi János (1858–1924), eredeti foglalkozása szerint műbútorasztalos, később nyomdász, 1892-től a Kecskemét és Vidéke (később Pestmegyei Hírlap) kiadója és szerkesztője.” (*Kecskemét irodalmi öröksége*. Kecskemét, 1990. 60.) Ő a *Kis pillangók* (1889–1890) című versfolyóiratát idézi: „inkább különlegessége, mint értéke miatt keltett országos figyelmet”.

Ő sem tud azonban a Tömörkény idézte műről, *Az arany meséről*. Ennek 1898 előtt meg kellett jelennie.

Szerencsére azonban a *Rónák titka* (amely Szinnyei közlésétől eltérően nem 1907-ben, hanem 1906-ban jelent meg) második kiadásként (?) tartalmazza a nyoma veszett könyvet vagy időszaki kiadványban megjelent írást, *Az arany mesét* vagy – ha könyv – ennek azt a részét, amely Tömörkény forrásául szolgált mint „kecskeméti krónika”.

Somogyi János a *Rónák titkából* tiszteletpéldányt küldött Tömörkény Istvánnak ezzel az ajánlással:

Az Alföld jeles nevű írójának, az ujságírás mesterének, őszinte tisztelettel és nagyra-becsülése jeléül küldi

1906. Szept. 29.

A szerző
Somogyi János

Tömörkény a könyvet a vezetése alatt álló Somogyi-könyvtárnak adta. H. e. 8045. raktári számon található.

Elég bonyolult a sokféle cím, alcím, részcím közt eligazodni. A *Rónák titka* alcíme a címlapon: *Alföldi regék. – Színes apróságok*. A címlap hátulján ez látható:

HÁROM KÖNYV

ELSŐ KÖNYV:
VÉRNYOMOKON

Ezután újabb címlap következik; ezen van a dedikáció:

VÉRNYOMOKON
Képek–rajzok a puszták világából
Irtó
SOMOGYI JÁNOS
(1881–1906)

Az évszámok nyilván a kötetben szereplő írások születésének időhatárait jelentik.

Ennek a címlapnak a hátulján nyomtatott dedikáció szól Rákosi Jenőnek, „a magyar irodalom nagymesterének”. Az utána következő (tehát harmadik) lap megint új címmel, sőt alcímmel, alcímekkel (!) lep meg:

A kalandjáró nászajándék
Egy kincsesláda története
(Regényes bűneset)

Még verses jeligét is találunk:

*„Megtörtént, nem mese, tiszta tényből száll át,
Az élet szövi a legigazibb drámát.”*

Ezután következik a tartalomjegyzék. Somogyi tobzódott a címekben: a nyolc fejezet mindegyikének ismét van alcíme is. Minket csak az első érdekel, mert ez lehetett egykoron *Az arany mese* vagy legalábbis az a része, amelyből Tömörkény merített. Ennek pedig már a címe is, alcíme is elárulja tárgyát:

A boszorkány-pejkó.
(Röpülés az akasztófa alul.)

Helyben vagyunk tehát. Még csak annyit az 1899 szeptemberében keltezett utószóféleléből, hogy Somogyi *A kalandjáró nászajándék*ról azt állítja: valóságos

betyárkaland. „Szereplői ott éltek a roppant kiterjedésű alföldi síkságon Szeged és Kecskemét között, meg azon túl. Varjas Máté (költött nevű) rablóvezér esete is: a valóságból került ki.” (94–95.)

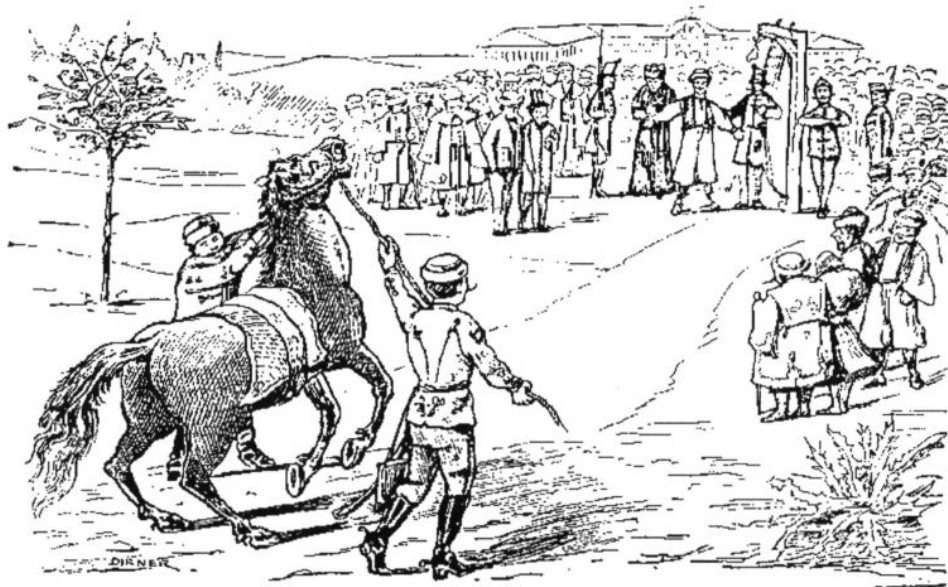
Tehát: nem Jancsi, mint Tömörkény elbeszélésében, de nem is Varjas Máté, mint Somogyiében. Ám lássuk az ősforrást, hogy utána láthassuk a Tömörkény és Móricz átdolgozta változatok további sajátosságait.

Megtelt a nagy síkság akasztófatövig,
Nézni szegény Varjast, amikor felkötik.
Szegény Varjast... a szó úgy szalad ki számon,
Mert én a gaz fattyút egy csöppet se szánom.
Gonosz egy ördögbőr, rabolt nyakra-főre,
Az egész vármegye rettegett is tőle.
Nem mai legény már, betyársága alatt
Kezére, lelkére nem egy vérfolt tapadt.
Itt már a síkságon, tovább ne is lépjél,
Szeged s Kecskemét közt, jó vasmarkú népnél.
„Hurrá!” „Gyerünk!” „Kötik!” Tolong a nép, nézi;
„Rendeteg bűnét, hej, többel nem tetézi!”
„Hadd vigyék!” „Hadd kössék!” Vikódnak egymással,
Feketén, lihegve, mintha bosszú nyárrsal.
„Ej, mit téped máját; ne üss hóhérpártot;
Már úgyis elpusztul, ugyan minek bántod!”
Amott úgy... emitt így... enyhén is ítélve,
Akinék, hogy izlik és hogy diktál vére.
„Ott van... lásd, hogy tűri!” „Hát mit is csinálna,
Förgeteggel szembe kis szellő, hogy szállna?!”
– – Varjas tényleg ott van. Bitófa alatt áll,
Felvonult békével, fegyveres őrfalnál.
Ott van Varjas Máté, biz nem sebbel-lobbal;
Csendesen, mind nagyobb lelki nyugalommal.
Mostani sorsával ki vón ő békélve,
A statáriumot rimánkodva kérte,
Hogy őneki „pardont”, „kegyelmet” ne adjon, –
Életének vége bitófán szakadjon.
Ha már bűn és átok vad lelkére szálla:
Gyalázatos halál szakadjon nyakába.
Így vélekedék ő, és így beszélgetett,
Dehát mégis... Haj, haj! Egy kérést fölvetett;
Egy kérést... csak egyet, csak egyet kért előbb:
Hadd csókolhassa meg lovának két szemét!
Megtörve egy vad szív, hóhér keze alatt,
Bűnét szánva-bánva... szánalomra fakaszt.
Körül a néptömeg, vére lázzal teli;
Az emberkivégzés szörnyen érdekeli.
S kit így felakasztat, látja a halálát, –
Engedni kell annak egy-két kívánságát!
Kész a hóhérkötél. Pap is oda állott...

Mondat a legénnyel végső imádságot.
 – Aki még nem látott szánandót a földön,
 Megtört lelket látni... az csak ide jöjjön.
 Mintha minden szava egy-egy imát szülne,
 Maga a bűnbánat eleven betűje.
 Nyughatatlan is a tisztelendő nagyon,
 Látszik, hogy lelkében szörnyű tusa nagyon.
 Nem is hagyja tovább hallgatni nagy kínja,
 A buzgó szent imát derékon szakítja:
 „Uraim! Főbírák! Szelíd, jó emberek!
 Szívemben egy érzést csittítani nem merek;
 Utolsó óráját a legény elérte,
 Itt fetreng előttünk bűnében megtörve;
 Büntetésén felül – csak egyet kért elébb:
 Hadd csókolhassa meg lovának két szemét.
 ...Adassék meg neki végső kívánsága:
 Földi cimboráját utolszor hadd lássa.
 Bíró?... hol kell: sújtson, hol kell meg: enyhítsen,
 Kegyetlen hatalmat megveri az Isten!
 Könyörületét a bíró, ahogy mérte – –
 Égi bíró előtt az léssen mértéke!”
 Így szól az ősz páter. Szava szívet járt át,
 Tömeg zúg: „Adják meg végső kívánságát!”
 Izgul a bíróság. Hajt a sok szép szóra:
 Intnek is: „Hadd jöjjön a betyár pejkója!”
 Vezetik is tüstént. Nagy, fekete állat,
 Büszkén táncol, tombol; lábán alig állhat.
 Tündököl a szőre, dús sörénye, farka;
 Két nagy, markos hajdú kettős féken tartja.
 Kapálva, remegve utánuk bokázik,
 Míg odaér szépen az akasztófaig.
 Varjas pedig... mintha lelke kiszállt volna,
 Úgyet se vet a vad, prüszkölő pejkóra.
 De a „pejkó”, az az ördögös vad féreg,
 Hogy Varjast meglátja, most vadul csak még meg.
 Mintha tele volna száz tüzes ördöggel –
 Vihog, ágaskodik, előre úgy szökel.
 Varjas lelke gyullad... szíve nagyot dobban,
 Tágra nyílt szemében vad vér lángja lobban;
 Mintha rab kányának hurkot oldasz szárnyán,
 Mintha bős tigrisnek ketrecajtót tárnál,
 Vesztett birodalmát hogy szabadon mérje –
 Száz erővel újul megtört szenvedélye.
 Összesimul gyorsan ő meg a „pejkója”,
 Aztán fejéhez áll, hogy szemen csókolja.
 Hogy szemen csókolja... közben sűg is neki,
 Szügyét húzelegve meg-megveregeti:
 „Tudod, édes pejkóm, bőröm nem adhatom;

Add kölcsön szárnyadat... aranyos csillagom!"
 Ilyesmit mondanak, hogy tán sugott volna,
 Miközt a pejkonak két szemét csókolja.
 A pejko – pillanat – ahogy megszeliđül –
 Másik pillanatban ugrik ki helyéből.
 Száll, röpöl, mint táltos; van is annak őre,
 Neki a tömegnek, cikáz egy-kettőre!
 És ni, a csók között... kutyateringette,
 Varjas a két karját nyakán felejtette!
 Varjasnak, míg csókolt, karja a lőnyakban;
 Lábát is felveté másik pillanatban.
 Kitör az izgalom, majd a borzadalom,
 A gyöngébb szívűek Varjast féltik nagyon,
 Mert hát ott szálltában úgy lóg pottyánóra,
 Mintha pejko nyakán egy nagy kolonc volna.
 Mások... noha késő, a „cselt” észrevették,
 S vármegyével zúgnak ezer szedtevetettét.
 Mégis egy-egy csoport csak azon sír, jajgat:
 „Pejko volt a huncut, nem pediglen Varjas!”
 Akárhogy... már röpöl. Majd hogy szárnyat nem ver,
 „Alighogy megfogluk, oda a gazember!”
 „Hamar! Lóra! Tüzelj! Utána – elébe –
 Lődd le!” Kiáltoznak zsandárra, őrségre;
 Futnak is, lőnek is utána, de mindjár;
 Ám az „ikrek-ördög”... ungon-berken túl jár.
 Oda a gaz betyár... Ling-lobog gatyája...
 Mintha sötét felhőn rémkísértet szállna!
 – Röpülhetsz, szép Varjas, azt súgja a végzet:
 Akárhogy röpölsz is, mégis bitón végzed!
 Hanem az esetet a sors amint adta,
 Száz legénynek nyílt meg erre vérkalandja.
 „Varjas bandájába” döltek, mint a lépre;
 Aki egy kis bűnt tett, tüstént ide lépe.
 „Betyárnak (így mondták) tűzcsillag az útja,
 Legalább tündöklik – amíg végig futja!”
 „Betyárnak (én mondom) vércsillag az útja,
 Legalább felkötik – mire végig futja!”
 Menjünk hát szétnézni ott a bűnvilágban –
 Titkukat kutatni szívemben oly láz van!
 – Mit láz? És bűneset? Haramia? Betyár?
 Azt nézzük gyorsan, hogy... regényhősünk hol jár!
 Űsse kő azt a gazt, akármi is titka,
 Csak „nászajándéknak” jöjjön hamar nyitja!
 Csak annak rejtelve adjon itt most dolgot,
 Mert hát e rege is – csak ezért íródott!

És így tovább – még hét ilyen „éneken” keresztül...

Izgul a bíróság, hajt a sok szép szóra;
Intnek is: »Hadd jőjön a betyár pejkiója!«

És ni, a csók között... kutyateringette,
Varjas a két karját lován felejtette!

Tömörkény Somogyi versezetét tömörítve ültette át prózába. Hogy miért változtatta meg a betyár keresztnévét, nem tudhatjuk. A lónak Somogyi tollán voltaképpen nincs neve: a pejkből Tömörkény csinált Pejktót, s ezt vette át, alkotott belőle szellemes alliterációt novellájának címében Móricz. Forrásához abban is hű Tömörkény, hogy ő sem rokonszenvez a betyárral; mint láttuk, ebben egészen egyéni Móricz fölfogása.

Tömörkény leleménye a bicskával átszúrt kártya, a suba elkártyázása és a betyárságba vivő út fölvázolása: ezt Somogyitól nem vehette, tehát más előképekből, betyársorsokból meríthette. Ám oly jól megtalált szavakkal fogalmazta meg, hogy Móricz csaknem szó szerint tette magáévá, sőt a „jó ló” indítékával erősítette meg.

Sem Tömörkény, sem Móricz nem élt Somogyinak azzal az ötletével, hogy a magának halált kérő betyárban a fortélyt sejtesse: azért olyan nagy a lelki nyugalma; azért mutat papot, népet, bírakat megható bűnbánatot; azért *kéri* a bitófát, mert már kitervelte szökésének e különös módját. Tömörkény és Móricz írásaiiban rejtve marad előttünk ez a mozgatórugó, s csak Somogyi versének ismeretében sejthetjük, hogy ezért is vállalta magára mások bűneit: hogy biztos legyen az akasztófa. Kevesebb bűnnel esetleg csak a rablánc jut neki, de akkor nincs utolsó kívánság sem...

Somogyi versében a betyár lovának szemét szeretné megcsókolni. Elég furcsa kívánság: az állat szemét csókolni. Tömörkény elbeszélésében csak *lát*ni akarja, de amikor hozzávezetik Pejktóját, megcsókolja a ló – homlokát. Ez a természete-sebb, ezt fogadja el Móricz is: az ő betyárja azt *kéri*, hogy *megölelhesse* lovát, ám amikor megölelte, „sírva borult rá, csillagos homlokát megcsókolta [...]” A *homlok* jelzőjével Móricz fokozta a történet hitelességét: egy szép barna ló fejének tiszta fehér homlokát minden állatbarát szívesen megcsókolja.

Hosszadalmasan, de kétségtelen lélektani hitellel írja le Somogyi a zsivajgó nézősereg magatartását: a kíváncsiságot az akasztás iránt, a betyár elleni kezdeti gyűlöletet, de a készséget is utolsó kívánságának teljesítésére. Mint csaknem minden mozzanatot, Somogyi túlírja a pap szerepét is.

Mindhárom változatban két hajdú vezeti a pejrt, s a ló viselkedése is szinte szó szerint azonos: Tömörkény követte Somogyit; Móricz követte Tömörkényt. Már Tömörkény megérezte, hogy művészi és lélektani szempontból egyaránt hátrányos, ha – mint Somogyi – el is mondja, mit súghatott a betyár a Pejktó fülébe. Itt a kevesebb több: az elhallgatásnak, a sejtetésnek nagyobb a hatása. Ennek az elbeszélésnek mindhárom változatában éppen az a lényege, hogy a lovasával olyannyira szoros kapcsolatban élő ló – a néphit szerint embermódra – megérti szeretett gazdájának szavát. Tömörkény is, önálló bekezdésben, csak ennyit mond:

„S a fülébe súgott valamit.”

Móricz csaknem szó szerint így, külön sorban, egyetlen mondatból csinált bekezdésben:

„Akkor a fülébe súgott.”

Van egy szó, amely azt a gyanút kelthetné bennünk, hogy Móricz ismerhette Somogyi „összvegét” is: a *táltos*. Somogyi még itt, a szökés kezdetének leírása-kor mondja a pejkről: „Száll, röpül, mint táltos...” Móricz a novella legvégén,

abban a már jellemzett látomásos képben: „míg el nem tűnt örökre emberi szem elől a nyalka kis magyar s táltos lova.”

Mégsem hiszem, hogy ez a szó árulkodó kulcsszó volna. Somogyi szövegében egyszerű hasonlat, amely a száguldó lóra mondva kézenfekvő, majdhogynem hétköznapi; Móricz művében hangsúlyos helyen, vizionárius szövegkörnyezetben – metafora: a szürrealista képben absztrahálódó ló táltossá változik...

A befejezésben is követi Tömörkény Somogyit, de Tömörkényt Móricz nem. Arra már Tömörkénynek nem volt szüksége, hogy Somogyi nyomán arról írjon: a bitófa alól szökött betyár mint vonzotta maga köré a bűnbe sodródott szegénylegényeket; mint lett ő is, akár később Rózsa Sándor, „a betyárok csillaga”. Tűzcsillag a nép szerint, vércsillag Somogyi János szerint.

Mind Somogyi, mind Tömörkény írásában homályban maradnak, arctalanok, épphogy említődnek a bírák. Móricz egyetlen bírót szerepeltet, de ezt külső-belső jellemvonásokkal ruhazza föl. Ez a bemutatás jellemző magára Móriczra is. Nem úgy, mintha önmagát jellemezné benne, hanem hogy az ilyen típusú embert ő milyennek látja. „A bíró testes, fekete ember, elhízott a mérges igazságtevésben, a sok ülésben, kevés sétálásban, jó kis karcos borok iszogatásában. Jó asszonytartó, kedélyes, jólétű ember ez a bíró, keveset mozgó, fel-felfortyanó, igazságos ember. Nem olyan nagy igazságú, aki tűrni tud az igazságért, gyalogolni tud érte, koplalni, éjszaka álmatlankodni, inkább olyan hamarigazlító, aki megérti fél szóból, hol áll az igazság, megérzi, mint a kutya az esőt, s ahogy megérezte: megértette, ahogy megértette: meg is nyugodott benne. Olyan igazságemésztő bíróember volt ez a bíró, amolyan magyar bíró.” Ma úgy mondanók: elsőgenerációs értelmiséginek ábrázolja, némi friss freudizmussal. „A szabad puszta szabad szele csiklándozta a megavasodott városi bíró vérit. Mert a bíró ősei is pusztaiak voltak valaha, mert a bíróban is, mint minden emberben, ott aludtak s most a puszta csárda udvarán megmozdultak az ős ösztönök, a rablás édes kéje, a gyilkolás szédítő szele.”

A Móricz-novella formálódásának e kikövetkeztetése önmagában is érdekes, de a műalkotás születésének régi törvényszerűségét igazolja. Molière óta tudjuk, hogy nem a *mi*, hanem a *hogyan* a lényeges. *Je prends mon bien où je le trouve*: onnan veszem a tárgyam, ahol találok. Móricz, bizonyára nem először, s tudjuk, nem utoljára élt ezzel a módszerrel, hiszen az *Erdély-trilógia* kapcsán még plágiumpörbe is keveredett. Eseteket, leírásokat iktatott műveibe Péter Dénestől, Györffy Istvántól, Kiss Bálinttól s így tovább. A *Barbárok* alaphelyzetének és néhány motívumának átvételéért is adósa mind Tömörkénynek (*Megöltek egy legényt*), mind Móra Istvánnak (*Párbaj*), mind Reizner Jánosnak (*A kecskeméti banda*), mind Edvi Illés Károlynak (*Emlékeim a szegedi várból*).

A *Pej paripám* Pejkióért Tömörkénynek és az ő közvetítésével a műkedvelő verselőnek, Somogyi Jánosnak. Hiszen a sztorit, a történet magvát ez utóbbinak a versezete őrizte meg számukra s így számunkra is.

Péter László

Két emlő, hat kőveder

Hagyomány és újítás az egyházi hermeneutikában

Az égő csipkebokor füstöt vetett, a Sinai-hegy sűrű felhőben állt. Az isteni kinyilatkoztatás nem világos beszéd. Jézust, aki parabolákban szólt, tanítványai nem mindig értették. A Szentírás tele van rejtelmekkel. Maga az isteni szándék akarta, hogy így legyen: miként Mária bepólyálta a kisded Jézust, a Bölcsesség titkok és képes beszéd takarójába burkolta az Úr igjét.¹

A Bibliát az egyházatyák sűrű, sötét erdőnek, kifürkészhetetlen mélységnek, labirintusnak, misztériumok óceánjának mondták.² Megfejtésükön tudós szerzők hosszú sora fáradozott. A Szentírás minden szavának négyféle értelmet tulajdonítottak. A szó szerinti jelentés (*sensus litteralis* vagy *historicus*), Órigenész hasonlatával, csak a dió kemény héja;³ alatta rejtőzködik a mélyebb értelem: a *sensus allegoricus*, az isteni tanítás voltaképpeni mondanivalója, melyben hinni kell, a *sensus moralis* vagy *tropologicus*, mely a cselekvéshez ad erkölcsi normát, és a *sensus anagogicus*, mely a végső dolgokra utal, távlatot nyit életünknek és halálunknak. A négyféle értelem egyaránt fontos, ők együtt a Bölcsesség négy leánya.⁴ 1260 körül Augustinus de Dacia disztichonba foglalta a négy jelentés tanát:

Littera gesta docet, quid credas allegoria,
Moralis quid agas, quo tendas anagogia.⁵

A XVII. század végén ezt így fordították magyarra:

Valóságát mondja a Betű mindennek.
Hasonló értelem, kalauzza hitnek.
Oktató, vezére cselekedetinknek.
Felső pedig, vége igyekezetinknek.⁶

Noé bárkájának históriája az egyházi tanítók szerint történeti valóság. A bárka alakját, méreteit a Biblia részletesen leírta; a magyarázók dolga volt, hogy ezeket az adatokat a hit és erkölcs számára értelmezzék. Hugo a Sancto Victore értekezésében a bárka *arca moralis*; emeleteinek négy-, öt-, hat-, hét-, nyolclábnyi magassága a négy elemet, az öt érzékelést, a tökéletesség hat erényét, a világteremtés hetedik napját, a nyolcas szám a feltámadást jelképezi.⁷ A bárka maga az

¹ „Sicut enim mater Maria quibusdam assumptis pannorum involvit infantem, [...] sic etiam mater sapientia aenigmatibus et figuris arcanam divini verbi contegit maiestatem.” Gueric d’IGNY, *Sermons*. I. *Sources Chrétiennes* (a továbbiakban: SC), 166. Paris, 1970. 234.

² Henri de LUBAC, *Exégèse médiévale*. Paris, 1959–1964. I/2. 587 skk., I/1 119–120.

³ Idézi Aimé PUECH, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*. Paris, 1928–1930. II. 383.

⁴ Hennig BRINKMANN, *Mittelalterliche Hermeneutik*. Tübingen, 1980. 227.

⁵ A sokat idézett verspárról: H. de LUBAC, i. m. I/1 23 skk.

⁶ A *Szent Írás summája*. A Gyula-Fejérvári paterek által. Kolozsvár, 1695. 437.

⁷ H. de LUBAC, II/1 317 s kk.

Egyház hermeneutikus tanításának foglalata: hosszúsága a *sensus historicus*, szélessége a *sensus allegoricus*, magassága a *sensus tropologicus*.⁸

A bárka titkos értelméről szólva Hugo vitatkozott Órigenésszel. A hitmagyarázat alapjait már az első keresztény századok lerakták, de a nagy munkát nem végezték be. *Querite et invenietis*, mondotta Jézus (Máté 7.7.), és bár nem hermeneutikai találmányokra szólított fel, a tudós egyháziak kerestek, és új meg új allegóriákat találtak. Szent Ágoston szerint ezt a bibliai szövegek homályossága lehetővé, sőt szinte kötelezővé tette;⁹ mint Nagy Szent Gergely megjegyzi, maga a Szentírás adott rá példát: a *teve* szóval egyszer az Urístenre, másszor a pogányokra utalt.¹⁰ Mivel a Biblia jelentésgazdagsága kimeríthetetlen, a kommentárok ellenmondók is lehetnek, írja Isacus Stella; fő az, hogy ne térjenek el a hit igazságától.¹¹ Némi óvatosság azonban ajánlatos volt. Olyan allegorikus magyarázatra kellett törekedni, melyet a Biblia valamely rokon passzusa igazolt (*allegoriae innatae*); saját leleményhez folyamodni mennél ritkábban (*allegoriae illatae*).¹²

Ezt az intelmet az egyházi írók, különösen a középkor vége felé, nemigen fogadták meg, s túláradó allegorizálásukat később divat lett megmosolyogni, sőt gúnnyal illetni. Valójában az allegóriák rendszerének megalkotása az emberi szellem egyik legnagyobb teljesítménye volt. Huizinga méltánylással és csodálattal írt róla: „A szimbolikus magyarázat etikai és esztétikai értéke felbecsülhetetlen. Minthogy az egész természetet és az egész történelmet felölelte, sokkal szigorúbb, egységesebb világnézetet adott, mint a modern tudomány.”¹³ A keresztény hitnek az allegorikus Biblia-magyarázat a kötőanyaga; évszázadok hermeneutikai erőfeszítései nélkül nem volna kereszténység.

*

Amikor a magyar prédikációs irodalom virágzásának ideje eljött, a hitmagyarázat nagy épülete már állt. Szónokaink átvehették elődeik értelmezéseit, váltogathattak közülük, egyszerre többet is idézhettek.

⁸ „In his tribus dimensionibus omnis divina scriptura continetur. Historia enim longitudinem arcae metitur, quia in serie rerum gestarum ordo temporis invenitur. Allegoria latitudinem arcae metitur, quia in participatione sacramentorum constat collectio populorum fidelium. Tropologia altitudinem arcae metitur, quia in profectu virtutum crescit dignitas meritorum.” Hugo a SANCTO VICTORE *De arca Noe morali* című traktatusából idézi H. BRINKMANN, 230. – Noé bárkájának magyar szakértője MOLNÁR János, a *Régi jeles épületek* (1760) szerzője. Ő már két világ határán áll: hagyományos prédikációkat tesz közzé, de publikál Kazinczy *Orpheus*ában is; a bárka bibliai leírását fejleszti tovább, de allegorikus értelmezés nélkül.

⁹ „...divini sermonis obscuritas etiam ad hoc sit utilis, quod plures sententias veritatis parit et in lucem notitiae producit, dum alius eum sic, alius sic intelligit”. *De Civitate Dei*, lib. XI., cap. 19. Noé bárkájának méreteit Szent Ágoston az emberi test arányaiból vezette le, ajtajában Krisztus oldalsebének, gerendáiban a szentek állhatatos életvitelének jelképét látta, de megengedte, hogy mások másféle értelmezéssel próbálkozzanak, persze csak az igaz hit sérelme nélkül, „sed aliud dicat aliquid, quod a fidei regula non sit alienum”. (Ugyanott, lib. XV., cap. 26.)

¹⁰ „In Scriptura autem sacra aliquando cameli nomine ipse Dominus, aliquando autem populus gentilis exprimitur.” Grégoire LE GRAND, *Morales sur Job*. SC 1. Paris, 1952. 152.

¹¹ Isaac de L'ETOILE, *Sermons*, I. SC 207. Paris, 1967. 294–296.

¹² H. de LUBAC, II/2 70.

¹³ Johann HUIZINGA, *A középkor alkonya*. Ford. SZERB Antal. Bp., 1976. 154–155.

Krisztus feltámadásakor vajon kiontott vérének minden cseppje visszakerült testébe? Temesvári Pelbárt előbb Aquinói Szent Tamás igenlő válaszát közli, majd Franciscus Mayróét, aki szerint a Megváltó véréből néhány csepp a földön maradt az ereklyékben. „Bár mindkét vélemény fenntartható, mégis úgy tűnik, hogy Ferenc véleményének nagyobb a szilárdsága” – fűzi hozzá kiváló hitszónokunk.¹⁴

Gyakoribb, hogy a prédikátor nem foglalt állást, hallgatóira (olvasóira) bízta, ki melyik magyarázatnak ad nagyobb hitelt, melyikben leli inkább kedvét. Virágvasárnap Jézus miért számárháton vonult be Jeruzsálem városába? miért nem lovon? Csúzy Zsigmond szép magyarázatot adott. Jóh könyvét idézi: „*Equus, ubi audierit buccinam, statim procul odoratur bellum*, a ló, ahol hallja a kürtöt, mindjárt távol megérzi a hadat, kapálja körmeivel a földet, mérészen ugrál, ki nem áll a kard elől, és a fegyvereseknek eleikben mégyen.” Az idézet allegorikus értelme: a ló „csúfolván a félelmet, bátorságos, túsakodó és harcokban gyönyörködő; s ezért is árnyékos jele a háborúságnak és a harcolásnak. Ellenbe félelmes és a púskaropogásoktól irtozó szeléd állat a számár. Nem akara azért lovon, mint háboruság jelén, bémenni Üdvözöttünk Jerusalemben, hanem számáron, szeléd állaton, régtől fogva óhajtott békességet jelentvén.”¹⁵ Ez a magyarázat Arany-szájú Szent Jánostól való, de Csúzy egy másik beszédéből kiderül, ismert más véleményeket is, és nagy tudományának bizonyítékául nem volt rest idézni őket; Szent Bernát, Didacus Stella, Szent Cyrill, Szent Isidorus, Beda Venerabilis, külön a számárról Ferreri Szent Vince, Szent Ambrus, Nagy Szent Gergely, Órigenész nézeteit, s mindezt egyetlen prédikációban, anélkül, hogy ő maga az ellenmondó magyarázatok valamelyikére szavazott volna.¹⁶ Hasonló eljárást gyakran tapasztalunk társainál. „Némellyek Szent Ágostonnal azt tartják...”, „Mások ismég közönségesen azt állítják...”¹⁷ – többeknél sztereotíp kifejezések. XVII–XVIII. századi prédikációink gyűjtőmedencéi mindannak, amit a bibliai exegesis évezre-des munkája kidolgozott.

A hitmagyarázatban az egyházi írónak nem volt megkötve a keze, a közös kinccsel tetszése (bár nem kénye-kedve) szerint gazdálkodhatott. Akár úgy, hogy megmaradt a hagyományos ösvényen, akár úgy, hogy tudós ihletére bízva magát, új utakra tért. Mind a két eljárást egy-egy hazai példával (adatsorral) illusztrálok.

¹⁴ Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1982. 139. VIDA Tivadar fordítása.

¹⁵ CSÚZY Zsigmond, *• Lelki éhséget enyhítő evangéliumi kölcsönözött három kenyér*. Pozsony, 1724. 628–629. – Harci paripáról Jeremiás próféta is beszélt; szavait a Ferenc-rendi Kovács Ágoston idézte, másféleképpen alkalmazva: a bűnösökre. „A harcra menő ló se az ellenségtől nem fél, sem a kopjatóréstől, sem a kard villámlástul, hanem minden félelem nélkül nyaka szakattára siet, és csak a zabolával tarthatja meg a rajta ülő vitéz. Ugy szintén az istentelen hanyatt homlok mégyen a vétekre.” (*Alkalmatos és alkalmatlan rajta lélel. Az az: A keresztényi szent erkölcsöknek követését nyomban sürgető prédikációk*. Első esztendő. Első rész. Pest, 1802. 362.)

¹⁶ CSÚZY, *Lelki éhséget...*, 563–568.

¹⁷ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Micae et spicae*. Győr, 1756. I. 340.

„A két emlőd, mint a vadkecskének kettős fiacskái.” A prédikátornak, mint mindent, az Énekek énekének ezt a hasonlatát is meg kellett magyaráznia. Pázmány szerint: „Tejnek nevezi [a Szentírás] a lélektápláló mennyei tudományt, nemcsak Szent Pál, mikor azt mondja: *Lac vobis potum dedi*, hogy a híveknek tejet adott innya; nemcsak Szent Péter, mikor azt parancsolja, hogy ha az isteni dolgokban nevedezni és vastagodni [= erősödni] akarunk, *Lac concupiscite*, tejet kívánjunk; hanem ő maga, a Nagy Isten, mikor azt ígéri, hogy *Ego lactabo*; mint édes Anya, maga szoptatja és mennyei bölcsesség tejével táplálja fiait. Kiket ugyan kéréssel szorgalmaztat, hogy *Sine pretio*, ingyen és minden fizetés nélkül bort és tejet vegyenek tőlle. Mert néki is két emléje vagyon, az Ó és Új Testamentum; melyek *meliora ubera vino*, a világ boránál jobbak. És *Qui premit ubera, exprimit butyrum*, valaki az isteni tudománynak tejét szopja, tiszta vaját nyom ebből.”¹⁸ Pázmány fölényes Biblia-ismerettel kereste ki a szent könyvből a *tej* szó majd minden említését, s remek példát mutat arra, miként kell egy *allegoria innatát* előadni, miként lesz az Énekek énekében magasztalt két emlő isteni attribútumá s mint ilyen a Biblia két fő részének jelképévé. A látszólag merész, valójában jól megtámogatott allegorikus értelmezés természetesen nem Pázmány leleménye.

A keresztény századok, a számok titkos jelentésének hitében és bűvöletében,¹⁹ mindent, amiből kettő van a Bibliában, a két Testamentumra vonatkoztattak. Már Szent Pál, a Galatabéliekhez írt levelében, Ábrahám két asszonyát, Sárát és Hágárt, az Ó- és Újszövetség előképeknek mondta. A frigyláda két kerubja, Ézsaiás könyvének két kalásza, Ezékiel szekerének két kereke, Jézus csodálatos lakomájának két hala, Urunk színeváltozásakor a dicsőségében osztozó két személy (Mózes és Illés), az Apokalipszis kétélű kardja: a középkor számára mindez a két Testamentumot jelentette.²⁰ Nem csoda tehát, hogy Salamon király jegyesének két emléje is.

Duo ubera – duo Testamenta: ez volt a legrégibb és a leggyakoribb értelmezés, Órigenész, Beda, Cassiodorus és mások írásaiban. De voltak egyéb magyarázatok is. Caesarius arles-i érsek a VI. században téhénhez hasonlította a hitszónokot, szoptat az is, ez is: „sicut enim vacca duo ubera habet, ex quibus nutriat vitulum suum, ita et sacerdotis de duobus uberibus, scilicet veteris vel novi testamenti, debent pascere populum christianum.”²¹ Ez a hasonlítás rusztikus és esetlen; Szent Ágoston az anyai emlők nemesebb képzetköréből merített, de nem a két Testamentumra, hanem a Megváltóra és a Szentlélekre vonatkoztatta őket: „Sicut pia mater infantibus suis praebet ubera duo, sic Pater dedit nobis Filium ad redemptionem, Spiritum Sanctum ad sanctificationem.”²² Némely hitmagyarázó

¹⁸ Quinquagesima vasárnapra második prédikáció: *Az Isten Igéje igaz világossága az emberi tudatlanságnak*. Az idézet Pázmány prédikációjának első kiadásában: 387.

¹⁹ Vö. H. de LUBAC, II/2 7 skk., H. BRINKMANN, 86 skk.

²⁰ H. de LUBAC, II/2 266., 115., I/1 351., 343., 350.; a két halról: Jean SCOT, *Commentaire sur l'Evangile de Jean*. SC 180. Paris, 1972. 340. – Jellemző a középkori gondolkodásra, hogy közönséges tárgyakat is a két Testamentum jelképeként tekintettek: a malom két őrlökerekét, az íjat, mert két vége van stb. (H. de LUBAC, I/1 342–343., 350.)

²¹ Césaire d'ARLES, *Sermons au peuple*. I. SC 175. Paris, 1971. 300.

²² Idézi GELEJI KATONA István, *A Válság-Titkának Harmadik Volumesze*. Váradi, 1649. 385.

a két emlőt az Énekek éneke leányzójának testéről áthelyezte az isteni Jegyes mellére: „duo testamenta, duo sunt Sponsi [tehát nem *sponsae*] ubera, ex quibus lac sugitur omnium sacramentorum”,²³ Szent Bernát megmaradt a *sponsae* mellett: „Vere meliora sunt ubera sponsae vino isto. [...] Procedat in medium Paulus Apostolus, et ubera felici lacte manantia nobis assignet. [...] His uberibus mater Ecclesia lactat proficientes, nutrit perfectos.”²⁴ Honorius pápánál a prédikátorok részesülnek a két emlő szent italában: „Ubera Ecclesiae sunt duo Testamenta, de quibus sugunt praedicatores lac mysticae intelligentiae.”²⁵ Számos változat, de mindig egy téma, az igehirdetés körül.²⁶

Pázmány közvetlen mintáját nem sikerült megtalálnom, talán nem is volt, magyarázatának elemeit több helyről is összeszedegethette. Egy biztos: hagyományhoz kapcsolódott.

A két emlő allegóriájának többféle variánsa olvasható hazai irodalmunkban is. Illyés István Szent Péter és Pál apostolokról írja: „Azt sem hozom elő az Énekek Énekéből, Gillebertus apáturral” (persze ez csak retorikai fogás, mert rögtön előhozza:), „hogy ők *duo ubera sponsae*, lelkeket tápláló két emlő legyenek az Anyaszentegyháznak.”²⁷ Padányi Biró Márton a kinyilatkoztatás homályosságáról elmélkedett. Az isteni bölcsesség titkait hiábavaló vizsgálni. „Mindezekre nézve mondotta a mennyei Jegyes [Salamon király, Jézus előképe]: *Meliora sunt ubera tua vino*. Jobbak, ugymond, a te emlőid a bornál. Mellyre azt mondja bölcs Haymo és övéle Szent Tamás: *Per ubera Christi dulcedo Evangelii intelligitur* [...] Azért Szent Péter így int bennünket: *Sicut modo geniti infantes sine dolo rationabile lac concupiscite* etc.” (A mondat két utolsó szavát Pázmány is idézte.) „Mert miképpen a kisdéd gyermekek nem nézik az ő anyyok tejének külső színét és fejréségét, hanem látatlanul nagy gyönyörűséggel szopják, ami az ő anyyok emlőjében vagyon, így minékünk is azokat, amelyeket a Krisztus, az ő szerelmes jegyese, az Anyaszentegyház által az ő két emlőjében, ugymint az ő és az új Testamentumban előnkben ad, emberi hívságos okoskodással nem kell vizsgálnunk...”²⁸ Csúzy Zsigmond kétszer is beszélt a *Canticum canticorum* emlőiről. Egy helyt igen kényelmesen: szóról szóra lemásolta, a forrás megnevezése nélkül, Pázmány értelmezését;²⁹ másutt hosszú fejtegetésre vállalkozott. „...a mennyei vőlegény az ő [Mária] szent és szűz emlőt a vadkecskék fiacskáihoz hasonlítja: *Duo ubera tua, sicut duo hinnuli capreae gemelli*.” Csúzy fölteszi kedvelt okoskodó kérdéseinek egyikét: „De miért szinte a vadkecskéhez, és nem inkább a bárányokhoz?”

²³ Guillaume de SAINT-THIERRY, *Exposé sur le Cantique des Cantiques*. SC 82. Paris, 1962. 134.

²⁴ Idézi Cornelius a LAPIDE, *Commentaria in omnes Divi Pauli epistolas*. Venetii, 1761. 135.

²⁵ Idézi H. de LUBAC, I/2 409–410.

²⁶ Pázmány idősebb kortársa, Cornelius a Lapide, nálunk is sokat forgatott hatalmas Biblia-kommentárjában részletesen ismerteti a *duo ubera* különféle értelmezéseit, és – öt pontba foglalva – megmagyarázza, miként, milyen jelentésátvitelekkel lehetséges a két emlőt férfinak tulajdonítani. (*Commentaria in Ecclesiasten, Canticum Canticorum et Librum Sapientiae*. Venetii, 1761. 275 skk.)

²⁷ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum*. Nagyszombat, 1708. I. 268.

²⁸ PADÁNYI BIRÓ Márton, i. m. II. 87.

²⁹ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*. Pozsony, 1824. 186–187.

A válasz, Richardus a Sancto Victore nyomán: „A vadkecske igen gyors, sebes futó, és sok állatoknál élesebben látó; a vadkecskék kettős fiacskáihoz hasonlítja azért a mennyei vőlegény az ő emlőit (mellyeken Nagyasszonyunk kegyessége magyarázta), akarván ezzel jelenteni, melly serényen, melly hamar meglátja az őhozzá folyamodóknak szükségeket, s kétszeres gyorsasággal is siet azoknak segítségére. [...] Helyessen hasonlítottatik tehát a B[oldogságos] Szűz kegyessége és irgalmassága a vadkecskék fiacskáihoz...”³⁰

Anyai emlékről nemcsak az Énekek éneke kommentárjaiban olvashatunk. Pünkösdi beszédében Pázmány ezt írja: „Úgy cselekedék az Atya mindenható Isten mí-velünk, mint az édes anya kedves gyermekével: ki, ha egyik emléjét megveti és eltaszítja, meg nem utálja, sem el nem veti gyermekét, hanem egy ideig elrejté emléjét, de kevés vártatva a másikkal táplálja. Az Atya Isten az ő Szent Fiának tejjével, drága szép tanításával, akará az embereket táplálni, nevelni örök életre; de ők, mint balgatag fiak, megveték, sőt szaggaták, keresztre feszíték az Isten Fiát, és ezzel méltókká tévék magokat örök veszedelemre; mindazáltal a kegyes Isten megszána minket, és noha elrejté egyik emléjét, mikor Áldozó napján Christus mennybe méne, de az után tized nappal másik emléjét nyújtá, a Szent Lelket küldvén, kinek jelenlétével élénk, fényességével világosíttatnánk, szeretetivel gerjedeznénk.”³¹

Ezt a hasonlatot Illyés András (az egész beszéddel együtt) átmásolta saját kötetébe,³² ugyanezt tette Stankovátsi Leopold, de legalább nem szóról szóra.³³

Szabó Istvánnál is megtaláljuk Pázmány egy-két kifejezését, bár ő idegen forrásra hivatkozik. „Mikor bételnének a pünköszt napjai, halljátok gyönyörűséges hasonlatosságban, mit cselekedett a véghetetlen szeretetű és irgalmú Isten. Azt tudniillik, amit a maga tulajdon emlőin kedves magzatját éltető és tápláló édes anya cselekszik, ki látván, hogy a szopó kisdéd megunta és megutálta egyik emlőjét, és el nem akarja venni, sem nem bosszankodik, sem meg nem haragszik, sem gyermekét el nem veti, hanem inkább símogatja, édesgeti és apolgatja; és hogy egészen megengesztelje, azt a megutált és megvetett emlőjét elrejté, és a másikat fődözi fel, azt ajánlja, azt nyújtja szájába, és annak elvételére édesgeti. Így hasonlóképen minden anyai szeretetnél egybevethetetlenül nagyobb szeretettel viseltetvén Isten az emberhez, e világra küldötte először a maga Bölcsességét, a maga egyszülött kedves Fiát, hogy az ő édességes tudományának tejjével lelki képen éltetné és táplálná. A zsidók, kikhez a Kristus Jézus igyenesen küldetett, megutálták az ő életét, tudományát, tanítását, oktatását, és teljességgel megvetették; s vélitek-é, hogy ezért a nagy háladatlanúságért megutálta és elvetette őket az Isten? nem, hanem mint a nagy szeretetű édes anya, elrejtette ugyan előlök egyik emlőjét, tudniillik a Kristus Jézust, az ő dücsöséges mennybe menele napján, és e máj szentséges napon eleikbe adta a másikat, tudniillik a vigasz-

³⁰ CSÚZY Zsigmond, *Zengedező síp-szó*. Pozsony, 1723. 274–275.

³¹ PÁZMÁNY, id. kiadás, 675.

³² ILLYÉS András, *Megrövidített ige, Az az predikatio Könyv*. Nagyszombat, 1691. I. 345.

³³ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikáció[k]*. Második esztendő Második része. Győr, 1790. 5–6.

taló Szent Lelkét. Nem az én találmányom ez, hanem Ludovicus de Ponte a maga beszélgetéseiben adja előmbbe.”³⁴ Lehetséges, hogy ez volt Pázmány mintája is.

A szoptató anya képe másutt is előkerül Pázmánynál. „Vigyáztatok-e valaha reá [= megfigyeltétek-e], mit mivel egyetlen egy kisedd szerelmes fiával a kegyes anya? Vészi eszébe, hogy ha csak téjen nevededik gyermeke, és vastag eledellel nem tápláltatik, puha, erőtlen, gyenge, derék munkára alkalmatlan és hamar megveszendő állapotban marad. Azért, noha a gyermek csak az édes tejet szeretné, de hogy kedve ellen is vastagodván [= erősödvén], tartó és egészséges állapotra jusson, ilyen szerelmes csalárdsággal él: Mellyét örömmel vagy keserű aloéval békeni. Mikor a gyermek szájába vészi, hogy édes tejet szopjon, az iszonyú keserűség elidegeníti a szopástul, és kételen oly kemény ételekhez szokik, mellyekkel öreg állapotra hasznoson vastagodik. Isten sem akarja, hogy az ő fiai világi gyönyörűségektől puhán és veszendőjül neveltessenek, mivel ezek alkalmatlan táplálások a telkettes erkölcsök munkájához; hanem szoktatja őket a kemény, de vastagító és erőtadó eledelkehez [...] Megkeni azért Isten a világi állapotot keserű epével, fogyatkozással, kárvallással, nyomorúsággal és sokféle betegséggel. És az ilyen keserűséggel, egyszer is, másszor is, megismérteti és megűtáltatja a világ javait. [...] hogy ahhoz szokjunk, amivel tápláltatunk és gyönyörködünk az örök boldogságban.”³⁵

Pázmány két hasonlatban használta fel a szoptató anya képét; motívumait (az elvett, majd visszaadott emlőt, ill. a szilárd táplálékra szoktatást) a reformátusok nagy szónoka, Geleji Katona István egy passzusba vonta össze X. pünkösdi prédikációjában: „olylan módon cselekedett ő Felsége az ő tanítványival, mint az édes anya az ő csecsemőjével, akinek szájából kivonsza az ő emlőjét, amellyen csüggedez, amellyért sív, rív, noha abból immár öregkorbeli tápláltatására elégséges eledelt nem szívhatna, mert vékonyabb és kevesebb az ő emlőjének teje, mint azon felnővhetne, és abból dologtételre való erőt vehetne; hanem más emlőt ad a szájában, kalánt mit, amelyvel a temérdekebb és hathatóbb táplálású eledelt a szájában rakja, avagy pintőket, amellyből a nevelésre alkalmasosb és a tagoknak vastagíttatásokra hasznosb italval tartja. Mert Christus Urunk is a váltságának tisztinek elvégeztetése után kivoná az ő testét az ő együgyű és még a hitben csak csecsemő tanítványainak ölkéből, [...] és az ő megszentelő Szent Lelkét adá nékik helyette, hogy azáltal öregbednének, vastagodnának hitekben, és az üdvösség felől való derekasabb titkokat is megértenék őtőle...”³⁶

Nyilvánvaló, hogy ez esetben, a valláskülönbség miatt, szó sem lehet átvételről, hatásról, inkább közös forrásra (Szent Ágoston) kell gondolni. A hitmagyarázatul szolgáló hasonlatok legtöbbször még az egyházatyák találták ki (vagy kölcsönözték kegyes célra pogány szerzőktől), ezek aztán hosszú vándorútra keltek, alakultak, bővültek, csinosodtak, halványultak, része és eszközei voltak annak az irodalomnak, melyet nálunk a szakma csökönyösen nem akar irodalomszámba venni.

³⁴ SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnapi prédikációk*. Nagyszombat, 1746. II. 151.

³⁵ PÁZMÁNY, id. kiadás, 33a–34a.

³⁶ GELEJI KATONA István, i. m. 384–385.

A motívumvándorlás néha meglepő tájakra vezet. A református Bod Péter Szent Hiláriusát a tudomány nagy becsben tartja mint világi prózánk történetének fontos lépcsőfokát. Ám ez a könyvecske amennyire világi, legalább annyira egyházi szellemű is. Anekdotáit, mulatságos történetkeit kérdés-felelet játékba foglalva adja elő. A 180. így szól: „Micsoda az asszonyemberben igen csudálatos? – Az a mellyén lévő életnek két téjforrása, amely a szíve körül vagyon; melyből táplálja és neveli a kis világot. Ha ezt a hasznát annak nem vészi, ez mellyének nem ékesítésére, hanem megcsúfítására való, mint a sima fának a göcs, az ép testnek a tályog. A Kristus mátkája az eklézsia, ennek szíve körül vagyon a két olajforrás, az ó- és újtestámentumi írás. Ha ezt a világ táplálására nem fordítod, halálkút lesz belőle...” Ezzel a furcsa keverék-szöveggel, mely falusi kántor szintű bölcsködést (maga a kérdés), érzelmes gyakorlatiasságot (a szoptatás haszna), több ezer éves toposzt (kis világ = ember) vegyít csupasz vázzá száradt egyházi gondolattal (két emlő = két Testamentum), Pázmány allegóriája megérkezett a végállomáshoz.

*

A kánai menyegző leírása János evangéliumában sok szép magyarázat kigondolására adott alkalmat. A Szentlélektől sugallt szövegnek, mint mindig, négyféle jelentést tulajdonítottak. „Quatuor sane differentias nuptialum conviviorum in una evangelica lectione possumus animadvertere: historiale, morale, allegoricum, anagogicum” – írta Reichersbergi Gerhoh. „Historiale est quod ad litteram factum legitur... Allegoricum, quod universaliter actum est inter Christum et Ecclesiam... Morale, quod quotidie agitur, dum fidelis anima Dei Verbo copulatur... Anagogicum, quod in caelo agitur...”³⁷ Magát a menyegzőt mint Jézus és az Egyház (vagy a lélek) misztikus nászának példázatát fogták fel.³⁸ Természetesen az elbeszélés minden részletének értelmezésére is nagy gondot fordítottak. Jelen-tése volt a bornak, a víznek; miért mondta Jézus: még nem jött el az idő (a csoda-tételre); miért a szolgálókra bízta az edények megtöltését?

A hat köveder hagyományosan a teremtés hat napját vagy a hat világekorszakot jelképezte.³⁹ Szent Bernát szakított a hagyománnyal, és új, morális értelmezést adott. Mivel az edények eredetileg tisztálkodásra szolgáltak, a hat kövedret mint a bűntől való megtisztulás hat kellékét mutatta be szerzetestársainak: „Prima hydia et prima purgatio in compunctione est... Secunda vera confessio est... Tertia eleemosynarum largitio... Quarta remissio injuriarum... Quinta est afflictio corporis... Sexta est obediencia praeceptorum...”⁴⁰ Egy másik beszédében azonos módszerrel más erényeket és köteleességeket sorolt fel: 1. Continentia, 2. Abstinencia, 3. Labor manuum, 4. Vigiliae, 5. Silentium, 6. Disciplina.⁴¹

³⁷ Idézi H. de LUBAC, II/2 118.

³⁸ Isacus Stella négyféle egyesülést különböztetett meg: „primae [nuptiae] sint carnis et carnis, secundae spiritus et carnis, tertiae Verbi et hominis, quartae Dei et mentis.” (Isaac de l'ETOILE, id. kiadás, I. 214.)

³⁹ Isaac de l'ETOILE, id. kiadás, I. 230–231. jegyzet.

⁴⁰ Sancti Bernardi Sermones. I. Vindobonae, 1891. 170–171.

⁴¹ Uo. 176.

További titkos jelentések: a hat edény üresen állott, ez a világi dolgok hiábavalóságára utalt; vízzel töltötték meg őket: istenfélelemmel, mert ez az élet vize (fons vitae); anyaguk kő volt: az állhatatosság képe.⁴²

Szent Bernát tudatában volt értelmezései merész újszerűségének, melyre szellemének szabadsága ösztönözte („praeunte spiritu libertatis” – mondotta magáról); vállalkozását közelebbi és távolabbi utókora csodáló szavakkal méltatta.⁴³ Interpretációját (és csak az övét) Cornelius a Lapide egész terjedelmében idézte,⁴⁴ s ezzel – a XVII. századtól kezdve – sokak számára tette hozzáférhetővé.

A nagy újíto iskolát csinált, de követni nem volt kötelező. Egyik beszédében Temesvári Pelbárt háromféle magyarázatot adott a hat kővederről; mind más, mint Szent Bernáté. Az első a földi életre utal. A hat edényt vízzel töltötték meg, ez a világi dolgok kívánását jelképezi: 1. a gazdagság, 2. az élvezetek, 3. a hatalom, 4. a dicsőség, 5. az utódok, 6. a hírnév vágyát. E hívságos vágyak hideg vizét változtatta Jézus a szeretet tüzes borává. A kővedrek tehát az erényes élet jutalmát, a mennyei örömeket is jelképezik. Három a lélek három képességét: „az értelmet, melyen átragyog az istenlátás... az akaratot, melyet eltölt Isten élvezése... az emlékezetet, mely mindörökké Isten felé fordul”, a negyedik kőveder jelenti a test megdicsőülését, az ötödik az öt érzékelés túlvilági boldogságát, a hatodik a jó cselekedetek örök jutalmát. Ámde az ördög és hét csábító leánya (a hét főbűn) a földi élet vizét a pokolbéli büntetés borává tudja átváltoztatni; ekkor a hat kőveder jelentése: 1. Isten átka, 2. a lelkiismeret mardosása, 3. rabság az ördög hatalmában, 4. örök halál, 5. kizárás a mennyei boldogságból, 6. a pokol börtöne, ahonnan nincs megváltás.⁴⁵

A szent szövegek többféle értelmezését Temesvári Pelbárt is lehetségesnek tartotta. Egy másik prédikációjában a hat kővedernek egymás után két különböző interpretációját idézte. Beszédének magyar verziója az Érdy-kódexben olvasható. „...mi oka lén, hogy urunk Jesus csak hat vider vizet változtata el jó borrá, sem tebbet, sem kevesebbet? [...] Reá felelnek szent doctorok. Egyképpen bódogságos szent Ágoston doctor [...]: Az hat vidrökön értetének ez világnak hat rendbeli életének részei, kikben koronkéd régtül fogván az szent patriarkák és próféták szent Jánus baptistáig jevendőképpen szóltanak urunk Jesus Cristusnak sziletéséről, életéről, szent kénjáról, haláláról, feltámadásáról és mennyben menetiről.” Ez volt az ó törvény ideje, melyet az egyházatyák hat világhorra osztottak. Utána következett az üdvtörténet második nagy szakasza, a megváltásé, melyet a férfi korú Jézus első nyilvános szereplése, a kánai csodatétel vezetett be. „Másodszor másodképpen magyarázván szent Bernald doctor és Ludolfus Charthusiensis [...], ez mastani malasztanak idein, Anyaszentegyházban hat rendbeli szentségek értetnek.” „Első vider víz mondatik [...] szent penitenciának...

⁴² Uo. 171.

⁴³ H. de LUBAC, I/2 585–586. – Már egy kortárs ezt írta Szent Bernátnak: „Lingua tua, lingua nova...” Idézi H. de LUBAC, I/2 584.

⁴⁴ Cornelius a LAPIDE, *Commentaria in quatuor Evangelia*. Venetii, 1761. 638–639.

⁴⁵ TEMESVÁRI Pelbárt, i. m. 44–48.

Másod vidernek szentsége tiszta gyónás...⁴⁶ Harmad vidernek szentsége alamizsnaosztás... Negyed vidernek szentsége bosszúságnak, háborúságnak megbocsátása... Ötöd vidernek szentsége testnek sanyargatása... Hatod vidernek szentsége isteni szent parancsolatnak megtartása...⁴⁷

Több mint kétszáz évvel Pelbárt és a Karthauzi Névtelen után a jezsuita Szabó István írt prédikációt a kánai menyegzőről. Az egyházi műfajokban a hagyományhoz való ragaszkodás alaptörvény, érveket, motívumokat, kifejezéseket ismételtettek évszázadokig. Szabó István ugyanazt a kérdést teszi föl, mint az Érdy-kódex írója: ki volt a vőlegény? Jézus valamelyik rokona, felelték egybehangzóan, de a családi viszonyokat másképp magyarázták. A következő közös kérdés: miért ment el Jézus a menyegzőbe? Mindketten több okát sorolták fel, közülük három megegyezik:

Érdy-kódex

...miért hogy az szíz
Máriának és urunk Jesus-
nak rokonai voltak,
mentenek volt ő vigasá-
gus örömekben

...hogy az teremő úr
Isten először ott jelen-
tené meg ő isteni hatal-
mát és dicsőségét az víz-
nek borrá változatján.

...hogy az testi házás-
ságnak kötelét megerős-
söjtené az oly eretnekök-
nek ellene, kik azt mond-
ják, hogy az házasság er-
degtől nagyon

Szabó István

Első vala az, hogy az
atyafiakat megböcsülné és
jelenlétével a menyegzőt
megtisztelné.

...hogy azon cselekedete
által, melly első felséges
csodatétele vala, istensé-
gét nyilatkoztatná

...hogy az házasságot Is-
tentől rendeltetettnek lenni
bizonyosá tenné; mert csak-
hamar támadának olly okta-
lan vélekedések, hogy az
házasság ördög találmánya

A megegyezéseket látva természetesen nem hatásra, inkább valamely közös forrásra gyanakodhatunk.

A házasság szentségének és felbonthatatlanságának hosszú fejtegetése után Szabó István a hat köveder morális jelentését adja elő, Szent Bernát nyomán: „Lelki értelemben magyarázván Szent Bernárd Apátur az hat vedret, azokat az hat lelki jóságokat érti rajtok, mellyek tisztulására szolgálnak a léleknek. Az első vedren érti a szívnek töredelmességét... A második vedren a szent gyónást... Az harmadik vedren az alamizsnálkodást... A negyedik vedren felebarátaink elle-

⁴⁶ Ez a szövegrész latinul több kiadásban: „Secunda vero confessio est.” A Karthauzi Névtelen mégis „tiszta [= igaz] gyónás”-nak fordítja, s azt hiszem, igaza van. Ezért Szent Bernát latin szövegét az imént emendálva idéztem.

⁴⁷ *Nyelvemléktár*, IV. 115–117.

nünk tett vétkeinek megbocsátását... Az ötödik vedren a testnek sanyargatását... Az hatodik vedren az Isten parancsolatainak megtartását...⁴⁸

Szent Bernát szerzeteseknek prédikált, Szabó István világiaknak, ezért egyikük általános erkölcsi tanulságokat vont le a kánai menyegző történetéből, másikuk magának a házasságnak szentelte beszéde nagy részét. Ugyanígy fogta fel a témát Káldi és Pázmány is.

A kánai menyegzőről egyházi szokás szerint vízkereszt után második vasárnap mondtak beszédet. (Az Érdy-kódexben: „menyegzős vasárnap”.) Erre a napra Káldi három prédikációt írt.

A harmadikat így kezdi: „A mái Szent Evangéliom hat üres kövederről emlékezik, melyekbe töltetett víz, borrá változván, a menyegzős vendégeket megvidámította. [...] Lélek szerint szintén annyi üres vedreket találunk a mái Evangéliomban. Melyek hogy üressen ne maradjanak, én, a szolgák képében, magamra vészem a víznek merítését, igaz tudománt adván előtökbe, melyly gyakorta a Szentírásban vízhez hasonlíttatik; kérvén Jésust, hogy ezt az ő tudományának vizét, noha én ízetlenül merítem (minthogy nem igyekezem ékes szöllásra, hanem együgyű beszéddel megelégszem) a lelki vigasztalásnak és buzgóságnak borává változtassa...” Az együgyű beszéd ígérese csak retorikai toposz, valójában ékes és főként tudós prédikáció következik. Először is hosszú értekezés a vízről, a benne lakozó vízi barmokról, melyek mindenféle egyéb állat, növény, eszköz, csillag, hold alakjában mutatkoznak, sőt mint satyrusok és syrének emberi ábrázatot öltenek, „mellyeket nehéz az emberi elmének elhinni”. Csodálatos tulajdonságai vannak a hév-vizeknek; a leghíresebb tizenkettőt Káldi le is írja, hivatkozva Ovidius, Seneca, Pomponius Mela, Plinius, Isidorus, Solinus, Ortelius, Szent Ágoston és Martinengus tudósításaira. „Nem vólna vége a csodálatos vizeknek; az okáért, azokat elhagyván, kezdjünk az üres vedreknek megtöltéséhez; de különböző vizekkel, hogy több lelki tanuságot vehessünk azokból.” Ezek után az egész prédikáció a hat veder allegorikus értelmezése, jó bőven kifejtve. Üres edényekről lévén szó, mindegyik valamely rossz tulajdonságot, bűnt jelent, a következőket: 1. irgalmatlanság, 2. engedetlenség, 3. lelki restség, 4. jóban való állhatatlanság, 5. mértéktelenség vagy tobzódás, 6. aitalanság, különösen „a bódogságos Szűz Máriához való buzgó aitatosságnak fogatkozása”. Nagy kárára van ez „a mi nyomorúlt és megromlott Hazánknek és Nemzetségünknek”; mióta az újító tévelygők, azaz eretnekek Máriát „szemtelenül megvetették, és a tisztelet helyett gyalázzattal illették, aitalos szolgáit helyekből kikergették, képeit [= szobrait] eltörték, innepit megvetették, segítségül való hívását bálványozásnak nevezték, és az ő sok csodálatos jótéteményit kezes-lábas hazugságokkal terhelték: minden veszedelem megkörnyékezett bennünket, és nem is tudjuk, hová kellessék fejünket hajtanunk.”⁴⁹

Káldi másik két prédikációja, melyet a menyegzős vasárnapra írt, a házasságról szól. Az elsőben azokat inti, akik „igen gyönyörködnek” abban, hogy Szent Pál a házasságot ajánlotta; igen, de csak a paráznság elkerülése végett. Továbbá: Szent Pál figyelmeztette a házasokat, hogy „testi gyötrelmek lészen”, mégpedig – teszi hozzá Káldi – „legalább hatféle, a kövedrek száma szerint,

⁴⁸ SZABÓ István, *i. m.* I. 51 skk.

⁴⁹ KÁLDI György, *Az vasárnapokra-való predikációknak első része*. Pozsony, 1631. 165–172.

mellyek szintén teli vannak vízzel, melly gyakorta háborúságnak jele...” (Káldi ezt a 68. zsoltár és az Énekek éneke egy-egy sorával igazolja), „és bizonyára aminémű háborúságok némely házasságokban találtatnak, annyi könyhúllatást szereznek, hogy nemcsak hat, de hatvanhat vedret is megtölthetnének, és a szeretetnek lobogó tűzét, melly a házasságra igyekezők szívében találtatik, könnyen előlthatnák.” Ebben a beszédben nem lesz szó Krisztus és az Egyház misztikus uniójáról; a hat kőveder szimbolikája a világi házasság gyakorlati nehézségeinek és hátrányainak felsorolásához ad keretet. Az első veder víz a hasonlatlanság, vagyis a házasfelek különbsége életkorban, erkölcsben, vagyonban, testi szépségben, jó vagy rossz természetben, vallásban. A második veder víz a magtalanság, a harmadik a szegénység, a negyedik a betegség, az ötödik a gyanakodás, vagyis féltékenység. „A hatodik veder víz a többenél közönségesb és bizonyosb, de mindazáltal igen keserű: a halál tudn’illik, melly a szerelmes házasságokat elválasztja, és éltig való siralmat hágy nékik.” „Ezek így lévén, az én ítéletem szerint, nem kell a házassággal hirtelenkedni.”⁵⁰

Pázmány prédikációjának már a címe jelzi, hogy a kánai menyegző ürügyén házassági tanácsadásra vállalkozik: *Házasságban élő asszonyok tanúsága*. „Azt találta Üdvözítőnk, hogy e világon nagyobb szükség sohúlt nincsen a mennyei vígasztalásra és orvoslásra, mint a házasságban. Azért elsőben is a menyegzőnek vizét akará borrá változtatni, ezzel ismértetvén, kitül kel vígasztalást várni a házásoknak, honnan kel reménleni a menyegzők vizének édes borrá változását.” Pázmány is, mint Káldi, a hat kőveder vizéről szólva mondja el, mennyi bajjal járhat a házasság. „Első veder víz az, hogy a házasságban eladja ember szabadságát, rabbá teszi magát [...]. Ez pedig nem olyan, mint egyéb rabság, melyből vagy váltsággal, vagy szökéssel, vagy engedelemmel kiszabadúlhatni, hanem éltig tart, és csak halál szerez szabadságot. Második veder víz a házasságban annak tulajdon gyümölcséből származik” (magtalanság, a szülés fájdalmai). „Harmadik veder víz a gyermek feltartása, betegsége, halála. [...] Negyedik veder víz a házások erkölcsé. haragos, szitkos, morgó, részeseges sokszor az egyyik; el kell túrni a másiknak. Ütés, csapás, rúgás, cibálás esik közöttök; nincs orvossága; egy házban, egy ágyban kel maradni. Ötödik veder víz a házások testi nyavalyája és halála. Ha szája bűdös, ha esze fogyatkozot, ha megbénúlt, ha ágy fenekén hevévő kór beteg: egyyütt kel túrni. [...]. Hatodik veder víz a zelotypia, egymáshoz való gyanúság; és néha gyanúságnál tovább mégyen a dolog.” „Ezek és több nyavalyák lévén a világi menyegzőkben és házasságokban, méltó vólt, hogy aki világ nyavalyáinak gyógyítására küldetet, elsőben is magának és apostolinak, sőt édes anyjának jelenlétével megtisztelné és szentelné a házasságot, annak terhét könnyebbítené, igáját lágyítaná, keserűségét vígasztalná, ízetlen vizét borrá változtatná.”⁵¹

⁵⁰ Uo. 148–150. – Káldi második beszédében, mely a házasságról szól, a hat kőveder nem kerül szóba.

⁵¹ PÁZMÁNY, id. kiadás, 235–236. Pázmány e prédikációjának nagy részét STANKOVÁTSI Leopold, a szerző megnevezése nélkül, sajátjaként adta ki. (*Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Harmadik esztendő, Első rész. Komárom, 1798. 121 skk.) – Azt hiszem, a hat kőveder minden hazai kommentárját bemutattam. Ezeken kívül csak egy rövid említést találtam Csúzynál: zabolázzuk meg „testi viszketeget bűja kívánság”-ainkat istenfélelemmel, „melly a máj vizes vedreken árnýékoztatott”. Csúzy tehát, Káldi és Pázmány után, visszatért a hat kőveder pozitív erkölcsi értelmezéséhez. (*Leleki éhséget...*, 176.)

Ez már nem hitmagyarázat. Szent Bernát adta az első példát az olyan kommentárra, mely pusztán erkölcsi adaptáció volt. Az általa tört úton Káldi és Pázmány nagyon messzire haladt: a kegyes célú, de profán tartalmú házassági tanácsadásig. A hitszónok hivatáskörébe és a prédikáció tág műfajába ez is belefért. A bibliai szövegek többféle értelmezésének egyházi engedélyezésében föl ismerhetjük a modern irodalomtudomány elvét, mely többféle „olvasatot” tételez föl, Szent Bernát, Káldi és Pázmány gyakorlatát pedig bizvást tekinthetjük az írói szabadság megnyilvánulásának. Költői invenció művének.⁵²

Lukácsy Sándor

⁵² Johannes Scotus Erigena az allegorikus Biblia-magyarázatot „theologica poetiá”-nak nevezte. Idézi H. de LUBAC, II/2 179–180. BOCCACCIO szerint: „che altra cosa è che poetica fizione nella Scrittura dire Cristo essere ora liono e ora agnello e ora vermine, e quando dragone e quando pietra [...] il quale parlare noi con più usato vocabolo chiamiamo *allegoria*? Dunque bene appare, non solamente la poesia essere teologia, ma ancora la teologia essere poesia.” (*Vita di Dante*. A „Della differenza che passa tra la poesia e la teologia” c. fejezet.)

GÁNGÓ GÁBOR

EGY KIADOTT-KIADATLAN EÖTVÖS-MŰ: ÁLLAM- ÉS TÁRSADALOMBÖLCSELETI TÖREDÉKEK

A fenti cím (a továbbiakban: *Töredékek*) az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Fol. Hung. 1505. jelzetű kéziratköteg borítólapján olvasható: mivel pontosan illik a tartalomhoz, megtartása és használata – jöllehet idegen kéztől származik – talán nem indokolatlan. A fond anyaga nyomtatásban hozzáférhető: megjelent Bényei Miklós gondozásában az új Eötvös-összkiadás *Vallomások és gondolatok* című kötetében (Bp., 1975. a továbbiakban: *VéG*).

Ennek ellenére e rövid közlemény megjelentetését néhány okból szükségesnek láttam. Először is, a *Töredékek* nem egy tömbben kiadott szövege a *VéG* több mint kétezer följegyzésének sűrűjében némiképp elveszik: úgy gondolom, nem fölösleges felhívni a figyelmet arra, hogy a kézirat eredeti állapotában számos szempontból egységes képet mutat; így többé-kevésbé összefüggő, az életműben elhelyezhető önálló műnek tekinthetjük.

Továbbá a fond külalakjának alaposabb vizsgálata során olyan adatokat találtam, és azokból olyan következtetéseket vonhattam le, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a kutatás számára felhasználhatóbb alakba rendezhetők legyenek az 1975-ös kiadás szóban forgó töredékei (tekintettel arra, hogy nem áll úgy rendelkezésünkre más nyomtatott szöveg, mint a hasonló módon „feloldott” *Gondolatok* esetében). A megjegyzések érintik a papír formátumát, a szöveg külső megjelenését, a címadást, az írásképet és az ortográfiát (azonban a modernizált helyesírásnak és a kézirat eredetijének az eltéréseiről részletekbe nem bocsátkozom): ezeknek az adalékoknak az alapján módosítani lehet ismereteinket a *Töredékek* anyagának összetételéről, az egyes darabok keletkezésének idejéről, valamint az anyag föltételezett rendeltetéséről. A *Jegyzetek* között és a *Függelékben* pedig néhány eddig kiadatlan dokumentumot közlök, melyek a Fol. Hung. 1505. anyagával formailag és tartalmilag összefüggnek, jelenleg azonban más jelzet alatt találhatók az OSZK Kézirattárában.

Következzék itt a fond tartalma – fólió száma, cím, esetleg kezdősor –, a jobb oldali hasámban a *VéG* konkordanciáival:

1 r	[v üres] <Ag kor> Alkonyunk	1129 <i>Alkonyunk</i>
2 r	[v üres] <i>Életünk</i> [folyt.]	1154 <i>Életünk</i> 1202 <i>Életünk</i>
3 r	<i>Állam Absolut népsouverainitás</i>	1320 <i>Abszolút népszuverenitás</i>
3 r	[folyt.]	1321 <i>Az állam feladása</i>
4 rv	<i>P.¹ Absolutismus</i>	1322 <i>Abszolutizmus</i>

¹ Minden bizonnyal P[olitika]: általában a lapok jobb felső sarkában.

5 rv	P. Absolutismus	1323 Abszolutizmus [a verso hasábjá elégett, nincs közölve]
6 rv	Állam Egyenlőség	1324 Egyenlőség
7 r	[v üres] Állam	1325 Állam
8 rv	Állam. veszélyei	1326 Állam veszélyei
8 v	[folyt.]	1327 (Azáltal, hogy mindent)
9 rv	Állam Jury	1328 Jury
10 rv	Állam tudomány	570 Államtudomány
11 r	[v üres] Állam Szabályszerűség	1329 Szabályszerűség
12 rv	Állam Monarchia Hivatalnoki állam	574 Monarchia, Hivatalnoki állam
13–14 rv	Állam Roma Monarchia – Hadsereg	573 Róma. Monarchia – hadsereg
15 r	[v üres] Az állam feladása	1330 Az állam feladása
16 r	[v üres] [Alko]tmányosság	[Részben elégett: nincs közölve] ²
17 rv	Történet Az uralkodó eszmék támadása és elenyészése	1333 Az uralkodó eszmék támadása és elenyészése
17 v–18 r	[v üres] [folyt.]	1334 (Ha valamely eszme)
19 r	[v üres] Történet Reformatio. –	1331 Reformáció
19 r	[folyt.]	1332 Reformáció
20–21 rv	Történelem A haladás törvényei	1335 A haladás törvényei
22 r	[v üres] Történelem Uralkodó eszmék – Vallás.	580 Uralkodó eszmék – vallás
23 rv	Történet Philologia A nyelvek eredete	1336 A nyelvek eredete
24–25 r	[v üres] Történet Kifejlődésünk képe	1337 Kifejlődésünk képe
26 rv	Történet Athena – Biroi hatalom	588 Athén. Bírói hatalom
27 rv	Állam. Montesquieu <az é hogy az> tana az éghajlat befolyásáról	1338 Montesquieu tana az éghajlat befolyásáról
28 rv	Állam Királyság Isten kegyelméből	1339 Királyság Isten kegyelméből
29–30 rv	Állam Az uralkodó eszmék kifejlődésének néhány törvényei, s azoknak befolyása az államra	1340 Az uralkodó eszmék kifejlődésének néhány törvényei, s azoknak befolyása az államra
31 rv	P Választási <jog> törvények	521 Választási törvények
32 r	Állam Monarchia	1341 Monarchia
32 rv	[folyt.] Monarchia = középrend. Caesarismus = pór	1342 Monarchia – Caesarismus
33 rv	Állam tudomány	562 Államtudomány
34 r	[v üres] Állam	565 Állam
35 r	Állam Alkotmányi forma	578 Alkotmányi forma

² Talán nem érdektelen az utolsó mondata annak, ami e félig megégett papirosra olvasható:
[Alko]tmányosság

Ha az alkotmány [...]bb haszna nem lenne am[...] nép közötti viszonyokat köztámad[...]k tárgyává teszi, az <egy> maga [...] e kormány-forma minden egy [...] lehető hátrányaival. Machiavellin[...] politikája Angol kék könyv mellett lehetetlen.

35 rv	[folyt.] Az állam kifejlődése és az egyéni szabadság	581 Az állam kifejlődése és az egyéni szabadság
36 rv	Állam Arány az állam nagysága és hatalma között	1343 Arány az állam nagysága és hatalma között
37 r	[v üres] Állam Veszélyeink ovszerei	1344 Állam veszélyeinek ovszerei
38 rv	Állam Szabadság – Egyenlőség	1345 Szabadság – egyenlőség
39–40 rv	Állam A társaság kezdete.	579 A társaság kezdete
41 rv	Állam Béke. –	1346 Béke
42 r	[v üres] II Reformatio Viszony a Reformatio és újabb mozgalmaink között	1286 Viszony a reformáció és újabb mozgalmaink között
43 rv	P. Reformatio	656 Reformáció
44 r	Haza-szeretet	1347 Hazaszeretet
44 rv	[folyt.]	1348 Hazaszeretet
45 rv	Vallás és tudományaink	1349 Vallás és tudományaink
46 r	(Feltűnő hogy azon korban)	1277 (Feltűnő, hogy azon korban)
46 v	Praktikai feladás	1284 Praktikai feladás
46 v–47 r	[v üres] (<I>Mir scheint daß man das Verhältniß)	1288 (Úgy látszik, hogy a viszonyok)
48 rv	K.C. Vallás	1350 Vallás
49 rv	I Napoleon	1351 I. Napóleon
50 r	(A tapasztalás mutatja)	1353 (A tapasztalás mutatja)
50 r	(Teljesen áll, hogy)	1354 (Teljesen áll, hogy)
51 r	[v üres] Magyar gazdaság	575 Magyar gazdaság
52 rv	Tudomány (az újabb kor)	858 Tudomány (az újabb kor)
53 r	[v üres] Életünk nyomorultsága	1355 Életünk nyomorultsága
54 rv	Tudós bornirozottság	1356 Tudós bornirozottság
55 r	[v üres] P. Népesedés	1357 Népesedés
56 rv	Politika és tapasztalás	536 Politika és tapasztalás
57 r	Politika Tapasztalások	1358 (A polgári társaságnak)
57 r	[folyt.]	1359 (Nem érhet országot)
57 rv	[folyt.]	1360 (Egy van, miről)
58 rv	P. Monarchia	610 Monarchia
59 r	[v üres] P. Monarchia	611 Monarchia
60 r	[v üres] P. Korunk veszélyei Pénzviszonyok	530 Korunk veszélyei. Pénzviszonyok
61 rv	P. Historiai jog – Monarchia	609 Históriai jog. Monarchia
62 rv	P. O és Új világ államai	1361 Ó és újvilág államai
63 rv	Természet-tudomány	590 Természettudomány
64–65 rv	Keresztény eszmék	1362 Keresztény eszmék
66 rv	P. Jog, Morál, önnőség	1363 Jog, morál, önnőség
67 rv	Egyenlőség. Rousseau	647 Egyenlőség. Rousseau
68 rv	P. Egyén->i szabadság	1364 Egyéni szabadság
69 rv	Bennszületett eszmék	504 Bennszületett eszmék
70 r	[v üres] Franciák s Németek	1045 Franciák és németek
71–72 r	[v üres] Monotheismus Görög philosophia. Ioniai iskola.	1365 Monoteizmus. Görög filozófia, jóniai iskola

73 rv	P. Egyesületek	1366 Egyesületek
74 r	[v üres] <i>Forradalom</i>	566 (Csaknem minden forradalom)
74 r	[folyt.]	582 (Ezen ivadék, amely)
75 r	[v üres] Protestans türelmetlenség	906 <i>Protestáns türelmetlenség</i>
76 r	[v üres] P. <i>Sveitz.</i> – Szabadság	529 <i>Svájc. Szabadság</i>
77 rv	P. <i>Reactio</i> és forradalom	1007 <i>Reakció és forradalom</i>
78 rv	P. <i>Politika</i> – <i>Moral</i>	531 <i>Politika</i> – <i>morál</i>
79 r	[v üres] (Valamint nincs ember)	1370 (Valamint nincs ember)
79 r	(Vannak emberek)	1371 (Vannak emberek)
80 r	[v üres] (Volt egy barátom)	1372 (Volt egy barátom)
80 r	(Sorsjáték az élet)	1373 (Sorsjáték az élet)
81 r	[v üres] A mindentudás és mindenhatóság	763 <i>A mindentudás és mindenhatóság</i>
82 r	[v üres] <i>Ambitió</i>	716 <i>Ambíció</i>
83 r	[v üres] <i>Halhatatlanság</i>	1016 <i>Halhatatlanság</i>
84 r	[v üres] <i>Élet kényelmei</i>	1367 <i>Élet kényelmei</i>
85 r	[v üres] <i>Civilisatio</i>	1368 <i>Civilizáció</i>
86 r	[v üres] <i>UE. Civilisatio</i>	665 <i>Civilizáció</i>
87 rv	Vallás	1382 <i>Vallás</i>
88 rv	<i>Civilisatio</i>	744 <i>Civilizáció</i>
89–90 rv	<i>Civilisationk</i> menete	1369 <i>Civilizációnk</i> menete

Bényei Miklós helyesen állapítja meg (VéG, 810.), hogy a *Töredékek* kézirat-anyaga az 1850-es évek legvégén keletkezett. Erre vonatkozólag döntöek a föltüntetett dátumok: „3/7 59” olvasható a 42. számú töredéken, „16/2 60” pedig a 87-esen. A többi fólió ezekhez viszonyított keletkezési idejét egy fontos közös sajátosság segít megállapítani: az egységes kézírás.

Tudvalevő, hogy Eötvös írása – magyar nyelven – az 1850-es évek második felében jelentősen megváltozott. A – nevezzük így – „fiatalkori” és „öregkori” írásképp általános jellemzőinek nehézkes és tökéletlen körülírása helyett hadd utaljam az olvasót ahhoz a két – 1841-ből, illetve 1868-ból származó – faksimiléhez, amelyet Ferenczi Zoltán közölt Eötvös-monográfiájában (Bp., 1904) a 96–97., illetve a 284–285. oldalak között. Néhány apróbb jellegzetesség segítségével is könnyen eldönthető, hogy egy bizonyos kézirat az ebből a szempontból átmeneti időnek tekinthető 1852–1858 előtt vagy után keletkezett-e. Szembetűnő többek között a z betű alakjának megváltozása: az öregkori írásokban Eötvös az addigi latin z helyett a kurzív z-re tér át. Változik, korszerűsödik a helyesírása is: a *melly*, *olly* ly-ját nem kettőzi, egyes idegen szavakat magyarosan ír, pl. *politica* helyett *politikát* stb. A *Töredékek* teljes anyaga az öregkori írás sajátosságait mutatja.

Ugyanez vonatkozik az 1320-nál kisebb sorszámú, tehát a kötetben 1858-nál korábbra keltezett gondolatokra is. Ezek némiképp különlegesek: két változatuk létezik. Bényei Miklós érdeme, hogy fölismerte a rokonságot a Fol. Hung. 1505. e darabjai és az Eötvös-noteszek³ néhány feljegyzése között. A szövegek sajtó alá rendezéséhez választott megoldása – amely valószínűleg a szakma és a tágabb olvasóközönség igényeinek összekényszerítéséből ered – azonban mintegy a nem

³ MTA Kt. 780/4–8., 10–11. passim.

létező kritikai kiadást előfeltételezi: a zsebkönyvek alapján datálja a töredékeket, az ott szereplő keltezt (vagyis az adott gondolat keletkezésének legkorábbi fennmaradt dátumát) tünteti föl – de a Fol Hung. 1505.-nek az írásképből következtethetően minden bizonnyal *később lejegyzett*, szinte minden esetben *jelentősen átfogalmazott* változatát közli. Így azonban fennáll az antedatált szövegek alapján levonható téves következtetéseknek a veszélye (például az 1858–1860 helyett 1848–1849-re – tehát a nagy politikai művek *elő* – keltezett állambölcseleti töredékek esetében).

A külalaknál maradva: a szövegek mindegyike – a megszokott 22 × 37-esről eltérően – 21 × 26 cm nagyságú papírlapra íródott, Eötvösre jellemzően főképp a kettéosztott szövegtükör bal oldali hasábjába. A kézirat többé-kevésbé tisztázott, kevés javítást tartalmaz; az egyes gondolatokat kacsaringós vonal zárja le, ami azt mutatja, hogy a fölötte található szövegrész befejezett.

Ennek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy *nem* képezik részét a *Töredékeknek* egyes apró papírdarabokra jegyzett, nem tisztázott, olykor cím nélküli feljegyzések, az 50., 79., 80., 81. és 82. számúak: ezek minden bizonnyal később kerültek a kéziratcsomóba. Az 50-es esetében az elfogadott keletkezési időpont módosításának szükségességéhez nem fér kétség: a két bekezdés egy nyomtatvány hátlapján található, amely „Meghívó A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának f. e. april 10-én [...] tartandó ülésére” – az pedig 1866-ban esett erre a napra.⁴

Kétséges ugyanakkor a 46–47 rv kétrét hajtott papírdarabja: az első feljegyzés talán vallási tárgya miatt szándékosan került a hasonló témájú 45. és 48. közé, és így mintegy „magával vitte” a többi oda nem tartozó töredéket is.

Arra vonatkozóan, hogy voltaképpen *mi* a Fol. Hung. 1505., Bényei Miklós rendkívül érdekes megjegyzést tesz (VéG, 810.): „Tartalmuk arra enged következtetni, hogy a tervezett művelődéstörténeti szintézishez készültek, amelynek egyik vázlata 1859. július 2-án kelt.” Ennek a valószínűsége mellett több érv is szól: egyrészt a vázlat kéziratának formátuma ugyanaz, mint a *Töredéké*; továbbá a kultúrtörténeti vázlat mindaddig publikálatlan része⁵ megengedi, hogy e feltevést nemcsak az ókorral és a reformációval foglalkozó följegyzések, hanem az általános történetfilozófiai gondolatok esetében is további megfontolásra érdemesnek tartsuk. És végezetül két apró jel: a 42 rectóján a cím (*Reformatio*) előtti II-es talán a középső – valóban a reformáció korát is magában foglaló – kötet-tervre utal, éppúgy, mint a *Függelék* 1. számú dokumentuma előtt az I-es – az elsőre. E fölió

⁴ A Történettud. Bizottság jegyzőkönyvei. MTAK Kt. K 1574. 78. f. r.

⁵ Fol. Hung. 1521. 94. f. r.

Planum Operis

Sv[áb]h[egy] Julius 2-án 859

Ha azon meggyőződésből indulunk ki, hogy az emberi nem kifejlődése bizonyos törvények szerint történik épen úgy mint minden egyéb mint amit az organicus természet körében látunk, a feladás melyet magamnak kitűztem három részre oszlik.

Iször Megmutatni hogy az ily törvények létezése nem csak hypothesis, hanem az emberi nem természetéből békonyítható tény.

2szor Megmutatni azon törvényeket melyek szerint a kifejlődés eddig történt.

3szor E törvények szerint melyek a legközelebbi lépések melyeket tennünk kell. Vö. BÉNYEI Miklós, *Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve*. In *ITK* 1970. 60–61.

lelőhelyéről, a Fol. Hung. 1521-ről – és abban a *Töredékek* néhány további darabjáról – alább még esik szó.

Ez tehát a Fol. Hung. 1505. mibenlétének egyik lehetséges értelmezése. Ugyanakkor – amint azt a formátum ritkaságán kívül a fenti táblázat mutatja – több szembetűnő bizonyítéka van annak, hogy az anyag *önmagában* is összetartozik. Eötvös jegyzeteinek ritkán adott címet, itt pedig még gyűjtőcímek is vannak („Állam”, „Történet” stb.), amelyek az anyagot mintegy „fejezetekbe” rendezik. Ezeken belül az egyes címek alatt gyakran több, egymással lazán összefüggő szöveg található. (Az összehasonlító táblázatban e tényt az azonos fóliaszám és a folytatólágosságra utaló „[folyt.]” jelzi; a kiadásból a töredékek ilyenén kapcsolataira nem derül fény.) Látható, hogy Eötvösnek a kéziratanyag elrendezése során választott megoldása pontosan megfelel annak, ahogy néhány évvel később a *Gondolatok* anyagát csoportosította! A Fol. Hung. 1505. ebben az olvasatban egy tematikusan összeállított aforizma-gyűjtemény képét mutatja, amelyben a társadalombölcseleti kérdéseken túl helyet kapott néhány (a kultúrtörténeti tervvel összefüggésbe már nem hozható) morál- és tudományfilozófiai töredék is: 1., 2., 44., 52., 53., 54., 63., 69., 83., 84.

A kézirat rendeltetésére vonatkozó két feltételezés nem feltétlenül kell, hogy ellentmondjon egymásnak. Eötvös gyakran dolgozott ki végül kéziratban maradó – vagy eleve nem kiadásra szánt – szövegeket is: ezeknek eredményeit esetenként több műben is fölhasználta.

A *Töredékek* kéziratkötege még egy szempontból érdekes lehet. Bényei Miklós is utal rá (VéG, 810.), a fenti kéziratokkal külső megjelenésében megegyezik a Fol. Hung. 1521. valóban elegyes anyagának néhány dokumentuma is. Ezek közé tartozik nemcsak a *Kifejlődés* című, a kultúrtörténeti vázlattal kapcsolatban említett, itt közölt följegyzés, hanem még a következők is:

65 r	Osztrák birodalom	
	Német nyelv	1378 <i>Osztrák birodalom. Német nyelv</i>
65 rv	[folyt.]	1379 <i>Osztrák birodalom</i>
65 v	[folyt.]	1380 (Azon eszközökkel)
66–67 rv	Osztrák birodalom	[Nincs közölve] (1. Függelék 2. sz.)
68 rv	Osztrák birodalom	[Nincs közölve] (1. Függ. 3. sz.)
69 r	[v üres] Osztrák birodalom	511 <i>Osztrák birodalom</i>
191 r	[v üres] Osztrák birodalom.	[Nincs közölve] (1. Függ. 4. sz.)
	Reorganisatio Álláspont	

Az a további három szöveg, amely a *Függelék*ben olvasható, okkal maradt ki a VéG kötetéből: egyrészt túlságosan is „időszerű”, azaz az ötvenes-hatvanas évek fordulójának politikai helyzetéhez kötődő kérdéseket tesznek fel; másrészt gondolatmenetük nem aforisztikus, hanem értekező-kifejtő.

Mindenképpen figyelemre méltó azonban, hogy e szövegek, melyek ugyan csupán ismételnék a majdani kiegyezés mikéntjéről néhány – később többször, másképpen is kifejtett – alapvető megállapítást, ezáltal nem történeti érvek szövegkörnyezetében jelennek meg (illetve nem azokból vannak levezetve), hanem aforizmáiként, melyek esetében a megformálás minősége szavatolja azok igaz-

ságtartalmát. Ilyen a szűkebb kontextus, az osztrák birodalommal foglalkozó néhány fólió,⁶ és ilyen az egész talányos Fol. Hung. 1505. is.

Függelék

1.

I [Fol. Hung. 1521. 404. r, v üres]

Kifejlődés

Wie bei dem Wachsthum des Baumes in den einzelnen Blättern keine Veränderung zeigt, und dieselben nach Jahrhunderten ganz dieselbe Form und Farbe zeigen wie auf den ersten Treiben; so ist es auch bei der Entwicklung der Menschheit. Die Einzelnen bleiben sich gleich, wir finden die selben Fehler und Tugenden an <Ih> ihnen, von welchen uns die Geschichte vor Jahrhunderten erzählt. Wer die Entwicklung sehen will, muß <<nicht das>> das ganze beobachten> nicht das Einzelne <sonder> woran sich wohl die Stellung und nicht die Wesenheit <sondern blos die Stellung> verändert hat, sondern das Ganze beobachten, und wer wird hier die Entwicklung leugnen wollen, wenn wir dieselbe wie bei dem Wachsthum des Baumes blos <darin suchen wollen> in jener Verbreitung <suchen wollen, welche die Menschheit> der Menschheit über die ganze bewohnbare Erbe suchen wollen.

2.

[66 r] Osztrák birodalom

Az Osztrák birodalom átalakításának fő veszélyei mind azon alkotmányos testület szervezésében fekszenek <mind>, melyre az öszves birodalmat érdeklő tárgyak kormányzása, vagy helyesebben mondva e tárgyak kormányzása feletti örködés bizandó. –

E nehézségek a következők.

a A különböző nemzetiségek között létező rivalitások.

b A különbség mely <mi> miveltségi fokokat illetőleg közöttök létezik, s mely miatt oly törvényeket s szabályokat felállítani melyek a birodalom minden részeire egyiránt illenének csak nem lehetetlen.

c Az ellentét mely – jelenleg legalább – az egyes tartományok materiális érdekei között is létezik [:] végre

d Olyan conflictusok melyek a birodalmi <s az> törvényhozás, és az egyes tartományok [66 v] országgyűlései között támadhatnának, s azon nagy hatalomnál fogva, melyel a nemzetiség és historiai jog jelenleg a népekre bir, többnyire a birodalmi törvényhozás kárára ütnének ki s azt végre szükséges hatalmától megfosztanák. –

⁶ Vö. pl. 65 rv (VéG. 1379 alapján idézve): „Ha valaki arra számolna, hogy valamely egyes ember, kivel viszonyban áll, el fogja felejteni egész múltját, le fog mondani nevééről és személyességéről, de azért szintazon erővel és lelkesedéssel küzdeni, melyet saját érdekei körül előbb kifejtett, egyszóval, ha valaki arra számít, hogy másvalaki irányában mindazt tenni fogja, mit a legerényesebb nő szerelmétől várhatunk, az ily embert bizonyosan ábrándozónak fogjuk tekinteni; s mégis mi egyéb az, mi most a birodalom nevében egész népektől követeltetik?”

Égészen kikerülni ezen nehézségeket nem lehet, s bár mit tegyünk <itt> mint minden emberi intézményekben <egyes veszé> ugy itt minden lehető veszélyeket <kikerül[<ni[>]> elmellőzni nem áll hatalmunkban, bizonyos azonban az hogy midőn a birodalom ujja alakítása forog kérdésbe, mindenek előtt ezen nehézségek kikerülése vagy könnyítése az mire törekednünk kell[.]

E szempontból indulva ki a birodalmi <tanács> törvényhozás alakításánál a következőket tartom szükségeseknek.

1° Hogy annak hatásköre szorossan véve csak a birodalom közérdekeit illető tárgyakra s így a kül, általános pénz, és hadügyekre szoríttassék.

[67 r] 2° Hogy benne az egyes tartományok és pedig kiterjedések s képességek szerént képviselve legyenek, de hogy az kevés tagból álljon, s inkább egy birodalmi tanács, mint egy alkotmányos törvényhozás színét viselje[.]

3° Hogy tagjai nem ugyan azon módon mely szerént a tartományok országgyűléseinek tagjai direct választás útján, hanem az egyes országgyűlések által s pedig hosszabb vagy rövidebb időre <válasz> [<nevezetessenek ki[>]>] választassanak.

4° Hogy a menyiben lehet a birodalmi törvényhozás oly tagokból álljon kik az egyes országokban befolyással biranak s pedig nem csak midőn hivatalokba lépnek hanem később is, mi nézetem szerént nem egy magas census [által], hanem úgy érettethetnék el, ha a birodalmi <ta> törvényhozás tagjai, ipso facto az egyes országok főrendi táblájának tagjaivá tétetnének. – Talán célszerű lenne az is ha kimondatnék hogy a korona ministereit [67 v] csak azoknak köréből választhatja (ámbar ez talán a koronának felette nagy megszorítás<ának>a <látszhatik> volna)[.] – Minden esetre szükséges hogy azok kik <egy> bizonyos évek után a birodalmi tanácsból kilépnek újra megválaszthatók legyenek.

3.

[68 r] Osztrák birodalom

Az osztrák birodalomnak nagy veszedelme abban fekszik, hogy míg annak fenállása [<[több]>] <érdekekkel ellentétben áll> ujjabb időkben mind<ég> inkább az előtérbe lévő érdekekkel ellentétben áll, addig – a dinastia fenállásán kívül – semmi érdek jelenleg nem létezik, melynek kielégítése a monarchia fenállásától függne[.]

Az osztrák birodalom biztosítása e szerént két uton eszközölhető.

Az által ha azon érdekek száma kevesítetik melyek ezen birodalom fenállásával ellentétben állnak. –

Vagy az által ha érdekek támadnak melyek< <<re nézve>> nek> kielégítése a birodalom fenállásától függjön, azaz ha a birodalmat ugy rendezzük el, hogy annak fenállása egyes már létező s fontosoknak tartott érdekeket elősegítsen.

Az első szempontból valamint az ha birodalmunk olasz tartományaitól megfosztatik, s így azon ellentét melyel fenállása az olasz nemzeti [68 v] érdekekkel állt megszűnik, e látszlagos veszteség tulajdon kép a birodalom állását biztosítani fogja, ugy hasonló okból semmi nem kívánatosabb mint az hogy a német egység kérdése <bár mi mo> valamely módon, ha bár Poroszország suprematiája által megoldassék. –

Mi a másodikat illeti az anyagi érdekeken kívül, melyek mindég a fenálló mellett szolnak, s csak a kormányok rendkívüli ügyetlensége által hozathatnak azzal ellentétbe Austriának biztossága azon állástól függ melyet a nemzetiség kérdésének irányában elfoglalni tud. – Austriának állása e részben kedvezőbb más álla-

mokénál. Ugy látszik mint ha a végzet maga ezen birodalmat jelelte volna ki ezen kérdés megoldására, s alig foghatni meg hogy ez valaha kétségbe vététt. – Mielta Napoleon a nemzetiség bajnokának nyilatkoztatá ki magát birodalmunk helyzete nehezebbé vált, de csak anyiban a menyiben a birodalom most a nemzetiségnek <t.> mely<nek>ért küzd szorosabb értelmezésére kényszerítetik.

Napoleon – a menyiben a nemzetiségekért csak ugyan valamit tenni akar, ámbár igen valószínűnek tartom hogy e részben Nagybatyának a <német> lengyeleknél adott példáját követendi – Napoleon politikájá<nak alapjáúl>ban csak a nyelvbeli nemzetiségre lehet tekintettel, s Europa új földabroszában melyet állitotag tervez a népek ethnographiai határait fogja követni.

Hogy Austria ezen politika ellen sikerrel lépjen fel, szükség hogy a historiai nemzetiségek eszméjével lépjen fel. S e tér telyjes meggyőződésem szerint sokkal erősebb.

4.

[191 r] Osztrák birodalom.

Reorganisatió

Álláspont

Der einzig richtige Gesichtspunkt aus welchem die Frage zu betrachten ist: wie die Österreichische Monarchie eingerichtet werden <muß> soll: ist die überzeugung daß Österreich – wie auch die italienische Frage gelöst werden mag, neuen und wahrscheinlich noch größeren Verwicklungen entgegen gehe. –

Nachdem, auch wenn das Nördliche Italien ganz an Sardinien käme [jav. kämt-röl – G. G.] oder wenigstens von Österreich abgelöst wird, selbst nicht einmahl die italienische Frage als gelöst betrachtet werden kann, nachdem die Idee der Einheit Deutschlands wenigstens bis zu einem gewissen Grad verwirklicht werden muß, nachdem fast kein Staat Europas sichere Zuständen befindet die wir als definitiv betrachten können, <d> und die Orientalische Frage als Aeri apfel [!] vor aus bringt[.] Geht Österreich voraussichtlich neuen Gefahren entgegen, und die Aufgabe die <sich> jeder [191 v] Staatsmann [...] im Auge behalten muß, die also auch bei der definitiven Einrichtung des Staates den wichtigsten Gesichtspunkt aller Vorschläge bildet, ist die <Berück>[:] Österreich möglichst stark, und zwar <ein gegebene> nicht in einer fernen sondern in der nächsten Zukunft, wo möglich *Augenblicklich* stark zu machen. –

Es gibt Dinge in denen man die Gegenwart der Zukunft aufopfern kann, wo es vernünftig und lebenswerth ist, sich lieber für einige Zeit zu schwächen <zu> und einiges aufzugeben, um dann desto mehr an Kraft zu gewinnen, der gegenwärtige Augenblick für Österreich ist aber kein solcher.

Jeder Frieden der in Europa in der nächsten Zukunft geschlossen werden kann ist ein Waffenstillstand, <zwang> und daher ist es die erste Pflicht uns kampffähig zu erhalten. Nachdem die ganze Zukunft von der Stellung abhängen kann die wir <bei> dem nächsten Kampfe einnehmen, ist es die erste Aufgabe uns für diesen Kampf zu rüsten. –

Hinaus ergibt sich daß man vor allem Ungarn ganz befriedigen muß, jede Conseile bei welcher die wichtigsten Wünsche unerfüllt bleiben ist ein Fehler, weil dasjenige was man gewährt nur als Mittel betrachtet worden wird, alles noch fehlende zu erregen.

Einfluß <auf> die Deutschen der politischen Frage[.]

ADALÉK PÉTERI TAKÁTS JÓZSEF IRODALMI KAPCSOLATAIHOZ

Az alábbiakban közölt, mind ez idáig kiadatlan levél a Festetics-levéltár igazgatási anyagában maradt fenn.¹ Szerzője Péteri Takáts József, aki a XVIII. század végi irodalmi életben költőként volt jelen,² címzettje pedig Festetics György gróf. Takáts 1791. június 24-én lépett a gróf szolgálatába: nyolc évre elvállalta az akkor hastesztendő ifjú gróf, Festetics László tanítását. A szerződés szerint ez idő alatt az elemi iskolát és a gimnázium alsó osztályait kellett elvégeznie a tanítványnak. Az oktatás kezdetben Keszthelyen folyt, majd amikor 1793-ban Festeticsné állandó tartózkodási helyül Bécset választotta, fia is vele tartott. Természetesen nevelője kíséretében, így ettől kezdve Takáts Bécsben élt.³ Innen a költő-nevelő rendszeresen, havonta küldött beszámolókat a grófnak. Az iratanyagban ezek meg is találhatók, de ebben a levélben van utalás arra, hogy „az írásnak ki szabott ideje vala”, tehát utasítás volt a havi, rövid jelentések elkészítése.

A többihez képest ez a levél szokatlanul hosszúra sikerült. Ennek nyilván az volt az oka, hogy Takáts ezúttal másféle feladatot kívánt a levélre bízni, mint általában. Nem egyszerűen beszámolt tanítványa előrehaladásáról, hanem önértékelően védekezett a gróf vádjai ellen. Mivel nem ismeretes Festeticsnek az az írása, amelyben neheztelését kifejezte (az általam átnézett iratanyagban mindenestre nem található), nem rekonstruálható pontosan a konfliktus háttere. Nem dönthető el az sem, hogy mik voltak a vádpontok, illetve a kikövetkeztethetők mennyire voltak megalapozottak (pénzpocsékolás; a „Tessényi dolga”, amelyről semmi bővebbet nem sikerült kiderítenem; az atyai utasítások eltitkolása; a nevelői feladatok elhanyagolása). Mivel azonban Takáts kitöltötte a vállalt nyolc esztendő, s csak 1799 közepén adta át hivatalát Kultsár Istvánnak,⁴ arra következtethetünk, hogy a gróf bizalma nem rendült meg, a dorgálásnak különösebb súlya, következménye nem lehetett.

Visszont ennek a – valószínűleg pillanatnyi – konfliktushelyzetnek köszönhetjük azt a rövid utalást, amely az 1794–1795 körüli bécsi magyar szellemi élet kapcsolattörténete szempontjából jelentős. Takáts ugyanis kitér arra is, hogy a versírás, sőt a barátaival való érintkezés sem gátolja nevelői hivatása teljesítésében, mondván: „Miólta Bétsben vagyunk, tavál egyszer látogatott meg a ’szerenstetlen Batsányi, és az idén Nagyságod’ jelenlétében néhányszor Révai Ur.”

Nyilvánvaló, hogy Takáts itt csak azokat említette meg, akik őt felkeresték, s nem sorolta föl teljes ismeretségi körét. A szakirodalom egyébként is magától értendő tényként kezeli, hogy a költő fontos tagja volt a Bécsben élő magyar írók társaságának. Horváth János például azt állítja, hogy „Kerekes halála után Görög lakásán ismerkedett meg Gvadányival, Kármánnal, Révaival, s találko-

¹ A levél lelőhelye: OL Festetics család keszthelyi lt. P 279 Directoratus 6. csomó 345.

² Verseinek korabeli kiadása: PÉTERI TAKÁTS József, *Költeményes Munkái*. Bécs, 1796.

³ SZABÓ Dezső, *A herceg Festetics-család története*. Bp., 1928. 317. skk.

⁴ Uo.

zott ismét Kisfaludy Sándorral.⁵ A baráti kör feltételezhető névsora azonban még ennél is bővebb. Péteri Takáts monográfusa számol be egy lakomáról – igaz, anélkül, hogy a pontos dátumát megadná –, amelyen még több illusztris személy jelent meg: „Takáts bécsi összeköttetéseinek segítségével csakhamar kieszköztelte az engedélyt [a Himfynek – Sz. M.] Engeltől az imprimatióra; ennek úgy megörültek Himfy barátai, hogy – Légrády udvari agents feljegyzése szerint – fényes lakomát csaptak örömlükben, melyen Takátson kívül résztvettek: Horányi, Révai, Báróczy, Bacsfányi, Szentgyörgyi, Deccsi Sámuel, gr. Teleki Sámuel, Somogyi János stb.”⁶

Mindezek ismeretében e levél adatának értékét az adja, hogy a személyes kapcsolatok kialakítását legalább két esetben datálni lehet, ráadásul némileg korábbra lehet datálni. Bár az utalást nem lehet rigorózan kezelni, hiszen Takátsnak nem az ismeretség kezdetéről volt szándéka beszámolni.

Révai és Takáts barátságáról a szakirodalom számos adatot felsorakoztatott. Leginkább szórványos levélközléseket, amelyek viszont mind a XIX. század elejét érintik már.⁷ A korábbi megismerkedésre azonban Csaplár Benedek szolgáltatott bizonyítékot: idézte Révainak azt a versét (*Takáts Józsefre a szerentsésen született költőre 1794*), amelyet Takáts költeményes munkái kéziratának elolvasása után írt.⁸ Ez a költemény nagyjából egy időre tehető az emlegetett látogatásokkal. Az adat azonban azt is sejteti, hogy Révai ekkor Festeticcsel is felvette a kapcsolatot, hiszen Takáts oly módon fogalmaz, mintha csak emlékeztetné a grófot a jelenlétében történt találkozásokra. A Festetics szerepével foglalkozó kutatók eddig nem tartották számon a Révaival való megismerkedést.⁹ Egyedül Csaplárnak van egy homályos utalása, hogy Révait 1777 és 1780 közötti bécsi tartózkodása idején rendtársai közül többen segítették, „kiváltképen a Theresianumban képeztetett Festetich gróf úrfiak nevelőjéhez, Nagy Jeromoshoz [volt ajánlása – Sz. M.], úgymint kitől egyelőre legbiztosabb útbaigazítást nyerhet.”¹⁰ Mivel a Festetics családról monográfiát író Szabó Dezső¹¹ meg sem említi Nagy Jeromos piaristát,

⁵ Mellesleg Horváth az egyetlen, aki a Kármánnal való kapcsolatra utal, de sajnos ő sem adja meg a forrását: HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai*. Bp., 1960. 264. Takáts kapcsolatairól l. még: CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*. IV. kötet. Bp., 1889. 145.

⁶ TAKÁTS Sándor, *Péteri Takáts József*. Bp., 1890. 43. Ezt a leírást nem pontosította Fenyő István sem, a dátum és a pontos körülmények nála is rejtve maradnak: FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*. Bp., 1961. 94–95.

⁷ A Vasárnapi Ujság (1873. március 23. 144.) beszámol arról, hogy Téten elárverezték Péteri Takáts levéltárát. Az anyag nagy részét egy kereskedő vette meg csomagolóanyagként. Brocskó Lajos, fölfedezvén az esetet, próbálta menteni a menthetőt, így jutott Révainak egy 1805-ös leveléhez, amelyből a lap részleteket közöl. L. még a következő közléseket: Zalai Közlöny, 1882. február 16. 2. (Révai Takátsnak, Pest, 1808. november 2.); RÉCSEY Viktor, *Révai Miklós néhány újabb levele*. ItK 1899. 325–326. (Révai Takátsnak, 1804. december 19.).

⁸ CSAPLÁR Benedek, *i. m.* IV. kötet. Bp., 1889. 145.

⁹ Nem említi VÁCZY János (*A keszthelyi Helikon*. Budapesti Szemle, 1905. [123. kötet], 321–353.), igaz, ő későbbi időszakot tárgyal. Révai neve nem szerepel KERESZTURY Dezsőnél sem (*Festetics György és a magyar irodalom*. ItK 1963. 557–565.), de SÁGI Károlynál sem (*Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez*. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 6. Veszprém, 1967. 329–341.).

¹⁰ CSAPLÁR Benedek, *i. m.* I. kötet. Bp., 1881. 323.

¹¹ SZABÓ Dezső, *i. m.*

nem sikerült megállapítanom, vonatkoztható-e ez az utóbbi adat Festetics Györgyre, számolhatunk-e tehát egy esetleges még korábbi találkozással.

Jóval részletesebb ismereteink vannak Batsányi és Takáts kapcsolatáról, köszönhetően a Batsányi-kritikai kiadás alapos jegyzetanyagának. Ezek az adatok azonban zömmel későbbiek, mint Takáts ezen levele. Egy azonban mégsem: 1792-ben, tehát már a nevelői szolgálat idején, Takáts verseket küldött a Magyar Museumba, hogy véleményt kapjon róluk. Kísérőleveléből Batsányi idézett is a folyóiratban, s hozzáfűzte saját, alapvetően elismerő megjegyzéseit.¹² A személyes megismerkedésről viszont csak 1797-ből hoz biztos adatot Keresztury és Tarnai. Festetics György ugyanis 1796–1797-ben építtetett egy balatoni vitorlášahajtót, amelynek az oldalára feliratot akart vésetni. „Amikor költő tisztelői már jónéhány inscriptio szövegét megírták, a gróf az összegyűlt anyagot felküldte Péteri Takátsnak, aki ekkor (1797-ben) fiának, Festetics Lászlónak nevelőjeként Bécsben lakott. Takáts a meglévőkhez hozzácsapta saját verseit, s az egész gyűjteményt átadta megbírálásra B.-nak [Batsányinak – Sz. M.] és Kultsárnak. Így kapcsolódott bele B. a kis pályázatba, s mielőtt még Takáts jelenthette volna a grófnak a kritikusok véleményét, 1797. márc. 10-én maga is levelet írt Festeticsnek.” Erre az alkalomra keletkezett *A keszthelyi hajóra* című Batsányi-vers.¹³ Ugyanerre az időszakra vonatkozik az a Kisfaludy Sándorhoz intézett Takátslevél is, amelyet az egyetlen, Péteri Takátsról szóló életrajzban olvashatunk, igaz, a lelőhely és a pontos dátum nélkül. Ebből a néhány sorból a szoros kapcsolat éppúgy kiderül, mint a Batsányi nehéz természete miatti finom távoltage: „A Klagenfurtba utasított nyomtatvány aligha szórén-szálán el nem vészett. De reményilem részesített benne Batsányi, minthogy úgy is két nyomtatványa volt, s azonkívül sem igen nagy kedvelője ő mások munkáinak. Kár, hogy olyan nagyon ismeri maga tehetségeit. Én reám Bécsből lett elindulásom ellen, a mint talán úgy is értésedre adta, megnehezített, mivel nem hagytam egészen helybe egy némely versben való hevesebb kiejtését. Látta a jámbor, ha haragszik. Én becsülöm, de magamat elvetve nem keresem barátságát. [sic?! – Sz. M.] noha tudom, hogy én reám nézve is igaz: homo sum, humani a me nihil alienum puto. Ezt csak néked.”¹⁴

A kapcsolat eredménye volt az 1798-ban, Bécsben megjelent Ányos-kötet (*Ányos Pál munkái*), amely Festetics György költségén és Péteri Takáts szerkesztésében látott napvilágot. Ez volt a tervezett Magyar Minerva sorozat első darabja, amelyet Batsányi rendezett sajtó alá. Munkájáért száz forint jutalmat kapott a gróftól.¹⁵ Batsányi és Festetics élete sem feltétlenül a költő fogsága után kapcsolódott össze: Takáts eme levelében feltűnik, hogy elegendőnek érezte vezetéknevükön és minden magyarázat nélkül említeni két ismerősét. Ha pedig ennyi információ már elég volt a grófnak, tudnia kellett – legalább hallomásból –, ki csoda Batsányi. S nem lehetetlen, hogy Festetics magyarázatot követelő nehez-

¹² BATSÁNYI János, *Összes művei* II. *Próza művek*. S. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp., 1960. (A továbbiakban: *BJÖM* II.) 251–252.

¹³ BATSÁNYI János, *Összes művei* I. *Versek*. S. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp., 1953. 396. skk.

¹⁴ TAKÁTS Sándor, i. m. 41–42.

¹⁵ *BJÖM*, II. 476.

telése mögött részben ez a tudás rejtezik: Takáts ugyanis mintha azzal is el akarna számolni, hogy kik jártak föl hozzá, vagyis az ifjú gróf szállására. Nem véletlen a Batsányi neve elé illesztett „szerentsétlen” jelző, Takáts ezeket a sorokat akkor (1795. március 31-én) írta, amikor Batsányi már jó ideje fogoly volt.

Ha ez a sejtés helytálló, nem csodálkozhatunk Festeticsen. A gróf joggal ijedt meg, hogy valamibe belekeveredhetett. Előélete alapján tarthatott attól, hogy az akkor még kiszámíthatatlan kiterjedésű letartóztatási hullám esetleg őt is eléri.

1790-ben Festetics volt az egyik szerzője annak a folyamodványnak, amelyet a Graeven-huszárezred intézett az országgyűléshez. A második fogalmazványt egyenesen ő készítette, és Laczkovics János, akkori tisztvárosa javította át – az a Laczkovics, akit a jakobinus összeesküvésben való részvételéért ki is végeztek. A követelések lényege a magyar vezényleti nyelv volt, és az, hogy az ezred békeidőben az országban állomásozhasson. Néhány héttel a beadvány előtt pedig Barco tábornok, katonai főparancsnok azért dorgálta meg a grófot, mert az katonáival, útban Pest felé, Keszthelyen megünnepelte a testvériség ünnepét, és kitűzte a nemzeti kokárdát.¹⁶ A kérvény nagy botrányt okozott: Barco azonnali jelentéstételre szólította föl Festeticset, a Haditanács pedig július 15-én Bécsbe idézte. Július 21-én kihallgatták, majd augusztus 6-án az uralkodó meghozta a döntést: kétheti fogság és áthelyezés a belgiumi Latour-dragonýosezredbe.¹⁷ Innen Milánóba vezényelték át, mígnem 1791. május 30-án engedélyezték a leszerezését.¹⁸

Ám ezek után is veszélyes embernek számított, 1790-es politikai szerepvállalása és porosz kapcsolatai miatt. A II. Lipót által a nádor, Sándor Lipót számára készített 1791-es jellemzés úgy mutatja be Festeticset: „FESTETICZ quatre frères dont un est lieutenant-colonel du regiment la Tour, très mauvais sujets tous quatre, fort dangereux, riches et qui ont dépensé beaucoup d'argent pour animer contre la cour. Ils ont tous été mêlés dans les affaires avec la cour de Berlin, où un d'eux voiage et fait séjour actuellement. Le lieutenant-colonel est celui qui a tâché d'animer à la révolte de régiment de Greven. Ceux-ci seront toujours dangereux.”¹⁹ A gyanúhoz pedig későbbi feljelentések adtak újabb alátámasztást. Martinovics Ignác a Gotthardihoz intézett titkosrendőri jelentésében (1793. május 18.) Zala megye két veszélyes, megfigyelendő személyének Festeticset és Spissich alispánt tartja: „Um sich zu überzeugen, dass alles dieses wirklich in privat Gesellschaften gesprochen wird, so bitte ich den Herrn Staats und Polizei Minister Exc. jemanden von Distinktion, der sich noch keinen Verdacht, wie General Barco und besonders ein Herendics zu gezogen hat, in alle diese Oerter, wo ich war, zu schicken; ich will gerne selbst meine Reise Unkosten zahlen, wenn sich die Sache nicht bestättigen soll. Dieser muss aber die Masque eines Demokraten annehmen, und muss ein Ungar sein, sonst erfährt er nichts. In Szalader Komitat soll er zum Grafen Festetics und Vice-Gespann

¹⁶ BENDA Kálmán (s. a. r.): *A magyar jakobinusok iratai. I. (A magyar jakobinus mozgalom iratai.)* Bp., 1957. (A továbbiakban: BENDA, I.) 209. skk.

¹⁷ BENDA, I. 213. skk.

¹⁸ Életének erről a szakaszáról összefoglalóan: SÁGI Károly, i. m. 330–331.

¹⁹ MÁLYUSZ Elemér (kiad., bev. tanulmány és jegyzetek), *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795.* Bp., 1926. 443.

Spishitsch gehen.”²⁰ Sőt, Martinovics a letartóztatása utáni vallomásaiban is emlegeti Festeticset. Egyrészt mint olyan személyt, akivel személyes kapcsolatot tartott fenn („Mein hauptsächlicher Umgang in Pest war mit meinem Bruder und Schwager Kollmayer, ich kam auch in Koffehäusern mit dem Statthaltereyrath Latinovitsch, mit dem Hofkammersekretär Delivuk, mit dem Laskovisch, mit dem Szentmariay, Sekretär beim Baron Orczy, mit dem Baron Horezky, pensionirten Obristleutnant und wann zusammen, auch speiste ich beim Graf Festetics und Graf Károli.”),²¹ másrészt pedig azon patrióták egyikeként, akire a forradalmi tervnél számított.²²

Ezekről a vallomásokról és a többi feljegyzésről természetesen nem lehetett Festeticsnek tudomása, de minden bizonnyal sejtette, hogy vigyáznia kell. A letartóztatásokról pedig nyilván értesült. Erről ebben a levélben mégsem esik szó. Ám van arra alap, hogy ezt a hiányt ne az érdektelenséggel vagy a téma iránti közömbösséggel magyarázzuk. Takáts ugyanis valamivel korábban, 1794. november 2-án írt egy rövid levelet a gróf titkáranak, s ennek a végén, semleges közlendők után így fogalmaz: „Ujságot nem irhatok, mert semmi nevezetelen nem tudok. A’ békeállást bizonyosnak hirdették egynéhány napok előtt, de ismét változik a hír. – A’ Magyar foglyok még most is Bétsben tartóztatnak, a’ mint hiteles emberektől hallottam. – Az Ismérős Urakat, Kivált Sebestyén ’s Balaíja Urakat barátságos [sic!] Köszöntelemmel [sic!] tisztelem.”²³ A magánlevelek rendkívül diszkrét, mégis jólinformáltságot sejtető célzásait természetesen aligha lehet egyetlen okkal magyarázni, hiszen az esetleges levél-cenzúra miatti félelem mellett számolnunk kell a levélre bízott hírek, közlendők egyéb karakterével, a fennálló rangkülönbséggel stb. Mindazonáltal Takáts ez utóbbi levele egyértelműen, az alább közölt pedig részlegesen tükrözi, milyen módon terjedhettek el a hírek a jakobinus mozgalom résztvevőinek letartóztatásáról.

Ami pedig Batsányit illeti: elfogatását 1794. augusztus 11-én rendelte el az uralkodó Martinovics vallomása és egy névtelen feljelentés alapján. A Kärntnerstrassén lévő bécsi lakásán azonban nem találták meg a költőt. A lakók vallomása szerint a Martinovics letartóztatása utáni napokban nagyon nyugtalan volt, majd augusztus 3-án távozott el, állítólag Brunba. Ott viszont ismét hiába keresték. Az országos körözés nem vezetett eredményre. Pedig Batsányi ezalatt a Nyitra megyei Újlakon tartózkodott Forgách Miklós vendégeként. Szeptember 7-én a Bécsből hazatérő grófnétől tudta meg, hogy körözést adtak ki ellene. A gróf ajánló soraival felutazott a nádorhoz. Szeptember 10-én jelentkezett nála. Sándor Lipót megnyugtatta, és biztosította, hogy másnap magához fogja rendelni. Ám még aznap éjjel elfogatta és Bécsbe küldette. Batsányi szeptember 12-én érkezett meg, s még aznap ki is hallgatták. Vallomását 13-án írásban, 15-én ismét szóban, 16-án pedig beadványban kiegészítette. November 26-án szállították vissza Ma-

²⁰ BENDA, I. 880–881.

²¹ BENDA Kálmán (s. a. r.), *A magyar jakobinusok iratai*. II. (*A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hüllenségi per iratai*.) Bp., 1952. (a továbbiakban: BENDA, II.) 47. (1794. augusztus 13-i vallomás)

²² BENDA, II. 53–54. (1794. augusztus 13-án, délután tett vallomás)

²³ OL Festetics család kezthelyi lt. P 279 Directoratus 6. csomó 980.

gyarországra. 1795. január 17-én a királyi tábla vizsgálóbizottsága hallgatta ki újból. A vádiratot 1795. április 17-én adták ki ellene.²⁴

Vagyis Takáts levelének írásakor Batsányi már jó ideje fogoly volt, de perbe még nem fogták.

E rövid bevezető után pedig lássuk a levelet. A kézirat autográf; gondos, törések nélküli tisztázat. Betűhíven közlöm, az *s* hang kettős jelölését is átvettem (*l~s*), csak az *ő*, *ű* esetében írtam át az eredeti *ö*, *ü* jelölést a mai helyesírásnak megfelelően. Saját megjegyzéseim olvashatók szögletes zárójelben, a megértést megkönnyítő egyéb információkat jegyzetben adom.

Méltóságos Uram!

Valamint Nagyságod méltó jussal állíthatja, hogy a' magyarán való Kimondált semmi embere által nem hagyja magának rossz néven tulajdoníthatni: úgy bizom én is Nagyságod' igazság' szeretésében, hogy nem fogja rosszra magyarázni, ha a' több nemű vádolásokra betsületem' védelmére egy két alázatos szótak merek felelni. Erre kötelez azon természeti indulat, melyet a' jó Név' betse önt egy olyan ember' érzékeny szívébe, a'kinek töke pénze a' jó hírben áll; sőt Nagyságod' nyugodalmára nézve is tartozom ezzel annyiból, hogy ha már le nem teheti, leg alább engesztelje Nagyságod Kemény ítéletét irántam, a'ki már ötödik esztendőben folytatam egyetlen Fiának nevelését, 's a'mennyire tudom, soha nem ellenkeztem intézeteivel.

Azt méltóztatik először is irattatni Nagyságod: hogy el szörnyült a' pénz vejz-tegetésünkre. Igaz, hogy az idén sokkal több Kél el, mint tavalyban; de nem szükség Nagyságod előtt az okát feszegetni, mert azt úgy is jól tudja. Ha magunk élnék egyedül, örömet meg felelnék mindenekről, de így lehetetlen. Könnyű a' szegény legényt azzal bé torkolni: otthonn parantsoljon.

Hogy az utolsó írásom előtt majd egy hónapig nem érkezett le tőlem levél, onnét származott, mivel a' mult hónap' végével, midőn az írásnak ki szabott ideje vala, Nagyságod' személyes tiltelhetéséhez volt szerentsénk. Hogy pedig a' keszthelyi Kömives mester által le nem küldöttem a' Költségek' lajstromát, a'mint várta Nagyságod, azon hibából eredt, hogy a' Méltóságos Grófné nem egy/zer mondogta, hogy még ezen hónapban bizonyosan fel jön az Exactor Ur, a'kire leg tanátoslsabbnak véltem az ollyas írásokat bizni, melyeknek az idegen Kéz által való el tévedhetése a tavalihoz hasonló izgágát szülhetne. Hogy tovább ne halládjon [sic!] a dolog, a' máj póstával mind a' Két hónapi Költségek' Specificatióját le küldöm; a' hozzá járandó documentumokat pedig Exactor Uram' kezébe fogom adni fel jövetelével.²⁵

²⁴ BENDA, II. 175–185. BJÖM, II. 551–552.

²⁵ Takáts az itt emlegetett elszámolásokat Porkolányi Ferenczel küldette meg a grófnak, 1795 áprilisában. Erről egy „Keszthely 20. Apr. 1795” keltezésű irat tanúskodik, amelynek címe: „Ad 1795. 20. Apr. Az Exactornak Bétsi Uttyában végben vitt Dolgairul valo Relatioja Instructio szerént”. Ebben a részletes beszámolóban, amelyet az említett Porkolányi írt alá, olvasható a következő mondat: „Takáts Josef ur a' Bétsi Költségek Specificatiojához tartozo 8 Dokumentumokat pro Februario et Martio meg küldi.” (OL Festetics család keszthelyi lt. P 279 Directoratus 6. csomó IX. 46.)

Engedjen meg Nagyságod, ha a' Tejsényi' dolgában olly nagy vétkesnek nem tartom magamat. Való hogy tavál annyiban szóllottam mellette, hogy az ő esedezését Nagyságod elejbe terjelztettem, és bizonyítottam, hogy kötelelségének mind addig meg felelt. Ezzel mint igazsággal tartoztam: de azért Nagyságod' szabad akaratjában állott a' meg tartás vagy el botsátás. Én az óta soha egy szóval nem fogtam pártját. Nem volt akkor még leg Kisebb jelensége is az utóbbi zsémbelődéseknek, mellyeknek magva akkor termett talán, midőn az ifju Gróf magának Nagyságodnak néhány izbéli Ki nyilatkoztatásából észre vette, hogy Kedvetlenségbe került Tejsényi. A' Későbbben reá Következett gántsokat soha nem hagytam helyben, sőt egész erővel dolgoztam Ki irtásokra, és minthogy azok nem tüntetik többé magokat, talán nem épen sikertelenül.

Nem lehet tagadni: hogy a Külső Szépséges maga viselés ékelsége már a' fiatal Kornak is. Azért az, józan értelemben véve nem az asszonyi kényelésekhez mérve, mindenkor méltó a' ditséretre. De még is Kétség Kivül marad az is: hogy az Erkölt's Tudomány Két fő fő tárgyai a' jó nevelésnek. Ezekre voltak, lesznek is mindenkor intézve buzgó igyekezetim. Nem is furdal leg Kisebbnyire is lelke-m' ismérte, hogy meg nem feleltem volna hivatalomnak; valamint jövődőre sem félek az artza pirulástól, ha tsudákat nem tudok is művelni. Vajha a' Temperamentum' mindenható ereje, 's a' vak szerentsétől [sic!] függő utóbbi Környűállások épségben hagyják minden időre fáradságom leg édessebb gyümölsét! Többre betsülném én ezt akár mi Ketsegtető adományoknál, mellyekben (Köteles hálaadato'ság érzésével említem) részesített Nagyságod nagy/zivűsége: de a' mellyek igazán mondva azon tekintetből voltak jobban Kellemetejsek, mert belőlek Ki vehettem, hogy meg elégizik Nagyságod iparkodásommal. Egyébiránt meg tanultam gyermekségemtől fogva Kevéssel meg elégedni, egy szóval sem sürgettem fizetésem' nagyobbitását, most sem vágyódom többnél többre: tsak annyim legyen jó hírem mellett, hogy el o'zlandó tetemimet mértékletelesen táplálhassam, s ti'ztségesen fedezhessem.

Ahozképeft: valamiket parantsol Nagyságod az ifju Gróf' oktattatása' dolgában, azokat hiven be tellyesedve fogja látni. Nem külömben arról is bizonyossá teszem Nagyságodat, hogy szinte mint eddig, ugy ez után sem fog én tőlem – se látni se hallani ollyast Tanítványom, a' mi szédítő mirigyé [!] válhatna szívében, 's eszközölhetné jövődő szerentséje' gátlását.

A' mérgeskedések, fullánkoscodások, az atyai rendeléseknek gántsolási, amaz ugy nevezett bizonyos titkolások, merő gyanúk. Ezen valóban utálatos ember-telenségek egyenelsen ellenkeznek gondolkozásom' módjával, ugyan azért nem is érdekelnek, mert engem' nem ilhetnek. Szinte illyen vádok a' Magyar Vers szerzők özöne, és a' Szerelmes dalok' irogatása is. Miólta Bétsben vagyunk, tavál egyszer látogatott meg a' szerentsétlen Batsányi, és az idén Nagyságod' jelenlétében néhányszor Révai Ur. Ez minden. A' Versezés üres óráimnak volt néha napján ártatlan el töltése, de soha se kötelelségemnek el mulasztásával, se szívem veztegetődésével, se senki' meg sértésével.

A' fényes Udvarok' fel Keresése épen nem dolgom. Egyedül Hertzeg Elzterházinnál voltam tsupán Kétszer az ifju Gróffal, és akkor se magam' fejéből. Azt mondja ugyan Nagyságod, hogy Könnyű mind ezeket el Kerülni, de én érzem, hogy súlyos. Tűz és víz között vagyok. Tudni való, hogy Közelebb az ing a' palástnál. Nints olly ellenség, ki ne árthatson. Mit van tehát mit tenni, mint szemes figyelmeteliséggel, de soha nem tsalárd mesterséggel ugy tartani a' Kor-

mányt, hogy senki' Kárával épségben maradjak. Ezt a' józan okosság tanítja; és ez még nem Képmutatás, nem Kettős áll-artza. Ugyan is meg bizonyíthatom, hogy minden tettem azon igaz indulatból fakadt, mellyel Nagyságodhoz, 's az ifju Grófhöz viseltetni Köteles vagyok; tudván, hogy drága Nevendékem is a' polgári Társaságnak több rendű tagjaival fog valaha nexusban élni. Ha ezen egyenes igaz lelkűségemet tovább is Kétségben tartja Nagyságod, meg vallom, leg nagyobb gyönyörűségetől fosztatom meg tisztem folytatásában; és csak azon reményiség táplálhat vigajztalálással, hogy az idő fel fogja fedni az igazságot, 's meg szerzi gyanúba vett egyenes szívem' érdemét.

Már egy hónapja lélzen nem sokára, hogy a' Közönséges examenek tartanak az iskolákban; ezen okból még nem tétízhett ki, ha a' deák compositióban nem javula e az ifju Gróf. Ide haza ugyan csak egynéhányszor hiba nélkül dolgozott. A' fél éltendei Informatiót rövid nap mulván le Küldhetem Nagyságodnak. Többnyire magamat Nagyságod' Kegyelmébe ajánlván mély tisztelettel vagyok

Nagyságodnak

Kegyes Uramnak

Bétsben 31^{dik} Martiusban

1795.

Alázatos Szolgája

Takáts József

VERES ANDRÁS

EGY MÉLTÁNYTALAN BÍRÁLATRA (SÁRKÖZY PÉTER RECENZÍJÁRÓL)

Az ItK ez évi első számában, a 115–123. lapon jelent meg Sárközy Péter recenziója, amelyet a „*Miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila tanulmánykötetről írt. Sárközy hol kedélyeskedve, hol pedig pökhendien tudtára adja a kötet pszichológus és pszichoanalitikus szerzőinek, hogy tökéletesen inkompetensek, ha egy költő műveit kell értelmezni. „A pszichoanalitikus szerzők által írt tanulmányok – szögezi le Sárközy – minden bizonnyal nagy kompetenciával íródtak, már ami József Attila betegségét illeti. Ugyanakkor kevésbé használhatók József Attila költői életműve »titkai«-nak megismerésére. Általában jellemző ezekre a tanulmányokra, hogy József Attila életművét és az azzal foglalkozó kritikai irodalmat csak részben, nagyjából ismerik.” (118.). Eljátszom a gondolattal: a kitűnő Freud Zsigmond mennyire ismerhette a *Hamlettel* foglalkozó (könyvtárnyi) „kritikai irodalmat”, az *Ödipusz király*éről nem is beszélve; hogyan merészhetett hát e művek jelentéséről nyilatkozni? Azt hiszem, Sárközy alapvetően félreérti az inkriminált írások célját és szerepét, hiszen eleve *nem* irodalomtörténeti érdeklődésű és szempontú tanulmányoknak készültek. Ettől még igen tanulságosak lehetnek a József Attila művészetével foglalkozó irodalomtörténeteszek számára is. S talán eredendő ellenszenve az oka, hogy a tudós recenzens „pszichiáter orvos”-nak nevezi (a kötet másik lektorával együtt) Erényi Tibort, az ismert párttörténészt is (Uo.).

Igaz, a kérelhetetlen recenzens előtt másoknak sincs valami sok becsülete. A költőről visszaemlékezéseket írt nőket egytől egyig megbízhatatlan tanúknak tartja (ugyancsak 118.). Szántó Judit vagy József Jolán talán nem érdemelnek sok kíméletet (egy keveset azért mégis), no de Vágó Márta?! Sárközy Péter ne tudná (ama bizonyos kritikai irodalomból), hogy éppen Vágó Márta volt az, aki József Attila szellemi tájékozódásának fontos területeiről (pl. az egzisztencializmus iránti érdeklődéséről) elsőként adott hírt? Vágó Márta könyve nemcsak nagyszerű emberi dokumentum, de forrásértékét tekintve is fölbecsülhetetlen jelentőségű (nem egy állítását utólag erősítették meg az előkerült tárgyi bizonyítékok).

Még nagyobb baj, hogy Sárközy, merőben félreértve és félremagyarázva a szerkesztők, Horváth Iván és Tverdota György előszavának némely megállapítását, érthetetlen indulatra gerjed, s aligha menthető politikai inszINUÁCIÓRA ragadtatja magát.

Az előszóban az olvasható, hogy a kötet szerzői igyekeztek szakítani a József Attila-irodalmat igencsak jellemző „bűnbakkeresés hagyományával”, ami a költő öngyilkosságának másnapján elkezdődött és már a kortársaknál általános lelki szükségletté vált (úgy érezték, hogy József Attila halálával el kell számolniuk, pontosabban: el kell *számoltatniuk* annak feltételezett okozóit, a betegségét állítólag félrekezelő analitikusoktól a költő különféle rendű és rangú vetélytársain át az illegális kommunista pártig). A szerkesztők úgy látják, hogy az effajta vádas-

kodások nem vezettek sehová sem, illetve túl messzire vezettek, s akadályozták inkább, mintsem segítették a tisztázó munkát. József Attila betegségét is, öngyilkosságát is nem egy, hanem sok tényező motiválta, melyek közül nem hagyható ki magának a költőnek személyisége sem. Ezért gondolják a szerkesztők, hogy szemben a széles körben osztott hiedelemmel, mely szerint „József Attila teljes elmagányosodásában, betegségének súlyosbodásában, végül öngyilkosságában a pártból való kizárása döntő szerepet játszott”, valójában (ahogy a pszichiátereknek vagy a többi bűnbaknak) „a kommunista mozgalomnak [is] csekély szerepe lehetett”, már csak azért is, mert „a költő nem elsősorban az őt ért sérelmek miatt, hanem igenis elvi okokból távolodott el a párttól”, s betegségének elhatalmasodása idején már oly mértékben jutott túl e korszakán, hogy „bizalmas pszichoanalitikus feljegyzéseiben József Attila alig-alig emlékezik meg a mozgalomban őt ért számos sérelemtől”.

Mármost Sárközy Péter meglepőnek és felháborítóknak tartja, hogy „a szerkesztők az előszóban szinte bocsánatot kérnek és megígérik, hogy nem kívánják folytatni a »bűnbakkeresés« hagyományait (azaz végre néven nevezni a József Attilát a mozgalomból eltávolítókat)” (116.). A kérelmelhetetlenül ítélkező recenziens számára napnál világosabb „az igazság, természetesen, ha a költő igazára vagyunk kíváncsiak”, ami azt jelenti szerinte, hogy elegendő a verseket elolvasni, például a *Bánat* ismert sorait: „Csak egy pillanatra martak ki, csak. / Zúg, erdő elvtárs! Szinte csikorgok. / Egy pillanatra se martak ki, csak / az az elvaduló csahos rám támadt / s kijöttem, hogy erőm összeszedje, / mint a néni a gallyat, a bánat.” Miután idézi e két versszakot, Sárközy a következőket fűzi hozzá: „Ehhez nincs mit hozzátenni. Lezárva a kérdést, »megállapíthatjuk«: József Attila életében a kommunista mozgalom »csekély szerepe« »mindössze« abban állt, hogy a XX. század egyik legnagyobb szocialista (akár, ha úgy tetszik, kommunista) költőjét Moszkvából a magyar kommunista párt hivatalos képviselői fasisztának bélyegezték, itthoni »elvtársai« kiközösítették természetes életközegéből, és örültek tartották. Annak megítélése, hogy mindez mennyiben járult hozzá »betegségének elharapózásához, halálának előidézéséhez« – már nem a mi dolgunk.” (117–118.)

Érdemes lenne hosszabban foglalkozni a recenziens stíláriis remekléseivel is; itt beérem azzal, hogy felhívjam a figyelmet arra: az „elharapózás” szó Sárközy legsajátabb leleménye, indokolatlanul került idézőjelek közé. De mit jelent az, hogy „nem a mi dolgunk” – ha egyszer éppen *ebben* nem ért egyet a szerkesztőkkel? Végül is illendő volna álláspontját valamelyest alátámasztania. S vajon mit jelent az, hogy József Attilát „természetes életközegéből” kiközösítették ki elvtársai? Mi volt a „természetes életközege”? Netán a kommunista mozgalom? Ernyire dogmatikus álláspontra nem is merek gondolni. Vagy mégis kellene? Hiszen amilyen magától értetődően tekinti Sárközy a *Bánat* című verset a költő pártból való kizárása bizonyítékának, hasonlóval csak Horváth Márton ismert 1945-ös előadásszövegében lehet találkozni. Ajánlom olvasóim figyelmébe a *Lobogónk: Petőfi* című cikkgyűjtemény (Szikra, 1950) 41. lapját, ahol kimondatik: „A párt egy időre elfordult a költőtől, József Attila egyedül maradt. Az igazi szenvedés, az elviselhetetlen bánat, sőt egy időre a pesszimizmus ekkor – és csak ekkor – jelentkezik nála. A kizárás hatása alatt írta ezt a verset” és itt következik a *Bánat* teljes szövege. De hát Horváth Márton vélekedése, amely az ötvenes évek elején közkinccsé vált, ma már elavult véleménynek számít.

A Stoll Béla által közzétett kritikai kiadásban a *Bánathoz* készült jegyzetben a következő olvasható: „Az Összes Művei első [1952-es] kiadása szerint a vers a költőnek a Pártból való kizárása után keletkezett. A vers szövege azonban mást mond (lásd a 7. sort: »Csak egy pillanatra martak ki, csak.«), s ezért a második [1955-ös] kiadás a jegyzetet így módosította: »A Párt egyes szektás elemeivel való vitája után...« Lehetséges, hogy a vers a moszkvai Sarló és Kalapács 1931. júniusi számában megjelent platformtervezet miatt keletkezett, amelyben azt írták a költőről, hogy »a fasizmus táborában keresi a kivezető utat«. Ezt látszik bizonyítani, hogy a költő a Fábry Zoltánhoz 1931. szeptember 2-án írt levelében a platformtervezettel kapcsolatban a »kimarni« szót használja, s ez a szó a versben is előfordul...” (I. m. 2. köt. 544.) Tehát van mit „hozzátenni” a *Bánat* értelmezéséhez. S ha már Sárközy másokon a József Attila életművével foglalkozó kritikai irodalom alapos ismeretét kéri számon: maga is megfogadhatná saját intelmeit.

Nemcsak a *Bánat* jelentése, de a moszkvai platformtervezet története és József Attilára gyakorolt hatása sem olyan kérdés, amely a Sárközy által követett leegyszerűsítő, fekete-fehér szemlélettel eredményesen vizsgálható lenne. Ha vette volna a fáradságot, hogy utánanézzon a *Kortársak József Attiláról* című gyűjtemény első kötetében a dokumentumoknak, tisztába jöhetett volna azzal, hogy a költő és a párt kapcsolata nem az emigráció véleményén múltott. Úgy tűnik, hogy az 1931-es moszkvai platformtervezet elsősorban Haraszti Sándornak a kolozsvári *Korunk* 1930. októberi számában megjelent súlyosan elítélő cikke nyomán alakította ki negatív véleményét. Az ominózus *Magyar eszerek* című írásában Haraszti – az ő (kommunista) nézőpontjából korántsem alaptalanul – éles bírálatban részesítette a parasztkérdést a magyar faj védelmével azonosító *Ki a faluba* című, József Attila és Fábián Dániel által közösen írt röpiratot, s nevezte (a korabeli mozgalmi zsargont használva) „fasiszta szellemű”-nek, aminek jelentése akkor, Hitler előtt, nem egészen az volt, mint napjainkban. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy most megjelent, „*Kemény a menny*”. József Attila *élete és pályája*, 1927–1930 című könyvében Szabolcsi Miklós alaptalanul véli azt, hogy én kizárólag Harasztnak tulajdonítom a moszkvaiak befolyásolását; mindössze arról van szó, hogy eddig ez az írás az egyetlen kézzelfogható dokumentum, amelyről biztosan tudjuk, hogy az emigráció ismerte.)

Kétségtelen, hogy József Attilát igen érzékenyen érintette a megbélyegzés, választ is írt rá, amely kéziratban (és töredékben) maradt. De a *Korunkra* nem neheztelt meg érte, s nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a költőt becsülő Gergely Sándor (aki 1931 őszén elhagyta Magyarországot és Moszkvába utazott) elérte: a Sarló és Kalapács 1932. januári számában hozzászólás jelenjen meg, amely korrigálta a korábbi megítélést, József Attilát a proletárirodalommal „rokonszenvező író”-nak titulálva. (A platformtervezetet aláírók közül kettőnek, Hidas Antalnak és Illés Bélának itt is szerepelt a neve.) Tehát távolról sem olyan egyszerű és olyan jelentőségű kérdés az emigráció véleményének hatása, mint azt korábban, a hatvanas években hitte a szakma. József Attila eltávolodása a mozgalomtól mindenképpen, ettől függetlenül is bekövetkezett volna. A német kommunisták felelőssége Hitler győzelmében olyan politikai válságot tudatosított a költőben, ami utóbb nyílt vitába sodorta a párttal. Az engedetlen, „fegyelmezetlen” s ráadásul pszichoanalitikus kezelés alatt álló József Attila sem volt elfogadható a szektás, de egyszersmind az illegalitás nehéz körülményei között szigorú konspirációra kényszerülő mozgalom számára.

Horváth Iván és Tverdota György méltán gondolják úgy, hogy József Attila eltávolodása a mozgalomtól a költő részéről is motivált volt, ezt igyekeztek bizonyítani is. Sárközynek nem föltétlenül kell egyetértenie ezzel, de bizonyítania illik vagy legalább szakmai érvekkel jeleznie: miért nem ért egyet velük. „Nem a mi dolgunk” – írta. De hát akkor kié? Nem túl ízléses politikai megbélyegzésre alkalmas szándékot keresni a vitatott álláspont mögött. Pontosabban: helyett.

KECSKÉS ANDRÁS: A MAGYAR VERSELMÉLETI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE. A KEZDETEKTŐL 1898-IG

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 480 l.

Kecskés András számos és szerteágazó forrás felhasználásával, a szakirodalom fölényes ismeretének birtokában oldotta meg feladatát. Kötetének felépítése, tagolása, arányai jelzik a feldolgozás kiválasztott rendszerét, a kialakított módszer vázlatát. Kronológiai rendben halad; lényegében a kezdetektől 1898-ig, tehát nagyjából fél évezred verselméleti anyagát vizsgálja. A XX. századi versre vonatkozó nézeteinek számbavétele, e munkának leendő folytatásaként, újabb vállalkozást kíván. A szerzőnek így is szépszámu, alapvető kérdésre kell választ adnia. Ezek egyike az, hogy hol, mikor, milyen alapon állapítson meg korszakhatárokat? A verselméleti szemlélet találkozik-e vagy eltér akár az irodalomtörténet, akár a kritikátörténet szemléletétől, periodizációjától? Kecskés egyszemélyi felelőssége tudatában, alapos megfontolás után, saját anyaga belső szabályait keresve és követve, speciális fordulópontokat jelöl ki. Három nagyobb szakaszra osztja a tárgyalt időszakot. Az elsőt a kezdetektől 1760-ig, a másodikat 1760-tól 1842-ig, majd a harmadikat 1843-tól 1898-ig számítja. A három, elhatárolást képviselő évszám mindegyike egy-egy olyan mű megjelenési éve, amelyhez a verselméleti gondolkodás sarkalatos változtatása (változása) fűződik (1760: Molnár János: *Bévezető levél*; 1843: Fogarasi János: *A magyar nyelv szelleme*; 1898: Arany László: *Hangsúly és ritmus*). A három nagy fejezet anyaga,

belső tagolása, vizsgálati módszere alapvetően különbözik. Évszázadokat fog át az első rész, nyolcvankét évet a második s mindössze fél évszázadot a harmadik. S ahogy csökken a tárgyalt évek száma, úgy sűrűsödnek, differenciálódnak a verselméleti gondolkodás területéhez tartozó jelenségek, tények, művek, dokumentumok; s úgy válik az elemzésük is felnagyítottabbá, részletesebbé.

A kezdetek felmérése talán a legkényesebb, legösszetettebb feladat. E századok dokumentumainak ilyen szempontú feltárása igen kevés előzményre támaszkodhat. Sajátosan komplex tájékozottságot, érzékenységet kíván az ide tartozó adalékok felismerése, megtalálása, kiválasztása, értelmezése. Kecskés András a magyar vers jelenségének, fogalmának megszületését kultúrtörténeti szempontból közelíti meg, az európai művelődés szerves részeként vizsgálja. A fennmaradt írásos dokumentumokat veszi alapul, s ezek elválaszthatatlanok a latinnyelvűségtől, az egyházi gyakorlattól s az énekelt dallamoktól. Ugyanakkor mindhárom vonulathoz csatlakoznak a korok ellentétes tendenciái is: a nem latin nyelvű, nem egyházi, hanem világi témájú ritmikus szövegek. A középkori verscsírák, alakzatok történetét így taglalja példák, elemzések során át a latin énekverstől a különféle magyar versfogalmakig, kiemelve a prózaritmus szerepét (a régi szabadverset), illetve a

klasszikus versmértékek befolyását, meg az ütemhangsúlyos (hangsúlyos, magyaros) vershagyomány jelentkezését. Így például figyelemmel kíséri az ókortól ismert két alaptípus útját: a tulajdonképpeni időmértékes *himnusz*ét és a bibliai, keleti örökségként átvett *psalmus*ét. Azt, ahogy az előbbiből a „cantus planus” (recitált próza – gregorián), a metrumokat rejtő ambrosiánus himnusz változatai során, majd középkori himnusz-fordításainkban, ősi, szóbeli költészetünk nyomait is magukba olvasztó darabjaiban, az egyházi közökben egyre kötöttebb szótagszámú formák, szabályozott versszakminták jönnek létre. A zsoltároknál pedig a bizánci sorváltogató éneklést (antifónákat) a liturgiák, szerzetesek felelgetős szövegei (responsoriumai) váltják fel, majd az örömelemek (iubilatiók) s egyéb „sequentia” – nálunk mondat-soros szertartásénekek – a ritmikus próza mondatpárhuzamai. A himnuszváltozatok főként a goliard (garabonciás) típusú latin világi dalverssel társulnak; a zsoltár vonulat pedig a klasszikus, metrikus hagyománnyal ötvöződik, különösen e formák reneszánsz kori újravirágzása idején. Magyar nyelvű egyházi alkalmazásuk során mindkét vonulat összefonódik, elegyedik a magyar, latin és szomszéd népi dallamok hagyományaival, illetve saját ősköltészeti, honfoglalás kori – vagy már azt megelőző – ritmusalakzatokkal. Olyan hatásokkal, mint amilyen például a finnugor örökségnek tekinthető sirató típusú dalvers. Ez utóbbi különösen az ütemhangsúlyos magyar verselés kialakulásában játszik nagy szerepet.

E dióhéjban jelzett következtetést, egy-egy hosszú folyamat rekonstruálásának vázlata közelebb hozza a kérdést: milyen módszert alkalmaz a szerző? Kecskés András a nyelvi és történeti emlékeket, szakirodalmi tanulságokat

úgy fogja vállatára – minden kérdés-körmél újra, új oldalról –, hogy a szigorú időrend helyreállítása közben a korabeli jelentések, jelentésmódosulások finom árnyalatait gondos figyelemmel kíséri, az egyes fogalmak összefüggéseire is ügyelve. Például az ógörög *ritmus* kifejezés (ῥυθμός) alakjának, tartalmának átalakulásait úgy idézi fel, hogy a hozzánk a középkori latinból átkerült „*rhythmus*” rímelő *verssor* jelentésszűkülésére figyelmeztet, a rímes sorpár, sőt: rímes *sorvég* értelemre, amely így a „*ritmus*, *rigmus*, *rím*” szavaink közös görög–latin eredetére is utal. Ám a gondolatmenetet azzal teszi pontosan ellenőrizhetővé, részleteiben differenciálttá, hogy felidézi, egymás mellé illeszti a kifejezés előfordulásait eredeti szövegekben. Így a „*dictamen rhythmicum*”: rímes-szakaszos énekvers-szerkesztésmódtól a „*rithmi hungarici*” különféle értelmezéséig, a „*Rhythmi funebres*” „siralmas versek”-ként való fordításáig s Petróczy Kata Szidóniáig („*Bánatim sokságát jelentik ritmusim...*”) – a példák egymás mellé sorakoztatásával nemcsak a „ritmus”, hanem a vers, verssor, versszak, rím, énekelt és szövegvers fogalmak változásait, a költői gyakorlat menetének alakulását is dokumentumokkal támasztja alá.

Hasonlóan jár el az egyes verselés-módok történetének esetében is, a különféle fogantatású hagyományok s találkozásaik felmutatásával. Például a magyar „vers” fogalom – s ezen belül a mondat-soros régi szabadvers – előfordulásait követve éppúgy gondol a novíciák beöltöztési szertartásakor mondott „versekre”, mint a halottakért szóló imákra, legendákra és haldoklók fohászaira. E legutóbbi példánál külön felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegben szerepeltetett, háromszor ismételni való, „nagy erejű” ima – a szó, az „ige”

csodás erejébe vetett ősi, pogány hit hordozója is.

A vállalkozás egyik igen összetett, várt és váratlan buktatókat rejtő feladatának vélem azt, hogy a különböző fogalom- és formatörténet számai adott területen minduntalan átfedik, keresztezik egymást. Kecskés András fejezetenként, nagy igényességgel, a megközelítési módok változtatásával oldja meg azt a két, egymásnak ellentmondó feladatot, hogy az egyes fogalmak, elemek külön útját követhetővé tegye, ugyanakkor érzékeltesse a jelentéskörök összemosódásait, a fogalmak ilyen értelmű bizonytalanságait is. Így történeti kontextusaiban teszi rekonstruálhatóvá a „vers”-et: változó jelentéseit, illetve a poézisre vonatkozó kifejezések változásait – a latin „versus”-tól (mint zsoltáridézetektől, gondolatrímusos verspárok mondategységeitől) az „énök”-ig (1530) s a „híváságos”, „fertelmes szerelemre indító” versekig (1636, 1621), „nótás versek”-ig (1643), „ritmusok”-ig (1705, 1708). S hasonló tapasztalatot nyújt a „költő” fogalom- és kifejezésváltozatok esetében is, a „szövegező mesterség”, „költői ügyeskedés” (ab artificio) művelőjétől a ma már rég kiveszett szóval jelölt „törlejtő/törlőtő”-ig, ritmizálóig (modulor), versszerzőig, verskoholóig, -faragóig, poétáig. A források többszörös, tüzetes tanulmányozásának, rendszerezésének mintegy melléktermékeként Kecskés András több, alapvető ponton új, felfedezéseket tesz, alaposan alátámasztott feltevéseket kockáztat meg. Például úgy véli, hogy a „költő” szónak a köztudat szerint legrégebbi előfordulását – Comenius, 1673 – megelőzi két másik, jóval korábbi: Sztárai Mihály (1546) és Szkhárosi Horvát András (1550) műveiben.

A szerző az eddig említett fogalom- és hagyománytörténeten belül külön fi-

gyelmet szentel a verstudat jelenségeinek, első csíráinak. Szenci Molnár Albert nyelvtanírásának eredeti magyar szempontjaira éppúgy felfigyel, mint a metrikai tudatosság felbukkanására Molnár Gergely, Károlyi Péter XVI–XVII. századi tankönyveiben; avagy a protestáns éneklés verstudatára.

Az első nagy fejezet a XVIII. század végéig kíséri el a történeti folyamatot, addig, amíg a vers fogalma „egységsül”; a költészetet, annak súlyát mérlegelő köztudat „szellemi érték-hordozóként” fogadja el és kezeli a poézist – s ezzel a verselmélet krónikása is áttérhet a tudománytörténeti tárgyalásmódra. A kijelölt korszakhatártól, 1760-tól kezdődően olyan verstörténeti és verselmélet-történeti események következnek, amelyeknek művei, szerzői, vitái az előbbieknél jóval ismertebbek, az antik versformák meghonosításában jeleskedő „klasszikus triász”-tól a nemzeti verselés eszményeit képviselő Erdélyi Jánosig, Arany Jánosig, Négyesy Lászlóig. Kecskés András a maga szerkesztésében tekinti át és elemzi a költői gyakorlat átváltozásaiival párhuzamos verselméleti fázisokat. Az egyes különvélemények méltánylásával s a belső vitákkal, ellentmondásokkal együtt méri fel a versről kialakított hazai nézeteket. Az eltérő felfogások s a sokszor egymást homályossá tevő, egymást megkérdőjelező alapfogalmak világában úgy tesz rendet, hogy a különböző időszakokat, áramlatokat, teóriákat, szerzőket, terminusokat illetően utal jövőbeli folytatásaikra, illetve múltbeli előzményeikre. Azaz a történeti, nyelvi, elnevezésbeli stb. eltérések mögött felmutatja a lényegi összefüggéseket.

Így, az előzmények ismeretében, ezek megvilágításával érthető, értékelhető valójában az, hogy Arany János a nemzeti versidom felfedezésével (1856)

milyen jelentékeny lépést tett meg – felhasználva Fogarasi János, Erdélyi, Greguss kutatásait, „zenemértékkel” közelített népdalmértékeiket. Ekként lesz igazi súlya annak is, hogy az „*idom*” szó nem formát jelent, hanem *ritmust*. Shasonlóan kiviláglik annak korszakos jelentősége is, hogy Arany „zseniális ráérzéssel” elsőként ismeri fel, hogy minden *ütem* „egy hangsúlyos szótag által emeltetik ki”. Ezzel a magyar verselés nyelvi alapjára mutat rá, arra a szabályszerűsége, amelyet ma *szólamnyomatéknak* nevezünk (221). Viszont – mivel Arany fogalmilag nem tisztázza felfogását – fejtegetései során az „*ütem*” és „*sormetszet*” kifejezéseket nem alkalmazza következetesen. Másfelől 1861-es tanulmányában kulcsszóvá válik ez a kettő, s Négyesy László „*rend*”, „*ütem-pár*” terminusainak (1886), illetve Horváth János „négyes alap”, „ötös alap” megkülönböztetései (1948) lesz elődje.

Fogalmak és kifejezések útjainak szétválására jó példa az a mozzanat, amikor Arany saját „*versidom*” szava helyett hajlandó átvenni Erdélyi János „*mozam*” kifejezését a *ritmus* jelölésére (1861). A kronológia szerint másik oldalról indulva, Kecskés András felhívja a figyelmet hexameteres hibátlan ütemhangsúlyos tizenkettesekben való fordítására (illetve másolására) az 1531-es *Thewrewk-kódex*ben; észrevételezi az ösztönösen szólamnyomatékos kísérleteket (Apáti Ferenc *Cantilenája* 1520 körül); másutt a horatiusi sor felelő tizenkettesünkkel való összefonódását, avagy az alkaioszi versszak 11 + 11 + 9 + 10 ütemezésű átalakítását (1628). Mindezek így a „kettős ritmus” korai példáiként észlelhetők, a *Keveháza*-vita idején (1856) oly élénk vitát kiváltó jelenség őseiként. Egyben a mai nevén „*szimultán vers*” (Szuromi Lajos) korunkbeli eszmecseréihez, megállapítá-

saihoz is átvetett (Horváth János, 1941; Vas István, 1966–1978; Nemes Nagy ágnes, 1981–1982; Szilágyi Péter, 1981 stb.). Hasonló nagy ívet foghatunk át a verselmélet-történetben akkor, amikor a mondatsoros zsoldárvers példáival találkozva Kecskés András a „magyar szabadvers történetileg és szerkezetileg is összefüggő formakészletéhez” tartozására figyelmeztet bennünket, azaz tulajdonképpen a rejtve előbukkanó ősköltészeti hagyományok folytonosságára, összekapcsolódására a modern költészet bizonyos típusaival.

Természetesen mindez néhány, önkényesen kiemelt összefüggés csupán. Kecskés András könyve jóval több gazdag példatárnál, jól áttekinthető körképnél. Mindemellett kitűnően használható e fenti igények kielégítésére is. Tekinthető kézikönyvnek: adatok, terminusok, verstörténeti, teóriatörténeti események, művek visszakeresésére, pontos felidézésére alkalmas eszköznek. E tekintetben nagy segítséget nyújt a kötet gondos könyvészeti, bibliográfiai apparátusa. Pontos időrendben találjuk meg a források felsorakoztatását, külön a hazait és a külföldit, kiemelten a gyűjteményeket. A tekintélyes adatanyag jól kezelhetőségét névmutató és tárgymutató biztosítja.

De mindezeknél lényegesebb az, amit ez a kötet szintézis-jellegével, szemléletével ad, amiért inspirációk tárháza is lehet. Legközvetlenebbül az tűnhet fel: hiányok pótlására ösztönöz (mint például Csokonai *Magyar poétika*-töredéke megoldatlan filológiai kérdéseinek tisztázására) s általában is a verstani, verselméleti kutatások folytatására sarkallhat, újraélesztve a napjainkban hamvadni látszó érdeklődést e stúdiumok iránt – azzal, hogy felidézi, visszavezeti az alapkérdéseket eredetükhöz.

Miközben joggal gondolhatjuk (s a könyv szerény külseje és még szerényebb terjesztése ezt fokozottan sugallja), hogy csak a szakkutatók, vers-tannal, verselmélettel foglalkozók szűk körét érdekelheti közelebbről ez a munka, megismerésekor kiderül, hogy nem kevésbé fontos, hasznos, termékeny, összefüggéseket elmélyítő stúdium, segédkönyv az irodalomtörténészek, nyelvészek, néprajzosok, művelődés-, zene-, tudománytörténészek számára is. *A magyar verselméleti gondolkodás története* képes megőrizni, illetve kialakítani saját érdekességét, olvasmányosságát, sőt személyességét. Az anyag alapos, mély ismeretéből, szeretetéből

fakad a gondolatmenetek invenciozitása, helyenként heurisztikus varázsa.

Mi a vers? Kecskés András könyve több, bizonyos időszakokhoz kötött, jól körülhatárolt definíciót ad. A vers „énekelt (vagy énekelhető) mondatsor”, hangzik például válasza a 15–16. századi példák alapján. Alapvető fontosságúak e pontos meghatározások, de még alapvetőbb a felrajzolt folyamat, versek és vers-fogalmak próteuszi átalakulásai, az egymástól elválaszthatatlan költői gyakorlat és verstudat változásai – s annak ismerete, miként ágyazódik be mindkettő szorosan a mindenkori kultúrtörténetbe.

Széles Klára

BALÁZS MIHÁLY: AZ ERDÉLYI ANTITRINITARIZMUS AZ 1560-AS ÉVEK VÉGÉN

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. (Humanizmus és Reformáció 14.)

Balázs Mihály könyve előszavában felvázolja azt a nemzetközi szakirodalomban kimutatható két fő irányzatot, amelyek meghatározzák a XVI. századi erdélyi antitrinitarizmusról alkotott képet. Az egyik szerint az erdélyi folyamatok az *anabaptisztikus antitrinitarizmus* áramlatába illeszkednek, míg a másik szerint inkább a *dogmatikai radikálisizmus* felé mutatnak. A szerző arra vállalkozik, hogy munkájával *árnyaltabb eszmetörténeti értékeléshez* teremtsen alapot. Az 1567-től 1571-ig – János Zsigmond haláláig – terjedő időszakot vizsgálja a gyulafehérvári udvar mellett működő antitrinitárius központ néhány kiemelkedő művének elemzésével. A *krisztológia* („Az erdélyi antitrinitáriusok krisztológiája a 60-as évek végén”) a *keresztségtan* („A keresztségtani viták a 60-as évek második felében”), a *szociáletikai nézetek* („Az antitrinitáriusok szociáletikai nézetei”) és a *vallási tolerancia* („A vallási tolerancia és az an-

titrinitáriusok”) témakörében vizsgálja a kiválasztott műveket. Ezekhez csatolozik két külön fejezet, amelyekben az erdélyiek *chiliasmusáról* („Megjegyzések a »Rövid magyarázat« chiliasmusáról”) és a *megigazulás* tanáról („Szempontok a »De Regno Christi« értelmezéséhez”) vallott nézeteit tárgyalja. Keresi és többnyire meg is találja az Erdélyben kiadott művek forrásait, majd összevetve azokkal kimutatja a doktrinális és instrumentális azonosságokat, hasonlóságokat és különbségeket. Az aprólékos elemzésekből azonban kibontakozik az a sajátos taktika, amellyel Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata a XVI. századi európai antitrinitarizmus fő műveit az erdélyi politikai és vallási viszonyokhoz alakítja. S érzékelhetővé válik az erdélyi antitrinitáriusok doktrínájának önálló volta. Természetesen a szerző tudatában van, hogy a mikrofilológiai vizsgálatokból levonható következtetésekben rendkívül nagy a *tűlín-*

terpretálás veszélye (132.). Ezért igen felgyelmezetten, folyamatos önreflexióval, a kontextus állandó figyelembevételével értelmezi a szövegeket.

Az erdélyi antitrinitarizmus forrásai a nyugat-európai antitrinitárius gondolkodók (Servet, Aconcio, Occhino, Lelio és Fausto Sozzino, Gentile, Castellio stb.) jelentős művei közül kerültek ki. Ezt a triviális állítást azonban Balázs jól megalapozott filológia érvekkel és találó szövegösszevetésekkel bizonyítja. Anélkül, hogy az összes fölfedezett és értelmezett forrást felsorolnám, csak a legjelentősebbeket említem. A szakirodalom számára eddig is nyilvánvaló volt, hogy Servet fő művét, a *Christianismi restitutioni*ót ismerték és felhasználták az erdélyiek, de a pontos és módszeres – ha ebben a vonatkozásban nem is teljességre törekvő – feltárás hiányzott. Balázs kimutatja, hogy a *De falsa et vera Unius Dei Patris [...] cognitione* című híres erdélyi kiadvány „De discrimine legis et evangelii” fejezete világosan követi Servet művének „De Legis et Evangelii ac Judaei et Christiani differentiis” fejezetét (42–47.). Bemutatja, hogy Dávid Ferenc *Rövid útmutatás* című művében hogyan használja fel a *Restitutio* különböző gondolatait (53–60.). A *De Regno Christi*ben kimutatható Servet művéből származó helyek elemzését (108–121., 133–146.) táblázattal is segíti (216–222.). A Dávid Ferenc által írt *Rövid magyarázat* forrásai között szintén szerepel a *Restitutio* (148–152.). Az erdélyi antitrinitarizmus kezdeti szakaszában már felismerték a kutatók a Gribaldi–Gentile-féle tritheizmust és Servet hatását. Balázs azonban bizonyítja, hogy ezek mellett már majdnem a kezdeteknél megfigyelhető Lelio Sozzini *Brevis explicatio in primum Iohannis caput* című művének és krisztológiájának hatása. Bizonyítja, hogy Jézus preegzisztenciájának problematikus volta

kimutatható Giorgio Blandrata Grzegorz Pawelhez 1565. szeptember 21-én írt levelében (13–16.). Lelio Sozzini művének szövegszerű hatását pedig igazolja a *Refutatio scripti Melii Petri...*-ben (21.) és Dávid Ferenc *Rövid útmutatásának* első részében, amely a híres explicatio magyarításának tekinthető (38.). Tehát az új krisztológia elemei már két évvel Lelio Sozzini művének a *De falsa et vera...*-ban való megjelenése előtt kimutathatók. Sebastian Castellio gondolatai és művei is ismertek voltak az erdélyi antitrinitáriusok előtt. A *De Regno Christi* János Zsigmondhoz szóló ajánlásában saját nézeteikkel azonosnak tartják Castellio nézeteit, és közlik a bázeli professzor 1551-es Biblia-kiadásának VI. Edward angol királyhoz címzett ajánlását. (Az ajánlás latin szövegét lásd a 237–240. lapon) A Cellarius (Borrhaus, Martin) *De operibus Dei* című művében kifejtett gondolatok megtalálhatók a *Rövid magyarázat* chiliasztikus eszméket hirdető részében, és ezzel bizonyítható, hogy a *De operibus Dei* egyik fejezetének 1568-as újraközlése előtt (RMNY 249) már a hívek előtt is ismertek voltak Cellarius eszméi. A nézetek azonossága alapján igazolja, hogy Erdélyben ismerték és felhasználták Jacopo Acontio *Satanae stratagemata libri octo...* című művét, már Johann Sommer 1570-ben készült átdolgozása előtt is (198–206.). Kevésbé argumentált azonban Bernardino Occhino 28. dialógusának hatása, bár nem kérdőjelezhető meg a gondolati párhuzamosság (197–198.).

Nem érinti Balázs Mihály – mivel nem is feladata –, hogy milyen forrásokból jutottak hozzá az erdélyiek az Európa-szerte üldözött művekhez. A szerző által felvázolt kép és egy általa is idézett Blandrata-levele alapján talán feltételezhetjük az amúgy is sejthető egyik forrást. 1565. szeptember 21-én Blandrata

Grzegorz Pawelhez írt levelében arra utal, hogy az erdélyiek között magánbeszélgetésekben már szóba került ugyan a Szentháromság kritikája, sőt egy tudós pap (?) már könyvet is írt erről. Úgy tetszik azonban, hogy az olasz doktor szerint még felkészületlenek voltak, s ezért nem látta jónak, hogy nyilvánosan is megméressenek. A levél végén említést tesz arról, hogy könyvei – Servet *Restitutiójának* egy példányával együtt – nincsenek nála (13–14.). Viszont 1567-től kezdődően igen jelentős szakirodalmi háttérrel megerősítve lépnek nyíltan színre az erdélyi antitrinitáriusok. Valószínűleg Blandrata könyvtára ekkor tájt érkezett meg Prospero Provana krakkói olasz bankár közvetítésével.

Külön említést érdemel, hogy Balázs alaposan megvizsgálja a lengyel antitrinitáriusok eszméinek, műveinek hatását és kapcsolatát az erdélyiekkel. Megállapítja, hogy Grzegorz Pawel néhány műve kiemelkedő szerepet játszott az erdélyi gondolatrendszerben. A lengyel szerző *Rodzial Starego Testamentu od Nowego* című művét Dávid Ferenc „maximálisan hasznosítja” *„Az egy ő magától való felséges Istenről...”* (RMNY 304) című munkájában. [(175–180.) – Egyezések és eltérések táblázata (229–237.) párhuzamosan közli a lengyel és magyar szöveget. A lengyel szöveg magyar fordítását is közli.] Elemzi a *De falsa et vera...*-ban található fejezetek és az 1567–1568-ban a lengyel testvérek által kiadott művek viszonyát (27–37.).

A szerző számára azonban nem az erdélyiek által ismert források kimutatása és konkordanciája a lényeges – bár már ez is jelentős eredmény lenne –, hanem az a mód, ahogy azokat felhasználták. Arra keres választ, hogy miképpen módosul, hogyan alakul ki ezekből a forrásokból az erdélyi antitrinitáriusok sajátos doktrínája.

Általános tendenciaként a *fokozatos*ság jellemzi az erdélyiek taktikáját: egyrészről a Méliusz Juhász Péter által irányított ortodox szárnytól való elszakadás, másrészről pedig a hívek megnyerésére irányuló szándék. A taktika fontos eleme, hogy Dávid és társai mindig csak egy kérdéskörben lépnek tovább, és abban is óvatosan fejtik ki nézeteiket; előbb beszélgetésekben, szóban, prédikációkban, majd magyar nyelvű népszerűsítő nyomtatványokban és latin nyelvű, tudósabb művekben, míg végül előállnak a nagy összefoglaló művekkel, a *De falsa et vera...* (1568) és a *De regno Christi* (1569) című reprezentatív kiadvánnyal. A háttérből Giorgio Blandrata – *l'uomo politico* (Pirnát Antal szavával) – irányítja az eseményeket. Az ő közvetítésével jutnak hozzá az erdélyiek és a lengyelek Servet művéhez (14.), és ő határozza meg az erdélyi antitrinitáriusok lépéseit, annak a tervnek a jegyében, hogy a lengyel és az erdélyi testvérek nézeteit egyeztesse. Sőt – idézi Balázs Konrad Górski véleményét – Blandrata „valamiféle vallási unió létrehozására törekedett a két ország között, Krisztus megtisztított evangéliuma alapján” (98–99.). Bár Dávid Ferenc áll a vizsgálódás középpontjában, alakja némileg elmosódottan jelenik meg Balázs Mihály könyvében. Mint az *Előszó*ban olvasható, többen figyelmeztették a szerzőt „egy összegző, Dávid Ferenc szellemi arculatát felrajzoló fejezet szükségességére” (8.). Méltányolható azonban Balázs Mihály érvelése, miszerint még nem írható meg egy ilyen fejezet. Éppen az ő vizsgálatai és eredményei bizonyítják, hogy mennyire szükség volna Dávid Ferenc életművének új, alapos vizsgálatára.

Az antitrinitárius mozgalom ideológiájának egyik fő kérdése, hogy mikor és hogyan alakult ki a Szentháromság tana. A *Rövid magyarázat* és a *De falsa et*

vera... „De origine et progressu Triadis...” fejezete úgy válaszol erre a kérdésre, hogy a Szentírás helytelen értelmezése János evangélista idején kezdődött, majd a görög filozófia hatására kialakult Krisztus örök Istenségének és a trinitásnak hamis tana. Ezzel a felismeréssel magyarázható az antitrinitáriusok erős filozófiaellenessége. Először csak a filozófiai terminusok használatát kerülik – mivel ezek nem találhatók meg a Szentírásban, majd később eljutnak az általánosabb filozófiaellenességhez (83., 133.). Különösen élesen ítélik el a platonikus filozófiát. Természetesen nem kis problémát okoz számukra a *Resitutió*ban fellelhető neoplatonikus filozófiai háttér. Balázs Mihály igazolja, hogy a Servet-től átvett nézetek módosítása részben éppen ennek elkerülésére irányul (44., 69., 133–134.). Ez a törekvés magyarázza, hogy a következő generáció – az 1570–1590-es évek között – inkább az arisztotelianus filozófia felé fordul.

Az anabaptista hagyomány az erdélyi antitrinitáriusok eszmerendszerében elveszítette társadalomátalakító hevületét, és „simulékony ideológiává vált” (186.). Még az anabaptista eszméket legjobban őrző műveket is úgy jelentetik meg, hogy azok megmaradjanak az elmélet szintjén, és társadalmi hatásuk a legkisebb legyen. Persze itt is megfigyelhető az az egyházpolitikai törekvés, amely igyekszik úgy megfogalmazni ezeket a nézeteket, hogy ne jelentsenek szakítást az e téren radikálisabb nézeteket valló lengyel testvérekkel (174.).

A továbbiakban témakörönként – de semmiképpen sem teljességre törekedve – ismertetem azokat az eredményeket, amelyeket Balázs Mihály könyve felmutat.

Az erdélyi antitrinitarizmus krisztológiájában 1565-től új elemként jelenik meg

Jézus preegzisztenciájának és az *incarnation*nak tagadása. Balázs meggyőzően bizonyítja, hogy az új krisztológia forrása Lelio Sozzini *Brevis explicatio in primum Iohannis caput* című műve. A krisztológiai kérdések szempontjából semmi újat nem hozó „második explicatio” (81.), az *Explicatio primi capituli Iohannis* hatása majd csak 1568-tól mutatható ki (80.). Balázs Mihály hosszabban ismerteti, hogy a nemzetközi szakirodalomban milyen nézetek láttak napvilágot ez utóbbi titokzatos művel kapcsolatban. A szerződés kérdésében egyetért a szakirodalomban uralkodó nézettel, hogy a művet Fausto Sozzini írta 1562–1563-ban Zürichben vagy Bázisban, és elképzelhetetlennek tartja, hogy a mű 1568-ban, a gyulafehérvári hitvita után Erdélyben keletkezett volna (77.).

Balázs a 21. oldalon idézi Lelio Sozzini *Brevis explicatióját*, azt bizonyítandó, hogy Dávidék a *Refutatio scripti Petri Melii* című kiadványban átvesszik az olasz eretnek művét. A párhuzamosan közölt szövegek tartalmi egyezése meggyőző, de két jelentős eltérés is megfigyelhető. Egyrészt mások az állítások igazolására felvonultatott bibliai helyek, másrészt pedig Dávid Ferenc a héber nyelvre *hivatkozik*, s ez nem szerepel Lelio Sozzini írásában. Szerepel ellenben a Fausto Sozzini névéhez fűződő *Explicatióban*.

Et quid carnis nomine lingua
Hebraea notet manifestum est
ex Psal. 87. Esa. 40. Jere.
16. *Refutatio scripti Petri
Melii* B3r.

Carnis enim nomine in sacris
litteris hominis imbecillitate,
atque humilitate significari
apertissime constat.
Hinc illa Hymnographi verba,
Et recordatus est, quia caro
sunt [Psal. 78/77: 39]. Hinc

illa Esaiæ, Omnis caro foe-
num, et omnis gloria eius,
quasi flos agri [Esa. 40: 6].
Hinc illa Ieremiae, Maledic-
tus homo, qui confidit in
homine, & ponit carnem
brachium suum [Jer. 17: 5]
Liber Secundus. *Explicatio*
primi capitis Ioannis. Nijr.

A textusok számozása nem egyezik pontosan, de nyilvánvaló, hogy a hivatkozott szövegek Dávid Ferenc művében is ezek. Viszont az *Explicatio*... nem utal a héber nyelvre. Dávid azonban az idézett helyek alapján nyugodtan helyettesíthette az *in Sacris Literis lingua Hebraea*-ra, hiszen erre utal a másik szöveg. További érvként pedig megemlíthető, hogy míg Lelio Sozzini műve egyáltalán nem hivatkozik a héber nyelvre, addig a másik *Explicatio* szerzője többször is (Mijr-v, Pijr, Oijv). Ezek alapján úgy vélem, hogy az erdélyi antitrinitáriusok krisztológiájának forrásai között már 1567-től számolnunk kell Fausto Sozzini *Explicatio*-jának ismeretével.

A krisztológia kérdéskörével foglalkozó fejezetben Balázs megvizsgálja a *De falsa et vera*... kiadásának körülményeit, s összeveti annak szövegeit az 1567–1568-as erdélyi és lengyel kiadványokkal. Vizsgálatainak eredményét összefoglalja az I. függelékben (215.). A *De falsa et vera*... szerinte is 1568 augusztusában jelent meg. A mű ajánlásának végén lévő 1567-es évszám szerinte „minden valószínűség szerint sajtóhiba és nem szándékos visszadatálás eredménye” (37.). Természetesen ezekben a vizsgálódásokban háttérbe szorulnak a krisztológiai kérdések. Viszont rendkívül fontos filológiai észrevételek kárpótolják az olvasót. Elfogadhatóan bizonyítja, hogy a „Quo pacto Antichristus ecclesiam Dei, et verbi Divini simplici-

tatem sensim corruperit” és a „De origine et progressu Triadis...” című fejezetek szerzője nem Dávid Ferenc volt (31.), míg a „Quomodo Christus suam instauret Ecclesiam” fejezet szerzőjének Dávid Ferencet vagy Grzegorz Pawel tartja, szemben az egyháztörténeti hagyománnyal, amely ezt Blandratának tulajdonította (31–37.). Dávid Ferenc és Grzegorz Pawel műveinek és a *De falsa et vera*... című kiadványnak a vizsgálata arra a következtetésre készíti Balázs Mihályt, hogy 1567–1568-ban az erdélyiek krisztológiai nézetei még nem tisztultak le, s kísérletet tesznek a serveti tanok és Lelio Sozzini nézeteinek összeegyeztetésére (70–71.). A két krisztológia összeegyeztetése mögött az az állandó törekvés figyelhető meg, hogy az antitrinitárius konszenzust megteremtsék, mégpedig „a szentháromságtant elvető és Krisztus preegzisztenciáját tagadó minimum alapján” (85.). Ezzel pedig módosul a szakirodalomban eddig elfogadott kép, mely szerint Lelio Sozzini krisztológiájával az antitrinitárius mozgalom a neoplatonizmus által áthatott serveti krisztológiától elhatárolódó új korszakba lépett (69.).

Az erdélyi antitrinitáriusok kereszt-ségtani nézeteit kezdetben kettősség jellemzi. Egyrészt kimutatható, hogy tanait „a felszínre törés első időszakában már mélyen ájtották a kereszt-séget leértékelő, az üdvözülés szempontjából közömbösnek nyilvánító tendenciák”, másrészt pedig Blandrata felfogása, aki rendkívüli óvatossággal kezeli ezt a kérdéskört, és alárendeli a krisztológiának (95.). Dávid Ferenc a *Rövid magyarázatban* burkoltan már az antipaedobaptizmus tanának nyílt hirdetését készíti elő (105.). A gyermekkereszte-
lés nyílt elvetése 1568-ban történik meg az *Argumenta quibus paedobaptismus impetitur* című programirattal és a *De regno Christi*-ben található „Tractatus de pae-

dobaptismo et circumcissione” című fejezettel. Ezeknek forrása Servet műve, de annak pozitív keresztségtana helyett csak az elméleti antipaedobaptizmust helyezik előtérbe, és továbbra is megfigyelhető a kiélezett keresztségtani vitákat elkerülő tendencia (113.). Nem foglalnak állást az erdélyiek sem a keresztség módját, sem idejét illetően (119.). Ebben a tekintetben igen nagy a különbség a lengyel testvérek harcos – némely képviselőjük fanatikus – anabaptizmusa és az erdélyiek álláspontja között. S bár 1570-ben megjelenik az anabaptista tanításokat nyíltan valló Dávid Ferenc által magyarra fordított *Könyvetske az igaz keresztényi keresztségről...*, ezeknek az eszméknek gyakorlati alkalmazásáról nincsenek adatok. A lengyel és a magyar álláspont közös vonása az antipaedobaptizmus volt (131.).

A „Szempontok a »De regno Christi« értelmezéséhez” című fejezet a szoteriológia és a kegyelemtan kérdéskörében ismerteti az erdélyiek álláspontját. Ezekben a témakörökben is főképp Servet Restitutiójából merítenek. Forrásokhoz hasonlóan Dávidék nézeteiben is „felfedhetők egy optimista antropológia elemei” (135.). Igyekeznek azonban ezekben a kérdésekben is tompítani a spanyol eretnek polemikus kijelentéseit. Érdekes módon viszonyulnak a Servet által védelmezett és hangsúlyozott liberum arbitrium problematikájához. Átkerül kiadványukba egy a *servum arbitrium*ot támadó hely a spanyol eretnek munkájából, Ellenben a mű végén található *Geneologia Antichristi...* című ironikus iratban – melyben bemutatják az igazság elhomályosításának ördögi művét – az ördög szándékából következőnek tartják a *szabad akaratot*. Balázs idéz egy másik nyilatkozatot is Dávid Ferencről, melyben hasonlóképp elítélően nyilatkozik erről. Az ellentmondás nyilvánvaló. „Világos, hogy

felfogásuk akkor lenne következetes, ha e tekintetben is követnék mintájukat...” (139.). Azt hiszem, hogy azok a megoldások, amelyeket Balázs javasol, őt sem nyugtatják meg, és nem oldják fel az ellentmondást. Három javaslata a következő: tekintsük „következetlenségnek vagy a szerkesztői figyelem kihagyásának” vagy pedig egy nagyon is végiggondolt magatartás vállalásának, amely szerint a *servum* vagy *liberum arbitrium* nem feltétlenül szükséges az üdvözüléshez (139.). Mivel alapvető kérdésről van szó, tovább kell faggatni a forrásokat.

Balázs Mihály részletesen bemutatja a *Rövid magyarázat* chiliasztikus vonásait (147–148.). Forrásai között főként Servet műve, Cellariustól a *De operibus Dei*, Castellio művei és Celio Secondo Curione *De amplitudine regni Dei* című munkája említhető. Úgy tetszik azonban, hogy Dávid egyik chiliasztikus elképzelést sem tette maradéktalanul magáévá, s inkább csak negatív kijelentésekkel lehet leírni álláspontját. Nem tartalmaz „utópikus kommunisztikus gondolatokat” (158.), és nem volt alkalmas „szociális indulatok megfogalmazására” (159.), s a rakowi kivonulási kísérlettel sem lehet kapcsolatba hozni (161.). Ezekkel szemben nagyon meggyőzően mutatja ki a szerző, hogy a műben *Krisztus második eljövételét* spirituálisan értelmezi Dávid Ferenc (158.), s annak ellenére, hogy az eljövendő birodalom konkrét időpontját is megjósolja, nem beszélhetünk társadalmi radikalizmusról. Sőt ebben a tekintetben eltávolodik a magyar reformáció korábbi nemzedékétől is (159.).

Az előző gondolatokhoz szorosan kapcsolódik „Az antitrinitáriusok szociális nézetei” című fejezet. Balázs előbb átfogó tudománytörténeti képet rajzol arról, hogy mikor milyen társa-

dalmi szerepet tulajdonítottak az erdélyi antitrinitárius mozgalomnak. Az unitárius egyháztörténeti irodalom „a felvilágosult elmét ünnepelte” Dávid Ferencben, „akitől semmi sem idegebb, mint a pillanatnak szóló társadalmi követelések megfogalmazása”. Az 1950-es években az antitrinitáriusok a „társadalmi haladás élcsapatává” váltak, később „közvetlen szociális programot nélkülöző, tipikus humanista vallásosság”-ként értelmezték nézeteiket. A nemzetközi szakirodalom két irányzatát pedig a recenzió elején ismertetett módon vázolja. A nagyon is eltérő vélemények között nem próbál igazságot tenni, hanem az ebből a szempontból értékelhető szövegek vizsgálatából alakítja ki saját elképzelését. Három szövegre hívja föl a figyelmet. Az *Antithesis pseudo Christi cum vero illo ex Maria nato* című kiadványt, a *De regno Christi* első könyvének végén található tételsort (*Notae membrorum regni Christi*) és Dávid Ferenc prédikációinak ide tartozó megjegyzéseit vizsgálja. Egyértelműen kimutatja, hogy a *Notae membrorum...* a „szektás anabaptista eszmerendszert idézi” (165.), sőt összefoglalóan így jellemzi a művet: „...a gyermekkeresztség elleni kritikát, az anabaptisztikus szociális és morális tanokat, valamint Lelio Sozzini krisztológiáját páratlan szuggesztivitással szintetizáló művel van dolgunk” (166.). A következő oldalakon viszont bravúros filológiai elemzéssel mutatja be azokat a körülményeket, amelyek korlátozták a tételsor társadalmi hatását, és igazolja, hogy ezek a nézetek nem az erdélyi antitrinitárius vezérkar gondolatait közzétették. Talán az olasz „religiosis causa” emigráció számára készült kiadványról van szó, amely „szándékosan játszik rá a pluralista értelmezés lehetőségére” (171.), s célja az ebből a szempontból sokkal radikálisabb len-

gyekkel való „közös nyelv” fönntartása volt. A szerzőség kérdésében egyetért Pimát Antal véleményével, hogy semmiképpen sem lehetett Blandrata a szerző, de pozitív javaslatot nem tesz, pedig az olasz emigrációra való hivatkozás sejtet egy lehetséges irányt. Hasonló eredményre jut Balázs Mihály Dávid *Az egy ő magától való felséges Istentől* című kiadványának vizsgálatával is. Dávid ebben a művében felhasználta a lengyelek szektás nézeteit összefoglaló, Grzegorz Pawel által írt *Rodzial Starego Testamentu od Norwego* című munkát, de miközben szinte fordítja a szöveget, kihagyja vagy átértelmezi forrásának radikális anabaptista nézeteit, lényegesen tompítva annak szociális élet.

A vallási tolerancia kérdése kulcsfontosságú az erdélyi unitárius egyház történetével foglalkozó kutatók számára. Szerzőnk rögzíti saját szóhasználatát. „Vallási türelmet jelent már annak az alapelvnek az elfogadása is, hogy a vallási vitákban nem szabad erőszakot alkalmazni” (190.), függetlenül attól, hogy milyen szándék miatt fogalmazták meg az elvet. Az erdélyiek forrásai között elsősorban Castellio műveinek hatása mutatható ki. A *De regno Christi* bevezetése szó szerint közli Castellio Bibliájának VI. Edward angol királyhoz szóló ajánlását. De azt is bizonyítja Balázs Mihály, hogy nézeteik nem teljesen azonosak a Castellio által fennköltlen hirdetett elvekkel; az erdélyiek által írt bevezető szavak más értelmet adnak az ajánlásnak. Blandrata, Dávid és hívei igazságuk teljes tudatában hirdetik, hogy a világban uralkodó *ignorantia* oka a helytelen istenismeret, megszüntetése pedig éppen az általuk hirdetett eszmerendszer elterjedésével és elfogadásával lehetséges (196–197.). Egy másik olasz menekült műve talán még közelebb áll az erdélyiek gondolatvilágához. Acontio *Satanae stratagemata* című

művének hatása világosan kimutatható. Sommer 1570-ben elkészült átdolgozásának előszavában utalt is arra, hogy Erdélyben olvasták. Annak ellenére, hogy Acontio elutasítja az antitrinitarizmust, könnyen megtalálták művében azokat a gondolatokat, amelyek alkalmazhatók voltak Erdélyben.

A tolerancia hirdetése nagyon is gyakorlati okokra vezethető vissza. Egyrészt arra a meggyőződésre, hogy a nyílt és szabad hitvitákon megvitatott tanok elérik hatásukat és az igazság felé vezetnek. Másrészt viszont állandóan munkált bennük a fenyegetettség érzése is. Az európai és erdélyi politikai helyzet ingatagsága, az ellenséges környezet s a többi protestáns egyház magatartása, az állandó kisebbség tudat kialakította azt a nagyon következetes toleranciaigényt, amely évszázadokon keresztül az unitárius egyház alapvető tanítása maradt.

Ha összegezni akarjuk azt a képet, amely Balázs Mihály könyve alapján rajzolódik ki, azt mondhatjuk, hogy az 1567-től 1571-ig terjedő korszak az erdélyi antitrinitarizmus szempontjából az eszmei tisztázódás korszaka. Megismerik az európai mozgalom jelentős gondolkodóinak műveit. Kísérletet tesznek az ezekből merített gondolatok szintézisére és a gyakorlatban való alkalmazására. Ugyanakkor azonban sok ellentmondás is feszíti a kialakuló új tanítást és egyházat. Kétségtelen, hogy Balázs könyve azokat az elképzeléseket támasztja alá, amelyek szerint az erdélyi antitrinitarizmusnak ez a korszaka a *dogmatikai radikalizmus* felé mutat, s világosan elkülönül az *anabaptisztikus antitrinitarizmustól*.

A kötetet rendkívül gazdag bibliográfiai és német összefoglalás egészíti ki.

Káldos János

NÉMETH LÁSZLÓ. BIBLIOGRÁFIA

Összeáll. Hartyányi István és Kovács Zoltán. Budapest, 1992. 530 l.

(A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. XX. századi magyar írók bibliográfiái)

Mikor e sorozat első kötetéről, Radnóti Miklós bibliográfiájáról bírálatom e folyóirat lapjain megjelent (1991. 226–233.), e most ismertetendő második kötet nyilván már készen volt. Mégis, anélkül hogy részletesen megismételném ott és korábban többször kifejtett elvi és módszertani nézeteimet, alapjában azonos szempontok szerint kell ezt is megítélnem.

A szerkezet mesterséges bonyolítása

Mindenekelőtt nem tudok belenyugodni az életmű (a primer bibliográfia) és a szakirodalom (a szekunder bibliográfia) erőltetett szétválasztásába. Így szakadnak pl. kétfelé, egymástól két-

száz lap távolságra az író levelei lányához (127. tétel) és Magda válaszai (1422). Németh László műveit az összeállítók tehát elvben külön időrendben közlik a róla szóló írásoktól. Azt azonban ők is természetesnek tartják, hogy megszegik e merev szétválasztást, amikor az önálló mű friss bírálatait (szekunder irodalmat) az író műveit közlő (primer) részben és a könyvvel azonos tételszám alatt adják. Tehát voltaképpen következtetnek. Ám de ezt az elvet sem érvényesítik következetesen, hanem megint megszegik azzal, hogy ha ugyanarról a műről évekkel később jelent meg elemzés, ezt már nem a műhöz kapcsolják, hanem a sze-

kunder irodalom megfelelő időrendi helyén önálló tételként tüntetik föl. A 14. t. a *Szerdai fogadónap* adatait közli. Utána *Ismertetés 1940.* alcímmel felsorol 16 helyet, majd *Ismertetés 1942.* alcímmel egyet, *Kerékgyártó Elemérét Németh László „pedagógiai regényciklusa”* címmel (Magyar Középiskola, okt.).

Igen ám, de Sötér Istvánnak csaknem azonos című bírálata (*Az utolsó kísérlet. Németh László regényciklusa*, Magyar Csillag, 1942. márc. 1.) nem itt található, hanem a bibliográfia másik részében (1685. t.). Mi a különbség közöttük? Semmi. A logikus az lett volna, ha mind a két ismertetés a 14. tételben szerepel. Cs. Varga István 1981-ben tanulmányt írt a *Bűnről*; ez nem szerepel sem az 5., sem a 6., sem a 24., sem a 42., sem az 54., sem a 70., sem a 84., sem a 108., sem a 113., sem a 116. tételben, holott ezek mind a *Bűn* kiadásai (a 108. tételbeli éppenséggel 1980-ban jelent meg), hanem lebegve, mint Mohamed koporsója, önállóan ez a 2809. tétel.

Körössényi János erőszakos interjúja az író művei közé került (1119); Kósa Gábornak Körössényi eljárásán joggal fölháborodó tiltakozása (1951) a róla szóló irodalomba.

Képtelen vagyok megérteni, miért kell megkülönböztetni a Németh Lászlóról szóló szakirodalom önálló kötetait az időszaki kiadványokban és gyűjteményes kötetekben megjelent írásoktól. Szétválasztásuk éppoly önkényes, mint e két utóbbi fajtának összemosása, hiszen a gyűjtemény önálló kötet, tehát közelebb áll a könyvekhez, mint a folyóiratok, lapok cikkeihez, tehát inkább amoda való. Így Cs. Varga Istvánnak nemcsak *Tanújelek* (1987) című tanulmánygyűjteményét venném föl az önálló művek közé, hanem az *Utak és távlatok* (Miskolc, 1987) címűt is, Lackó Miklós *Szerep és mű* (1981), Zimonyi Zoltán *Öt közelkép* (Miskolc, 1989), Füzi

László *Szerepek és lehetőségek* (1990) című gyűjteményes kötetait is, még ha ezek a Németh László-tanulmányokon kívül más tárgyú írásokat is tartalmaznak.

S mi az, hogy „Utóélet”? Azt gondolnánk, hogy ide az író halála után róla megjelent írások tartoznak. Megkülönböztetésük persze így is értelmetlen, hiszen semmi különbség sincs az 1975 előtt és 1975 után írott könyvek, tanulmányok között. Ráadásul meglepve látjuk, hogy utóélet címen az első tétel Gulyás Pál 1938-ban született verse Németh Lászlóhoz. Tehát nem utóélet, hanem kultusz! Igen ám, de a „Kultusz” fejezet ez után pár lappal következik, és valóban az író halála után egy évvel, 1976. április 18-ával kezdődik, *Emlékezés Németh Lászlóra* címmel. S utána is ilyenfajta írások sorakoznak: kiállítasokról, emléktábla-, emlékház-, szobor-avatásokról, előadásokról. Ezek mind-mind – az íróhoz, íróról életében, halálában szóló versek és a halála utáni megemlékezések – szépen belefértek volna a róla szóló irodalom természetes időrendjébe.

Az időrend összekuszálása

A legbosszantóbb most is az élet természetes rendjének, az időrendnek mesterséges összezavarása: az évenkénti szakirodalomnak értelmetlen betűrendi közlése. Már az is fölösleges és zavaró, ha a szerzős cikkeket a szerzők ábécéje szerint közlik, hiszen erre a kötet végén a névmutató való. De még értelmetlenebb, ha a szerzőtlen cikkek címének a kezdőbetűje dönti el a sorrendet!

Meggyőzőbb lesz érvelésem, ha néhány példán mutatom be a betűrendi közlés célszerűtlenségét. 1946-ban a baloldali bizonyos körei nekitámadtak Németh Lászlónak, s nemcsak az irodalomból akarták kitudni, de vásárhelyi

tanárságát is szerették volna meghíúsítani. Bóka László, Faragó László, Gogolak Lajos (Argus, a bibliográfiában Argus), Horváth Zoltán, Rónai Mihály András, Zsolt Béla indított összehangolt támadást az antiszemitanak bélyegzett író ellen. E bibliográfiában Rónai Mihály András három cikke rák módjára következik egymás után (1800, 1799, 1798), s a vele vitába szálló Zelk Zoltáné csak jóval később (1802). Viszsaideázhatetlen így a vita!

Sajátos, hogy míg a fővárosi szociáldemokraták támadták Németh Lászlót, a vásárhelyiek védték. Lapjuk, az Alföldi Újság szembeszállt velük. Bóka Lászlónak *Lassabban a rehabilitációval!* című cikkével szemben a 19-es kommunista tanító, Szalay János *Gyorsabban a rehabilitációval!* címmel válaszolt (1801). Rejtély, hogy Bóka e cikkének adatait senki sem közli; ez a bibliográfia sem, de nincsenek benne Kozocsa évi bibliográfiájában (1950), *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 7. kötetének Németh László-fejezetében sem. Sőt Grezsa Ferenc is csak annyit tud róla: „Bóka cikke a Haladásban” (*Németh László vásárhelyi korszaka*, 1979, 349.).

A Tiszatáj 1963. júliusi számában Szabó Ferenc *Séta a szociográfia körül* címmel Gondos Ernő *A valóság vonzásában* című könyve kapcsán Németh László társadalomrajzi művéről, *A Medve utcai polgáriról* is írt. A szeptemberi számban Kiss Ferenc is elmondta ugyanerről a véleményét. Novemberben Gondos Ernő *Újabb séta a szociográfia körül* címmel válaszolt. A decemberi számban Kiss Ferenc *Még egy séta a szociográfia körül* címmel közölte viszontválasztát. Mindez e bibliográfiában a szerzők nevének és cikkük címének kezdőbetűi miatt a következő sorrendben olvasható: *Újabb séta a szociográfia körül* (1963), *A szociográfia lehetőségé* (1969), *Még egy séta a szociográfia*

körül (1970), *Séta a szociográfia körül* (1974). A vita tehát összevissza van keverve. Ember legyen a talpán, aki e vitát megismerni akarva visszakeresi a cikkeket, rekonstruálja az időrendet, hogy abban a sorrendben olvassa el őket, ahogyan értelmesen lehet. Szerencsére az utolsó vitacikk, Gondos Ernőé (*További sétálgatás*) már átcsúszott 1964-re, így ez időrendben is a helyére került (1981).

1971-ben Bozóky Éva azt írta, hogy *Németh László 70 éves* (2140). Két tétellel utána Cseres Tibor szerint 65 éves (2142). Neki is igaza volt, mert 1971-ben jelent meg *Hol a kódex?* című könyve, amelyben újraközölte 1966-ban írt köszöntőjét (2023). Mi értelme volt elszakítani egymástól e két közlést? Takarékosabb és áttekinthetőbb, ha az első közlés tételében rögtön megadjuk az összes további megjelenést, kiadást.

Az időrend mellőzése elsikkaszt nem érdektelen tanulságokat is. Pl. azt, hogy az első Németh László-konferenciát Moldvay Győző 1976. ápr. 17-én Gyöngyösön szervezte meg, s az elhangzott előadásokat egy évtized múltán ő tette közzé a Délsziget 1986-ban megjelent 4. számában. Ugyanígy föloldódik a betűrendben az Alföld Németh László-emlékszámanak (1980/12) gondosan megkomponált anyaga is.

Az utalás – és hiánya

A kölcsönös utalás enyhít ugyan az időrendi közlés hiányából fakadó hibán, de fölöslegesen pazarolja a helyet is, a bibliográfia használójának idejét is. Hiszen egy helyen megtalálhatná valamennyi közlést, nem neki kellene ide-oda lapozgatnia, hogy összeszedje őket.

Mindjárt baj van, ha az utalás hibás, mint az 1875. tételben: nem a 271-re, hanem a 721-re kellene utalnia. Hát még ha el is marad! A bibliográfia fon-

tos hivatása, hogy használóját mentesítse a fölösleges kutatástól. Ha ugyanis megtudja, hogy egy közlemény azonos egy másikkal, általában megelégedhet azzal, amelyikhez a legkönnyebben hozzáfér; nem kell erejét, idejét további hajkurászásra tékoznia. Ezzel a fölvilágosítással azonban bibliográfiánk gyakran adós marad.

A 775. tétel ugyan megmondja, hogy a Juhász Gyuláról szóló írás azonos a *Hiányzó arcképek* című tanulmánnyal (helyesebben ennek egyik darabjával), de nem adja meg tételszámát (315), amely az azonosítást félreérthetlenné tenné, s megkímélné a használót, hogy a mutatóból maga keresse ki. Mert most a következő föladatok várnak rá. Először a sok mutató közül meg kell keresnie a *Címmutatót*; utána ezen belül a *Cikkek, tanulmányok, esszék, kritikák, naplók, irodalmi és nyílt levelek mutatóját*. Ha megtalálta a *Hiányzó arcképek* címet, továbbí tagolást talál: újabb utasítást Csáth Géza, Füst Milán, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Kodolányi János és Kosztolányi Dezső nevéhez. Tehát ismét lapoznia kell: Juhász Gyulához. Ott pedig egy helyett öt tételt (16, 31, 83, 315, 777) talál. Kénytelen valamennyi helyet fölütni, míg rájön, hogy mind az öt egyetlen írást rejt! Mennyivel egyszerűbb lett volna, ha egységes időrendi anyagközlés esetén a Tanú 1933. októberi számát tartalmazó tételben (315) mindjárt megkapnánk *A minőség forradalma* első (16), második (31) kiadásában, a *Két nemzedékben* (83), végül a *Juhász Gyula Emlékkönyvben* (777) megjelent szövegek lelőhelyeit. Miért bonyolítjuk mesterségesen az egyszerűt, a termésezet?

Általános gyakorlat, hogy írók, irodalomtörténészek készülő könyvük egy-egy fejezetét folyóiratokban megjelentetik. Grezsa Ferencnek a *Mathiászpanzióról*, Németh László Vásárhelyt írt

első drámájáról a Tiszatáj 1977. áprilisi számában közölt írása (2462) későbbi könyvében (1405) a 119–128. lapokon szó szerint megtalálható. Sok ilyen előzetes közleménye azonos későbbi könyveinek fejezeteivel, részleteivel. Lackó Miklós *Egy szerep előtörténete* címmel az Új Írásban közölte (2560) későbbi könyvének (2745) önálló fejezetét (*A fiatal Németh László és a húszas évek*). A következő fejezeteket (*Babits Mihály vonzásában*: 2614; *Németh László és a Nyugat*: 2615) szintén az Új Írás közölte. T. Bíró Zoltánnak a Tiszatáj 1981. áprilisi és a Látóhatár májusi számában megjelent tanulmánya (2674) olvasható *Vállalások és kételyek* (1987) című tanulmánykötetében (3246).

Kerényi Károlynak Németh László hetvenedik születésnapjára írt két cikke (2160, 2161) azonos: az egyik angol, a másik német nyelvvű.

Illyés Gyula interjúinak jó része (2274, 2654) megjelent *A költő felel* címmel 1986-ban Földes Anna összeállításában kiadott kötetben, vagy egy-egy írása (2306, 2407) naplójegyzeteinek megfelelő kötetében. Sőt pl. Kabdebó Lóránt interjúja (2654) az ő interjúkötetében (*A háborúnak vége lett*, 1983) is. A bibliográfiának ezekre – és a sok-sok hasonló esetre – utálnia kellene.

Pótlások

Legnehezebb a hiányokról szólni: ezeket a használat csak idővel mutatja meg. Néhány azonban már most fölűnik. Nem esik szó pl. arról a könyvészet-i szempontból is ritka füzetéről, amely az író tizennyolc kötetbe gyűjtött sorozatának tervezetét tartalmazza. A negyven lap terjedelmű füzet borítójának színeivel, betűtípusával, az író arcképével a későbbi sorozat jellegzetes burkolót előlegezte. Egy-egy kötetet Németh László saját szövegei mutatnak be, sőt *Bevezető* címmel, 1968. okt. 9-i kelettel

e füzet számára írt szöveg is található. A bibliográfiába csak az a változata került bele, amelyet Németh László éppen 1968. okt. 9-én olvasott föl Vásárhelyen, s amely *Az életmű kiadása előtt* címmel került bele *Utolsó széttekintés* című posztumusz kötetébe (112, 851). Ezen az emlékezetes esten, amelyen az író Kristó Nagy Istvánnak, a Magvető Kiadó szerkesztőjének, az életműsorozat kezdeményezőjének társaságában bejelentette a Szépirodalmi és a Magvető közös vállalkozását összegyűjtött műveinek kiadására, magam is ott voltam. Nem találok a bibliográfiában a kultusz cím alatt sem a Délmagyarország tudósítását (*Az irodalom ünnepi estje*, okt. 11.), pedig ritkán szerepelt ilyen gárda Németh László körül. Az estet Darvas József vezette be; Pákozdy Ferenc és Papp Lajos a verseit mondta el; a fiatal vásárhelyi költőt még Bitskey Tibor is tolmácsolta. Németh László írásait Berek Kati, Koncz Gábor, Margittay Ági adta elő. Nem nevezi néven a tudósítást, holott nagy élményem volt az ifjú Csengery Adrienne szereplése: csak a Kecskés-triót említi, amelynek tagjai régi magyar muzsikát és népdalokat adtak elő. Ők kísérték a még főiskolás énekművésznőt.

Úgy illik, hogy a bibliográfia már előszavában számot adjon előzményeiről, az életmű föltárását megkezdő korábbi munkákról. E bibliográfiában csak az időrendi helyén említik Bartha Istvánné veszprémi úttörő kísérletét (1980), valamint Hartyányi Istvánnak szerkesztésében Szegeden megjelent, bibliográfiapótló mutatóját (1983). Bántóan hiányzik viszont Patyi Sándor és Varga Rózsa munkája, *A népi írók bibliográfiája* (1972), amely 372–394. lapjain az 1960-ig megjelent irodalmat bő válogatásban megadta. Szintén érthetetlenül hiányzik Kőszegfalvi Ferencnek a vásárhelyi Németh László Városi

Könyvtár kiadásában 1981-ben, az író születésének 80. évfordulójára sokszorosításban, csaknem száz lap terjedelemben megjelent, 685 tételt tartalmazó válogatott bibliográfiája. Pedig ebben több olyan tétel van, amely a mostaniból kimaradt: pl. Féja Géza irodalomtörténetének Németh László-fejezete (*Nagy vállalkozások kora*, 1943. 406–424.) S bár a bevezetőben a bibliográfia rejtélyes szerepű közreműködője, Varga Katalin azt írja, hogy az anyaggyűjtést 1988-cal zárták, valójában mind a Németh László-művek, mind a róla szóló szakirodalom fejezetében található 1989-ben, sőt 1990-ben megjelent könyv is. Helyesen. Ám akkor föltétlenül föl kellett volna venni *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* 1989-ben megjelent 7. kötetét, amely jelentős terjedelemben (232–252.) közli az 1970-ig terjedő Németh László-irodalom javát, mégpedig az egyes művekről szóló írásokat elkülönítve. Talán pótlólag be lehetett volna szűrní az 1990. ápr. 28-i vásárhelyi tanácskozás anyagát (*A gondolkodó Németh László*, 1990) is. Mindenképpen helye lett volna a *Németh László emlékház* [1981] című képes kiállításvezetőnek, Czine Mihály, Grezsa Ferenc és Földesi Ferenc írásaival.

S ha már a kiegészítéseknel tartok, hadd adjak hírt a Németh László-irodalom újabb értékes gazdagodásáról. 1991-ben a Csongrád Megyei Levéltár kiadásában megjelent a *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* című sorozat 18. kötete, benne Mátyás Sándorné Báthory Katalin közlésében Németh László és Mátyás Sándor levelezése. (Ha keltezési, sorrendi zavarral, sok szöveghibával is.) 1992-ben *Az író rejtettebb birtokán* címmel újabb tanulmánykötet jelent meg az előző évi Németh László-megemlékezéseken elhangzott előadások anyagából. A vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium

1992-i évkönyvében Földesi Ferenc közölte Németh Lászlónak 1947-ben az erkölcsi fejlődésről tartott előadása vázlatát; az író levelesládájából közreadott 11 levelet: Gulyás Pálné, Keresztury Dezső, Lehotay Árpád, Sárközi Györgyné, Szalai Sándor, Szűcs László, Törő Imre, Várkonyi Nándor, Veres Péter, Zádor Anna 1945–47-ben az íróhoz Vásárhelyre küldött leveleit. Az 1992-i kecskeméti tanácskozás anyaga a Forrás decemberi számában olvasható.

A címfölvétel

Egy-egy tétel fölépítésében is lehetett volna célszerűbb és takarékosabb megoldást találni. Az *Ismertetés* alcím és a gyakran előforduló folyóiratok címei rövidíthetők lettek volna. Ami a legfölszegesebb: az ismertett mű címének folytonos ismételtetése. Mindjárt az 1. tételben, Németh László *Ortega és Pirandello* című tanulmányfüzetének két ismertetésében mind a kétszer. Az ismertett mű címe tildével helyettesíthető, sőt egyszerűen elhagyható. Csak az olyan címet érdemes, kell megadni, amely eltér az ismertett műétől, s ezzel valami többletet tartalmaz. Pl. a 2. tételben (*Ember és szerep*) Wallesz Jenő ismertetése *Önéletrajzok*, Tavasz Sándoré *A mindennap filozófiája*, Thurzó Gáboré *Sziget és mozgalom*, Szabó Lőrincé *Németh László és szerepe* címmel jelent meg. Ezeknek a mellőzése valóban kár lett volna.

Különösen értelmetlen az ismertett mű címének megismétlése, amikor az eredeti helyen nem is az áll! Grezsa Ferenc *Németh László vásárhelyi korszaka* című könyvét (1405) Domonkos (nem Domokos!) László *Németh László Vásárhelyen*, Domokos Mátyás *Érdem s ítélet*, Dési Ábel *Németh László igazsága* címmel ismertette, nem pedig a kötet címen, ahogyan a bibliográfiában látható. Szintén eltorzult az Alföld Németh László-számából a 2657. t. címfölvétele.

Itt az olvasható: *Vallomások Németh Lászlóról*. Az eredetiben: *Vallomások, vélemények*. A bibliográfia azt állítja, hogy ezeket Kristó Nagy István közli. Valójában ő csak Németh Lászlónak azt a kézirat töredékét közölte *Házavató* címmel, amelyet az író 1942. szept. 27-én a Bocskay-kerti Móricz Zsigmond-ház avatásakor olvasott föl. A többihez (a kijevi Ivan Mehela, a varsói Andrzej Sieroszewski és a washingtoni Bay Zoltán vallomásához, valamint Gabriel Marcel két leveléhez) semmi köze sem volt.

A *Tömörkény Emlékkönyvben* (827) nem volt címe Németh László vallomásának, mert nekem szóló magánlevélként küldte el: itt tehát a később a kötetben (112) kapott címet – [*Emlékezés Tömörkény Istvánra*] – szögletes zárójelben kellett volna közölni. Egyébként a névtelen szerkesztőtől adott címmel jobban kifejezte volna a tartalmat a [*Vallomás Tömörkény Istvánról*].

Elmaradt az érdekes és jellemző „borítékcím” az 1417. tételben szereplő gyűjteményes mű címeiről: *A lélek tápanyagai*.

Helyes, hogy a bibliográfia készítői Németh László tanulmánygyűjteményeit analitikusan ismertetik, tehát közlik tartalomjegyzékét. Ezt kellett volna tenniük a róla szóló irodalom hasonló műfajú könyveivel is. Tehát az 1400. tételben szereplő *Vita a népi írókról* (1958. szept. 8–9.) című kötet előadóinak, hozzászólóinak tanulságos névsorát is föl kellett volna sorolniuk, hiszen úgyszólván mindegyikük fölemlegette Németh Lászlót. Mondanom sem kell: Czine Mihály kivételével nem az író védelmében. Egyébként ehhez a tételhez lehetett volna csatolni a vitáról beszámoló 1910. tételt, sőt a bibliográfiából hiányzó hírlapi tudósításokat is (Héra Zoltánét a Népszabadság szept. 13-i, Somogyi Sándorét a Magyar Nemzet 14-i számából).

Szintén hasznos lett volna Cs. Varga István tanulmánykötetének (*Tanújelek*, 1987) analitikus fölvétele, már csak azért is, mert a már említett másodközlések nyilvánvalókká váltak volna, azaz kiderült volna a korábban folyóiratokban megjelent tanulmányok összefüggése a kötetbeliekkel.

Az annotáció

Minden személyi bibliográfiának vitatható pontja a mélység, ameddig egy cikk fölvételében a bibliográfus elér. Lehet, hogy egy írásban csak néhány mondat szól Németh Lászlóról, de ha ezt a bibliográfus jelentősnek ítéli, fölveszi. Ilyenkor az annotációban köteles megokolni, mit keres a címe szerint másról szóló írás a bibliográfiában. Pl. Gyárfás Miklós a Haladás 1947. okt. 23-i számában *Vidéki kultúrnap* címmel Hódmezővásárhelyről ír: „Németh Lászlót is említi” (1815). Kérdés, hogy csak felsorolja-e nevét, vagy mond is valamit róla. Ha mond, hasznos lett volna ennek lényegét tömören összefoglalni. A *műfordítás – iparművészet* című cikkben (2945) az alcímből kiderül, hogy Galgóczi Erzsébet Anna Rossovával beszélget a tárgyról. Az annotációból tudjuk meg az interjúalanyról: „Többek között Németh László fordítója.” Takarékosabb a fogalmazás így: „Németh Lászlónak is fordítója.” Fölösleges viszont a leggyakoribb megfogalmazás, a kétszeres korlátozás: „Többek között Németh László is” (1428). Az is elég.

1968-ban Németh László Veszprém-ben Batsányi-díjat kapott. A helyi lap cikkének (2076) annotációja így szól: „A cikkben belül Németh Lászlónak az átvételkor elmondott beszédével.” Tömören: „N. L. beszédével.” A többi fölösleges.

Ha a tételek időrendben következnek, némely terjedelmes annotációt meg lehetne takarítani. Először a Sza-

bad Szó közölte 1947. márc. 28-án, hogy Németh László és Illyés Gyula találkozott Révai Józseffel és Lukács Györggyel (1832). Utána több újság adott róla hírt; Zsolt Béla kommentálta; Horváth Márton vitába szállt vele (1839, 1828, 1816, 1837). A csaknem szó szerint ismétlődő annotációt elég lett volna az első alkalommal leírni, s a többi tételben csak utalni erre.

Németh László *Szent-Györgyi cikkéhez* című írásának (684) annotációjából hiányzik az utalás Szent-Györgyinek *Egy biológus gondolatai* című cikkére (Válasz, 1946. dec.). A *Regényírás* közben című írása (692) alól pedig az *Iszonyra*. A *Leányfalu* című írás tételében (708) Móricz Zsigmond nevét is föl kell tüntetni, mert csak így érthető, mit keres ez az írás a *Kortársak nagy írókról* című gyűjteményben. A 732. t. adósunk annak magyarázatával, mi volt az a két esemény, amelyre címe utal. Bíró Tibor *Intés Zsolt Bélának* című cikkének tételéből (1790) sem tudjuk meg, Zsolt Béla mely írására válaszol, mert ez is hiányzik.

A 2100. t. címe: *Egy nyilatkozat margójára*. Megjelent a Népszabadság 1969. aug. 2-i számában. Annotációja az *Élet és Irodalom* júl. 18-i számában közölt nyilatkozatra utal, de tételszám nélkül. Így azt sem tudjuk, ki nyilatkozik; kivált nem, hogy miről. Az író nyilatkozatai közt (1139) találjuk Garai Gábor interjút (Az *Élet és Irodalom látogatóban Németh Lászlónál*) júl. 18-i megjelenéssel, tehát jogos a gyanúnk, hogy erről lehet szó. Ott van utalás, de nem a 2100. tételre, hanem csupán az 1153-ra, amely az *ÉS* e sorozatának gyűjtőkötetét (*Látogatóban*, 1971) fűdi. Így tehát az összefüggés homályban marad.

Németh Lászlónak *Hória és Kloska* című alkotásáról nem tudunk. A készüléséről szóló hír (1856) annotációja közölhette volna, regényt vagy drámát akart-e írni e címmel. Körössényi János

botrányos interjújának címe ez: *Mai drámaírók a mai drámáról*. Annotációjában pedig ezt olvassuk: „Interjú a Kék-golyó utcában” (1119). Ha egyáltalán kell ide annotáció, akkor érdemibbre volna szükség; a Kék-golyó utcai helyszínek magában nincs tájékoztató értéke. Hacsak nem tesszük pontosabbá (ház- és lakásszámmal), s nem mondjuk el, hogy az író itt próbál alkotói magányt keresni, éppen az újságírók elől elhúzódva, ám a riporter erőszakosan rátört.

Olykor az annotációk ellentmondanak egymásnak. Az 1954. t. szerint Németh László nem tudott elmenni Kecskemétre az Új Írás estjére: írását más olvasta föl. Az 1956. t. szerint viszont „szerepelt”.

A levélközlések annotációjában a kétszeres *-nak* rag miatt előállott fogalmazási sutaság, bonyolultság elkerülhető lett volna, ha a címzett nevéhez *-hoz, -hez, -höz* ragot illesztene. „Németh László Maller Sándornak szóló, Békésen, 1945. szept. 1-jén kelt levelének közlésével.” Ehelyett elég volna ennyi: „N. L. Maller Sándorhoz Békésen 1945. szept. 1-jén írt levelével.” Véletlenül valóban két Varsányi Péter van, de a 3343. t. annotációja csak fogalmazási hibából közli ezt, valójában Németh Lászlónak Varsányi Péterhez írt két leveléről akart szólni.

Németh László folyóiratokban, lapokban megjelent műveinek címfőlvételében a műfaji megjelölésnek (elbeszélés, vers, tanulmány, kritika stb.) rövidítése most a cím után, a lelőhely előtt áll. Helyesen ennek is az annotációban volna a helye, tehát a lelőhely után, így:

Horoáthné meghal = Ny dec. 16. 23–24. sz. 490–500. [E]

Németh László könyvének címében (55) is *Sajkódot* írt. Hasonlóan képzett helyneveink (Maglód, Ondód, Ormód, Sarlód stb.) ennek helyességét erősítik.

Mások (pl. veje, Lakatos István) és a bibliográfusok *Sajkódot* írnak. El kéne dönten, és egységesen írni.

Betűjegyek

Érdemük a bibliográfusoknak, hogy a legtöbb álnevet, betűjegyet föloldották. Jobbadán csak a vidéki újságírók maradtak névtelenül. Néhány betűjegy gazdáját még sikerült fölismernem. A 63. lapon P. Z. nem Polner, hanem Papp Zoltán. A 85. lapon (kd) talán Kecsenyi Dezső. A 145. lapon D. L. valószínűleg Dalos László. A 165. lapon látható th. t. és a 169. lapon található (th. t.) bizonyára azonos szerzőt rejt, mégpedig vagy Thomas Tasnádyt vagy Thomas Terryt. A 192. lapon I. N. furcsa betűcserével: Nikolényi István. (Az ugyanabban a számban szereplő teljes név és N. I. mellett azért találta ki, hogy ne legyen azonos.) A 227. lapon -jécsai- valószínűleg Jécsai Antal. A 239. és 261. lapon (bársony) Bársony Éva. A 257. lapon (harangozó) Harangozó Márta. A 261. lapon (b. p.) Becsei Péter. A 281. lapon v. s. föltehetően Vág Sándor. A 318. lapon F. J. Fenákel Judit. A 335. lapon Sz. M. valószínűleg Szabó Miklós rádiótörténész. A 375. lapon (kemény) minden bizonnyal a 230. lapon szereplő Kemény Dezső. A 377. lap Sz. M.-je pedig Szántó Miklós lehet. A 390. lapon H. N. Heltai Nándor.

A mutatók

Annyiféle mutató közt milyen jó volna a tárgymutató! Hogy együtt lássuk pl. a Németh László pedagógusi tevékenységéről, a debreceni professzorságáról szóló, a Kossuth- meg a Herder-díjával kapcsolatos írásokat stb. Vagy legalább földrajzinév-mutató, amely egy helyre hordaná a szétszórta adalékokat Debrecenről, Kecskemétről, Mezőszilasról, Nagybányáról, Sajkódról Szárszóról, Szegedről, Vásárhelyről

így tovább. Dicséretes ötlet viszont Németh Lászlónak a különféle közleményekben szereplő leveleit kigyűjtő mutató a címzettek betűrendjében, valamint a színművek, tévé-, rádió- és filmváltozatok bemutatóinak időrendi táblázata.

A bibliográfia fontos rendeltetése az azonos nevűek megkülönböztetése. Akácz Lászlóról kevesen tudják, hogy írói név: eredetileg Takács László. Bertha Bulcsu nagyon mérges, ha nevében a második *u* ékezetes. A -bó és (-bó) nyilván azonos szerzőt rejt, hisz 1941–42-ben a 8 Órai Újságban jelent meg mindkét közleménye. Bodosi György is írói név: azonos az Illyés naplóiban gyakran szereplő Józsa Tivadarral. Császtvai István és Császtvay István ugyanaz; *i*-vel akkor írta nevét, amikor rossz fényt vetett volna rá az *y*. D. L. két nevet rejt. A 145. lapon található betűjegyek nyilván Dalos Lászlót jelentik, a többi viszont – Németh Lászlót! Ő ugyanis az a kitalált D. L., akinek „hátrahagyott írásaiból” a Tanúban „szemlvényeket” közölt. Ha tehát Pörje Sándor – helyesen – nem szerepel a névmutatóban, ennek a D. L.-nek sincs ott semmi helye.

Két Dékány Endre van: a 268. lapon szereplő katolikus költő, és a többi tétel szerzője, református teológus. Viszont csak egy Domonkos László van: a Domokosként szereplő azonos vele. Gyanúm, hogy Farkas János és Farkas János László is egy. Biztos azonban, hogy Gyurász Ferenc nincs, csak elírás a helyes Gyurácz Ferenc helyett. Hartmann János a harmincas években Keményffy-re magyarított: szerepel is új nevén. Horvai István és Horvay István is azonos: *i*-vel a helyes. Jezaia próféta, bár Németh László ezt a névváltozatot használta, ismertebb Izaiás meg Ézsaiás néven; célszerű lett volna utalásokkal megkönnyíteni meglegelését. A Ju-

hász Gyula név alatt is két szerzőt találunk: a költőt és – két tételben (76, 375) – a történész akadémikust. Fordítva viszont: Kacsir Márta csak elírás Kacsir Mária helyett; e két név is egybevonandó. Azonos (kanyar) és Kanyar József, Kárpáti és (Kárpáti) is. Kiss Ferenc viszont megint kettő rejlik a mutató egyetlen neve alatt: elsősorban az irodalomtörténész, de a 292. lapon a színesz. Rejtély, miért maradt el Kolozsvári Grandpierre Emil neve után négy lapszám is, amelyen szerepel: 376, 380, 390, 393. Külön találjuk Németh Ágneszt és Lakatos Istvánné Németh Ágneszt. Németh László is van a névmutatóban, de ő (mint a 2268. tételből kiderül) csak névrokon. Nyugat Ábel bizonyára írói név. Szabó Ferenc is kettő van: a 313. lapon szereplő történész (levéltáros, múzeumigazgató) és a 326. meg a 335. lapon említett jezsuita költő, szerkesztő. Három Szabó Imre is egy névként található a névmutatóban. A 323. lapon egy dél-amerikai szerző szerepel; a 19., 23. és 86. lapon Szabó Imre (1912–1991) jogtudós, a 346. lapon pedig Szabó Imre (1904–1958) szerkesztő, 1938–1950 közt az Exodus Könyvkiadó igazgatója. Azonos Szathmáry és Szathmáry Lajos; a két Szemlér Ferenc és a két Szenczei László; Szent-Györgyi és Szent-Györgyi Albert; Tamási György és Tamási György (két *s*-sel helyes); Tárkány Szücs Ernő és (főlősleges kötőjellel) Tárkány-Szücs Ernő. Amerigo Tot ismert Tóth Imreként is; érdemes lett volna utalni magyar nevére. Gyanúm, hogy a 289. lapon említett Tóth Béla sem azonos a többivel. Tölcséri István helyesen Tölcséry. Mint már említettem, Vásárhelyen két Varsányi Péter volt, mind a kettő tanár, s itt mind a kettő szerepel. A 329. lapon a szombat-helyi főiskolai tanár, Varsányi Péter István; a 394. lapon a most is Vásárhelyen élő Varsányi Péter.

Végezetül: nagyon zavar, és lassítja a keresést, hogy a névmutató lapszámra, az összes többi mutató tételszámra utal. Célszerűbb lett volna mindig tételszámot adni. Ahol egy tétel több lapra terjed (pl. az író egy-egy gyűjteményes kötetének analitikus fölvétele vagy színpadi művének többszöri előadása miatt), „perelni” lehetett volna: a számlálóban a tételszám, nevezőben a lapszám.

Összegezés

Hatalmas anyag, Hartyányi István-
nak csaknem egész életén át folytatott
gyűjtése testesül meg e vaskos kötet-
ben, Kovács Zoltánnak bizonyára érté-
kes hozzájárulásával, kiegészítéseivel.
Ha a munkájukért járó dicséret a bő
terjedelmet megkívánó bírálattal ellen-
tétben csupán e néhány szóval fejezhe-
tő is ki, a mérlegen ellensúlyozza a

menyiséget. Sajnálom ugyan, hogy a
módszertani fogyatékok (amelyek-
ért aligha őket, inkább tanácsadóikat
kell hibáztatnunk) korlátozzák munká-
juk használhatóságát, de végül is ez a
mű megvan, és ez a fontos. Eligazít Né-
meth László óriási életművében, és
összefoglalja a róla szóló gazdag irodal-
mat. Megőrökíti híveinek, tisztelőinek,
méltatóinak bő – sajnos itt föl sem so-
rolható – névsorát, egyszersmind per-
zekutoraiét is, a Bóka Lászlókat, Rónai
Mihály Andrásokat, E. Fehér Pálokat,
Faragó Vilmosokat és társaikat, akik en-
gesztelhetetlen gyűlöletüket, elfogult-
ságukat *Nota benéikkel* soha nem voltak
restek minden kínálkozó alkalommal a
világnak szétkürtölni.

Tanulságos tehát ez a bibliográfia.

Péter László

EMLÉKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL

Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette: Kovalovszky
Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó. III. kötet. 1987. 725 l., IV. kötet. 1990.
856 l. (Új Magyar Múzeum 12., 16.)

1957 óta foglalkozik Kovalovszky
Miklós Adyval kapcsolatos emlékezé-
sek gyűjtésével és közreadásával. Az
Akadémia Irodalomtörténeti Intézetétől
a költő születésének 80. évforduló-
ján erre kapott megbízás avatta őt az
Ady-kutatások „hivatalos” művelőjé-
vé, amelyeknek azóta – immár maga is
túl a nyolcvanon – doyenjévé lett, akit
az életrajz elemeinek vonatkozásában
úgyis szólván mindentudóként tartunk
számunkra.

Gyűjtőmunkájának közzététele 1961-
ben kezdődött. A költő gyermek- és ta-
nulóévei a Zilahon tett érettségiig álltak
az akkor megjelent első kötet közép-
pontjában. Hosszú, tizenhárom éves
szünet után vehettük kézbe a debreceni
és nagyváradai évekkel kapcsolatos em-

lékek kötetét. Majd egy évvel még az
előbbinél is hosszabb pauza követke-
zett, míg a III. és aztán három év múlva
a IV. kötet is elhagyta a sajtót. E kettő –
amint erre az utóbbi előszava nyoma-
tékkal fölhívja a figyelmet (IV. 11.) –
voltaképp összetartozik, az anyag bő-
sége viszont nem tette lehetővé, hogy
két kötetábla közé zártan jelenjék meg.
Egymást időben átfedve kíséri végig ez
a két kötet a költő életútját Párizsba tör-
tént első megérkezésétől az 1913. év vé-
géig.

A szóban forgó kötetekről is elmond-
hatjuk azt a sorozatra nézve általános
érvényű megállapítást, amelyet Péter
László tett a gyűjtemény II. kötetével
foglalkozó alapos recenziójában (ItK
1975/2. 235–239.): a voltaképpeni visz-

számlékezéseket mind a terjedelem tekintetében, mind az Adyról való ismeretek tárházaként fölülmúlják a gyűjtőnek hozzájuk fűzött kritikai észrevételei és kiegészítései. Kovalovszky, akinek Adyval foglalkozó első írásai még 1941-ben láttak napvilágot, a szeretett költő körüli sok évtizedes szorgoskodása során fölgüyemlelt hatalmas ismeretanyagát hiánytalanul igyekezett közreadni ezekben a jegyzeteiben. Nemegyszer még azon az áron is, hogy igazában véve alig van szerves és tárgyi kapcsolat a kommentálandó hely, valamint a hozzá fűzött terjedelmes jegyzetrész között. Álljon itt erre egyetlen kiragadott példa. Mivel sok kortárshoz hasonlóan sajnos Juhász Gyula az Adymű iránti töretlen hűsége dacára is elmulasztotta megírni Adyval kapcsolatos személyes emlékeit, a két költő barátságáról az *Emlékezesek* Péter László tollából közöl egy rövid összefoglaló írást (IV. 304–310.). Ennek az elején említés történik Ady első leveléről Juháshoz, noha maga a levél itt nem olvasható, csupán lelőhelyét adja meg egy lábjegyzet. Teljes joggal mondják a kiegészítő jegyzetek erről a levélről, hogy megtalálható benne néhány mondatban az „egyik legkorábbi hitvallása és programja” (IV. 314.). Ennek a mindenképp helytálló megállapításnak kapcsán úgy érzi a sajtó alá rendező, hogy helyénvaló, sőt szükséges itt közvétennie mintegy két, apró betűvel nyomtatott oldalra terjedő gyűjtését Adynak az általa iránymutatónak ítélt írói-költői magatartásra vonatkozó, többnyire egymondatos szöveghelyeiből, és ezekhez még kéttucatnyi bibliográfiai adatot is csatol. Kétségtelen tehát, hogy gyakran túlburjánzanak a kommentáló jegyzetek, és sokszor ismétlések is előfordulnak bennük. Én azonban úgy vélem, hogy ami nyomdafestéket lát – különösen egy ilyen,

nem föltétlenül folyamatos olvasásra szánt – dokumentumgyűjteményben, annak valamilyen szempontból meg lehet a haszna. Kárt csak a nyilvánosság elől elrejtett vagy rejtve maradó dokumentumok hiánya okozhat.

Vegyük mármost szemügyre az utoljára megjelent két kötet tartalmát, mégpedig nem külön-külön és fejezeteik sorrendjében, hanem inkább témakörei időbeli egymásutánjában, ahogy Ady életének jelentős mozzanataivá lettek.

A költő párizsi tartózkodásairól olvashatók – velük kezdődik a négy fejezetből álló III. kötet (7–106.) – nem szolgálnak említésre méltó újdonsággal. Mármint ami az emlékezéseket vagy az ún. emlékriportokat illeti. Mert a hozzájuk fűzött kiegészítéseknek és magyarázatoknak itt is, mint annyiszor, számos esemény és életrajzi tény az eddigieknél teljesebb és alaposabb megvilágítását köszönhetjük. Különösen fontos a főlelevenített emlékek folyamatos összevető szembeállítás az „Ady és Párizs”-téma két legfőbb forrásművével, Bölöni György és felesége, Itóka könyveivel. Legfőljebb a kiegészítő magyarázatok Oláh Gáborral foglalkozó részét (III. 89–98.) lehet némileg túlméretezettnek mondani. A debreceni író 1908-ban megjelent útinaplójából vett részletek újbóli közzétételét csak helyeselhetjük, mert egyébként nehezen hozzáférhetők, ugyanakkor eleven képet rajzolnak az épp harmadjára Párizsban időző Adyról, aki viszont sokkalta fontosabb volt a nála négy évvel fiatalabb íróársának, mint az neki. Az Adyval annak életében folytatott viaskodás, minden külső és belső mozzanatával együtt, elsősorban Oláht jellemzi, Ady vonatkozásában pedig csupán kevés jelentőséggel bírt.

„Páris, Páris, állj elébe, térítsd vissza” – hangzott Ady könyörgése, ami-

kor Léda 1905 őszén oda visszautazni készült. Az Asszony és a Város sokáig voltak egymás szinonimái a számára. Természetes tehát, hogy az utóbbival kapcsolatos emlékek fejezetét az követi, amelyben Lédáról esik a legtöbb szó. Ez a rész egyébként is a III. kötet legterjedelmesebb fejezete (107–362.). Kovalovszky önálló kis kötetet szentelt Ady legmélyebb asszony-élményének (*Léda: legenda és valóság*. Bp., 1980), az ott olvasható tanulások rövid összefoglalását helyezi most ennek a fejezetnek élére bevezetéstül. Ezután következik a kötet – tartalmát és terjedelmét tekintve bizvást mondhatjuk – legjelentősebb emlékezése: Brüll Bertáé, Léda húgáé (III. 112–156.). Egyik legnagyobb érdeme az emlékezések gyűjtőjének, hogy sikerült rávennie a legfiatalabb Brüll lányt: nővére és Ady kapcsolatának legközelebbi tanújaként mondja el másodszer is, amit erről tud. Először ugyanis hajdani osztálytársa, Fehér Dezsőné kérésére rögzítette írásban emlékeit. Ezek a följegyzések végül bő másfél évtizeddel keletkezésük után láttak nyomdafestéket az *Akkor a hársak épp szerettek...*, Dénes Zsófia könyve első kiadásának lapjain (1957). Írójuk azonban úgy találta, Fehérné sok mindent saját megfigyeléseként ad elő belőlük, hogy a maga jelentőségét és szerepét nagyítsa, Léda jellemzésékor pedig Dénes Zsófia igyekezett érvényesíteni a műszaszerepre irányuló féltékenységből táplálkozó ellenszenvét. A utóbbival még perre is ment. Persze tanúként Brüll Berta sem áll minden gyanún fölül. Családja súlyát Nagyvárad társadalmi életében a valóságosnál nagyobbak állítja be, és nővére „jóhírért” is kötelességének érzi védeni. Tagadja például – szándékosan vagy ismerethiányból? – Léda szexuális kapcsolatát Halász Lajossal, ami annyi gyötrődést okozott Adynak 1903 szeptemberében, és később sem tudta elfe-

ledni. A Léda-szerelem is felhőtlenebbnek tűnik föl a hűg elbeszélésében, mint ahogyan egyéb források mutatják. Ám a tízrészes, 45 nyomtatott oldalnyi emlékidézés igen sok apró adattal járul hozzá a költőről alkotott képünk teljesebbé tételéhez. Főképp pedig módot ad a közlétevőnek, hogy a hozzá kapcsololt magyarázatok és kiegészítések 61 apró betűs oldalán mérlegre tegye Ady és Léda kapcsolatának úgyszólván valamennyi mozzanatát.

Érdekesen és értékesen egészítik ki Léda arcképét Szűts Dezsővel folytatott levelezésének a III. kötetből megismerhető darabjai (245–252., 271–289.). Amit erről a levélváltásról eddig Vitályos László közlése nyomán tudunk (*Ady – Léda – Csinszka*. Bp., 1977. 39–44.), egyoldalú volt: csupán az Adyt mocskoló részek a szakítás után az asszonynak írottakból. Most további leveleket olvashatunk Szűtstől, ezek mind hitelesek is, minthogy közlésük kézirat alapján történik. Sajnos nem mondható el ugyanez a Lédától származókról. Szűts tette közzé őket 1921 nyarán Kolozsvárott megjelent cikksorozatában, és minden bizonnyal nem mindig azzal a szöveggel, ahogyan megíródtak. Léda fölháborodottan panaszkodott is emiatt, bár sejtethetően ő sem volt maradéktalanul őszinte. Kovalovszky úgyszintén fontosnak tartja fölhívni a figyelmet Szűts levélközlésének fölöttébb valószínű önkényességére. Mind a Boncza Bertáról még a szakítás előtt állítólag Léda által írottak (III. 246.), mind pedig a szakítást követően Párizsból küldött följajdulás Ady elvesztése miatt (III. 248.) nagyon gyanúsak. Megítélésem szerint jóval több származik bennük Szűts tollából, mint Lédáéból. A későbbi fejlemények ismeretében, illetőleg az *Elbocsátó, szép üzenet* címzettjéről a közönség képzeletében kialakult képhez igazodva vetették papírra őket.

Mivel azonban Szüts Dezső az Ady-tabló – bízvást mondhatni – legellentmondásosabb és legvitatottabb mellékalkaja, üdvözlöttük volna, ha a Lédának írt leveleiből nemcsak azokat ismerjük meg a maguk teljességében, amelyek Révész Béla hagyatékában maradtak fenn, hanem – adalékul küldjük karakteréhez – a Széchényi Könyvtárban őrzötteket is, mivel ez utóbbiakból csak részleteket tett hozzáférhetővé Vitélyos könyve.

A Franciaországban töltött egy év után, 1905 januárjában érkezik vissza Ady, és lesz a főváros lakója. Itteni életének eseményeihez kapcsolódó írások kaptak helyet a IV. kötet első fejezetében („Budapest éjszakája szól”). Meg-elevenedik a legendás „Három Holló”, még alaprajzát is megeléjük itt. A vendéglő törzsközönségéről, Ady társaságáról, a vele csaknem mindig ott-tanyázókról és az oda az ő kedvéért ellátogatókról mondják el emlékeiket kortársak és barátok meg ezek hozzátartozói, sőt a vendéglő egyik tulajdonosának unokaöccse is. Közléseik bő lehetőséget nyújtanak, hogy a jegyzetekben részletesen essék szó a „Három Holló”-beli társaság Ady életében legfontosabb szerepet játszó tagjainak, Révész Bélának, Reinitznek és Zubolynak (Bányai Elemérnek), a költőhöz fűződő kapcsolatáról.

Első párizsi útjáról hazatérve kezdődik Ady újságírói működése a magyar fővárosban. Ehhez kapcsolódnak a jelentős és számára is fontos kortársak írásai a III. kötet 3. fejezetében („Ha hív az acélhegyű ördög...”). Vészi József és Kabos Ilonka nyúlfarknyi emlékezését csálódottan olvassuk. Milyen közelről láthatták Adyt, mégis mennyire keveset – sokszor nem is helytállót – képesek csak följegyezni róla! Szép Ernő emlékeinek pillanatképei már többet mondanak és hitelesebbeknek is tetszenek.

Az ő neve alatt olvasható nekrológ viszont csüggesztő írás. Ady halála csupán arra alkalom, hogy burjánzóan szecessziós és zavaros stílusgyakorlat szülessék. Az újságíró-kolléga Pogány Béla, a „holnaposok” szálláscsinálója a Független Magyarországnál, értékes adatokkal, köztük Ady-levelekkel megtűzdelt emlékezést hagyott ránk. Bresztovszky Ede tollából való a fejezet legértelmesebb írás. Ő – akárcsak az Adyhoz nálánál jóvala közelebb álló Ernő bátyja – a Népszava munkatársa volt, így lényeges dolgokat tud mondani, nyilván jórészt a bátyjától hallottak alapján, Ady és a szociáldemokraták lapjának kapcsolatairól.

A költő részvétele a századforduló követő évek irodalmi forradalmának két, egyaránt nagyszabásúnak indult vállalkozásában föltétlenül megérdemli, hogy mindkettővel kapcsolatban egy-egy önálló csoportot válogasson össze az emlékezések sorából a szerkesztő. A III. kötet utolsó (4.) fejezetében a Nyugat munkatársaitól származó írásokat találjuk. Kevés módja volt itt Kovalovszkynak lényeges vagy új adatokat tartalmazó emlékezéseket közreadni, hiszen az itt szereplők (Fenyő, Hatvány, Schöpflin) önálló köteteket szenteltek halhatatlan kortársuknak és barátjuknak, vagy a kegyelet gyűjtötte össze írásaikat róla, ahogyan Babits esetében történt. Egy kivétel mégis akad: Móricz Zsigmond. Ő egy Ady-életrajz megírásának szándékát dédelgette magában, sajnos ez megmaradt tervnek. Annál több írásában foglalkozott a holt baráttal. Ezekből itt 25 oldalnyi válogatást kapunk. A válogató tudatja azonban, hogy ez csak kisebb hányada Móricz ide vonható írásainak, amelyeknek számát csaknem félszázra becsüli. S akkor még nem vettük számba, hogy mi mindent rejthet Adyról az író hagyatéka. Csak remélnünk lehet, hogy egyszer

napvilágot lát majd egy teljes körű gyűjtemény Móricz Adyval foglalkozó vagy öt is érintő írásából.

A Nyugat szerkesztőjéhez hasonló nagyratörés fűtötte azokat a fiatal írókat és irodalombarátokat Nagyváradon, akik az úgyszintén folyóiratnak tervezett, aztán csak kétkötetnyi versantológiaként megvalósult *A Holnap* születése körül babáskodtak. Vezércsillaguk természetesen nekik is Ady volt, nélküle nem került volna tető alá a vállalkozás még e szerényebb formában sem. A megvalósulására vonatkozó minden emléket egybegyűjtött a IV. kötet 2. fejezete („A Holnap elébe”). De nem csak ezeket találjuk ott. Az alapítók további sorsának alakulásáról, Adyval való kapcsolataik későbbi eseményeiről ugyancsak olvashatunk. Ebben a fejezetben együtt van a nyersanyag tekintélyes része ahhoz, hogy egyszer részletezően megíródjék *A Holnap* története, valamint Ady és a „holnaposok” viszonyáé.

Ami időben vagy jellege szerint nem volt beilleszthető a két kötet eddig említett hat tematikus tömbjébe, azt a szerkesztő a IV. kötet 3. és egyben záró fejezetébe sorolta. A *Város megvételé után* egy sorát („Győztem s én már megdicsőültem”) írta föléje címnek, jelezve, hogy akire ebben a minden korábbinál terjedelmesebb fejezetben emlékeznek a kortársak, az rajongók és támadók táboraitól körülvelt, országos nevű ember már.

Úgyszólván önálló ciklust alkotnak e fejezetben Adynak a kolozsvári idegklinikán 1909 júliusában folyó gyógykezeléséhez kapcsolódó írások. Kiemelkedik közülük Dapsy Gizella (Nil) novellaszertű beszámolója: miként zarándokolt el az erdélyi városba megismerkedni a rajongásig tisztelt költővel, és mi mindent élt meg vele együtt ottlétének másfél napja során.

Az Adyról elsőül írott könyv szerzőjének, Horváth Jánosnak emlékezései jelentéktelen voltakban is arról a belső feszültségről tanúskodnak, amelyet a konzervatív irodalomtudós folyamatosan átélni kényszerült a költővel kapcsolatban, akinek korszakalkotó nagyságát önmagának sem merte bevallani. Világnézet és irodalmi ösztön összeütkezését különösen nyomasztóvá tette, hogy Horváthot egy darabig őszinte barátság fűzte Adyhoz.

A Lédát követő első komoly érzés, amelynek minden valószínűség szerint szerep jutott a szakításban is, ahhoz az asszonyhoz fűzte Adyt, akit ő Adának nevezett el verseiben. Több költemény köszönheti születését ennek a föltehetőleg soha beteljesülésig nem jutott szerelemnek, és persze levelek is. Az utóbbiak sajnos mind elvesztek vagy lappanganak. Azokat a részleteket ismerjük csupán belőlük, amelyeket a harmincas években egy újságcikk adott közre. E cikk is helyet kapott ebben a fejezetben, ahol az Adáról való eddigi szűkös ismereteink némileg bővülnek Kovalovszky, valamint Ady életének másik szorgos kutatója, a néhai Hegedűs Nándor nyomozásai által.

A költő életét oly bőven tarkító paradox vonások egyike, hogy igen sok fontos eseményéről (lásd például megismerkedését és szakítását Lédával vagy végleges döntését arról, hogy feleségül veszi Boncza Bertát) alig rendelkezünk egyértelműen hitelesnek mondható és részletes tanúvallomással, kevésbé jelentős epizódokról viszont olykor aprólékos beszámolók szólnak. Ez utóbbiak egyike az a látogatás a zilahi alma materben, amelyre 1912 májusának végén, a református tanárok gyűlése alkalmával került sor. Erről három visszaemlékezést is közöl a fejezet. Az egyik az akkor Debrecenben játszó fiatal színésznőé, Borbély Lilié, aki iránt Ady ott

Zilahon rögtön szerelemre lobbant, sőt tréfás-komolyan a kezét is megkérte.

A Lédá és Csinszka közti szerelmek asszonyairól többnyire keveset tudunk. Dénes Zsófia a kivétel, ő többször megírta Adyhoz fűződő kapcsolatának történetét, és levélváltásuk is csaknem hiánytalanul ismert. Így őt – hogy teljesen ne hiányozzék – csak egy rövid írással, úgyszólván szimbolikusan szerepelteti a szerkesztő, aki egyébként neki nagy, talán túlságosan is kritikátlan tisztelője.

Viszont az Ady szerelmi életének ebben az „átmeneti korszakában” igen jelentős szerepet játszó Nyanyucit (Sándor Lászlónét) most először van alkalmunk megismerni szerepéhez méltó részletességgel, habár nem hiánytalanul. Ő úgyszintén megírta Adyhoz fűződő kapcsolatának történetét, és ebbe beleillesztette a tőle kapott leveleket is. Az ő leveleiből pedig az Ady-hagyatékban találni tekintélyes számú darabot, noha ezek legnagyobb része még kiadatlan. 1913 őszén Ady néhány hónapra át lényegében együtt élt vele, és Lédán kívül ő az egyetlen asszony, akivel külföldi utat tett: 1914 márciusában az Adria partvidékén utazgattak kettesben. Igazán önzetlen és odaadó szeretője volt a költőnek, aki ezt tőle telhető hálával fogadta. Ám nem lett volna az, aki, ha nem használja ki olykor anyagi tekintetben is. Máskor meg női önérzetének kellett elszenvednie Ady kajánkodásait, amikor az párhuzamos viszonyairól szóló beszámolóival szórakoztatta, sőt be is mutatott neki néhányat azok közül, akikhez szexuális kapcsolat fűzte.

Egyszerű, egzaltáltságtól jórészt mentes lélek volt Nyanyuci, akiről mind ez idáig szinte tudomást sem vett az Ady-irodalom. (Kivéve a róla fulánkös indulatokkal megrajzolt képet a vele párhuzamosan „szereplő” Dénes

Zsófia *Élet helyett órák* című könyvében. „Én irtóztam tőle” – írja a vetélytársnő, aki azzal is megrágalmazza, hogy Adynak „morfiumbefecskendezést adott”. Mintha a minden testi fájdalomtól betegesen félő Ady vállalkozott volna az ilyesmire akár a morfiummámor kedvéért is!)

Mindenképpen öröndetes tehát, hogy följegyzéseinek és a közbük iktatott Ady-leveleknek közzététele nyomán többé-kevésbé megtudhatjuk, ki volt ez az Adynak fontos asszony. Ugyanakkor születésének idejét, leánykori nevét és sorsának állítólag 1956-ban bekövetkezett haláláig tartó alakulását máig sem sikerült földeríteni. Emlékezéseit Adyra 1950 táján írta meg, sok jellemző vonást és apró eseményt elevenítve föl hajdani szerelmével kapcsolatban – egyébként minden irodalmiaskodó szándék nélkül. Emlékeinek megörökítésében azonban határozott cél vezette: mint Adyhoz egykor igen közel álló valaki, segélyért folyamodott a Népművelési Minisztériumhoz. Mivel a teljes ismeretlenségből bukkant föl, szükségét érezhette, hogy a költőtől kapott levelein kívül egyébben is igazolni igyekezzék a maga fontosságát annak életében. Csakis ezzel lehet magyarázni azt a képtelenséget, hogy egy sor vers keletkezését a költőnek hozzá fűződő kapcsolata eseményeiből eredezteti, noha – ez is Adyra jellemző paradoxon – ez a tartós és bizalmas viszony *soha* nem vált versfakasztó élménnyé. További abszurdítások Nyanyuci tollából: azt állítja, hogy őt Mylitanak nevezte Ady, akit Lédá szoktatott rá az alkohorra, és szakításuk után is ostromolt leveleivel a kapcsolat helyreállítása érdekében, őt pedig, mármint Nyanyucit okolta, amiért erre nem kerülhet sor. Ezek a gátlástalan konfabulációk nagyon bizonytalanná teszik, hogy hol és mennyire adhatunk hitelt az asszony írá-

sának. Aligha helytálló az a passzus Kovalovszky itt is alapos kommentárjaiban, ahol azt sejteti (IV. 755.), hogy a vers (el)tulajdonításokban szerepe lehetett Ady csalárdtságának és ravaszkodásának is, amivel az asszony ragaszkodását kívánta magának biztosítani.

Ezzel voltaképp végére is értünk az ismertetésnek, mely szükségképpen csak a legfőbb vonásokat emelte ki a két kötet Adyt megelevenítő, csaknem másfélezer oldalnyi írásaiból és a hozzájuk kapcsolt értékelő-mérlegelő kiegészítésekből. Mire megjelenik ez a recenzió, talán már kézbe vehetjük a sorozat V. kötetét. A Magyar Nemzet 1992. november 6-i számában adta hírül nagy örömmel s egyszersmind rezignáltan is a gyűjtő és sajtó alá rendező, hogy

bő 35 évi munka után végre pontot tehetett az *Emlékezések Ady Endrére* zárókötetének végére, és nyomdába került a kézirat. Bár nem sikerült megvalósítania eredeti tervét, a részletes Ady-életrajz megírását, a hozzá szükséges adatanyag legnagyobb részét viszont egybe tudta hordani. Bővelkedik az Ady-irodalom az övéhez hasonlóan nagyszabásúnak indult, ám végül torzóban maradt vállalkozásokban, gondoljunk az *Ady-Múzeumra*, Hatvany Lajos *Ady világára* vagy Bóka László és Király István könyveire. Kovalovszky Miklós azonban boldogan mondhatja el Zrínyi sorát: „Véghez vittem immár nagyhirű munkámat.”

Schweitzer Pál

FERNANDO LEPORI: RAGIONE NATURALE E RIVELAZIONE IN UNA DISPUTA ALLA SCUOLA DI RIALTO: IL „DE MORTALIUM FOELICITATE” DI NICOLÒ MODRUSSIENSE

Estratto de Medioevo XIII 1987. Padova, Ed. Antenore, pp. 223–301.

Folyóirat-publikációkat nem szokás ismertetni, de most mégis szükségesnek látszik, hogy a fenti különnyomatra felhívjuk az olvasók figyelmét. A Medioevo hasábjain Fernando Lepori kritikai kiadásában és bevezető tanulmányával először látott nyomtatásban napvilágot Miklós modrusi püspök (1427 előtt–1480) *De mortalium felicitate* című teológiai-filozófiai dialógusa. Evasio Leone nyomába lépve, aki már 1816–1819 között e mű kiadásának előkészítésén dolgozott, Lepori az olasz tudománynak régi adósságát törlesztette, egyszersmind nagy szolgálatot tett a magyar humanizmuskutatásnak. A dalmáciai származású „Nicolaus episcopus Modrusiensis” – így jegyezte magát, és így emlegették őt kortársai – jól ismert alakja a magyar irodalomtudománynak, éppen a *De mortali-*

um felicitate kapcsán, melyet Vitéz János váradai püspöknek ajánlott. Ajánló levelében a szerző leírta, hogy műve alapkérdésében a legtöbb teológiai szerző véleményével ellentétes állásfoglalásra jutott, különösen az óta „az örökké emlékezetes és nagyon boldog tél óta”, melyet Váradon töltött, ahol Vitéz nagybecsű bibliotékájának számtalan kötete között gyakran üldögélt együtt sok tudós férfival. A Vitéznek szóló episztolát Ábel Jenő, majd mások is kiadták, Miklós püspökről és hajdani könyvtárának Rómában őrzött értékes kódexeiről pedig, az olasz tudósokat megelőzve, Fraknoi Vilmos tett közzé alapos, maig nélkülözhetetlen tanulmányt, melyet Lepori is használt. Ezzel a valóban hiánypótló kiadással most végre maga a mű is – mely mindössze egy bécsi és egy római kódexben ma-

radt fönn – viszonylag könnyen hozzáférhetővé és olvashatóvá vált.

A katarai (Cattaro, Dalmácia) születésű Miklós Velencében tanult és szerzett bölcsész-, valamint teológiai doktori fokozatot, majd 1457-ben szülőföldjén, Zenggben nyerte el a püspöki széket. 1461-ben II. Pius pápa kinevezésével a nagyobb jövedelmű modrusi püspökség élére került át, melyet haláláig kormányzott. Egyházipolitikai karrierje II. Pius pápa uralkodása idején kezdődött, és kapcsolatban állt a pápától szervezett török elleni keresztes hadjáratral. 1462 decemberében a pápa nunciusává nevezte ki, és fontos diplomáciai feladatokkal István boszniai királyhoz delegálta. István király megbízásából érkezett Magyarországra, hogy Mátyás királytól segítséget kérjen a török ellen védekező Bosznia számára. Mátyás 1463 őszén indította el hadseregét Boszniába, és pétervárad táboraiból – ahol bandériuma élén Vitéz János is mellette volt – küldte Miklós püspököt követeként Velencébe. Rövid idő múlva a követ visszatért Magyarországra, s innen valószínűleg 1464 nyarán távozott el. Galeotto Marzio szerint Mátyás király utasította ki őt országából, de valószínűbb, hogy II. Pius halálhíre szólította Rómába. Ezután haláláig Itáliában élt, a pápai állam jó néhány városában kormányzóként működött, és tudományos munkát végzett. Rómában hunyt el; nevét és emlékét főképpen kéziratban levő saját művei és egykori könyvtárának értékes kódexei őrizték meg számunkra.

A *De mortalium felicitate* munkásságának valószínűleg az első gyümölcse volt, de pontosan nem datálható. Fraknói hipotézisét, mely szerint a mű 1462–1463 tele tájt keletkezett, Lepori úgy tűnik fel, helyesen – figyelmen kívül hagyta. Csak a Vitéznek szóló ajánló levelet tekintette datálásra alkalmas-

nak, mely 1461 tavasza–1464 nyara között bármikor keletkezhetett. Ez két évvel azután íródott, hogy a szerző a művét egy II. Pius pápához szóló ajánló levél kíséretében véleményezés végett a Szentszékhez küldte. Az összes adatot gondosan számba véve, Lepori messzemenő óvatossággal csak azt szögezte le, hogy a mű valamikor 1459–1462 között készülhetett el. Még ennél is kevésbé lehet tudni, hogy a szerző melyik év telét töltötte Vitéznél. Lepori szerint bizonyosan csak annyi állítható, hogy még magyarországi követsége, tehát 1463 előtt időzött Váradon.

Bár könyve keletkezése tájt a teológiai szakmunkák még többnyire a középkortól örökölt műfajokban íródtak, szerzőnk a dialógus műfajt választotta művéhez. Az ókori dialógust – mint ismeretes – Petrarca keltette új életre, majd a XV. században a humanisták egyik legnépszerűbb műfajává vált. A képzeletbeli beszélgetés a velencei Scuola di Rialtóban folyik, a karnevál egyik napján, melyen szünetel a tanítás. A beszélgetőtársak személyében a szerző egykori professzorának, Paolo dalla Pergola jogtudósának, valamint két volt iskolatársának, a Rómában működő Giovanni Cesariense orvosnak és Domenico Bragadinnak állított emléket. Szótlanul közöttük ül a szerző is, aki éppen Dalmáciából érkezett Velencébe. A beszélgetők fontos teológiai-filozófiai problémát vitatnak meg, és ennek során a hagyományos teológiai felfogást a professzor valamint az orvos, a szerző véleményét pedig Bragadin képviseli. Mind a hárman egyetértenek abban, hogy az ember legfőbb célja, boldogsága az isteni fölség, az isteni szubsztancia megismerése és tiszta, világos szemlélése. A vita csak azon folyik, hogy ez a cél hogyan érhető el. A hagyományos, közismert egyházi felfogás legfőbb képviselője és hivatko-

zási alapja Duns Scotus volt, akinek a könyveit – olvassuk – akár homályosságuktól, akár mélységüktől elborzadva sokáig olvasatlanul hagyták heverni, mindaddig, míg Itáliában elsőként Paolo dalla Pergola meg nem magyarázta a bennük kifejtett tanokat. A velencei professzor tehát, s vele együtt Giovanni Cesariense, Duns Scotus és „a legtöbb teológus” véleményéhez csatlakozik, amely szerint az ember csak Isten segítségével és kinyilatkoztatásaival érheti el a legfőbb célt. A szerző szöcsöve, Bragadin úgy véli, hogy ez tévedés. Állítja és bizonyítja, hogy az embernek Isten megismeréséhez és szemléléséhez nincs szüksége természetfölötti segítségre, erre a saját erejéből is képes. Isten ugyanis nyomokat hagyott önmagáról a természetben, és az ember ezekből, valamint saját természet adta képességeivel, a lelkével és az eszével, „a természet gyönyörű vezetésével” (*pulcherrimo naturae ductu*) fel tudja fogni Istent, és képes őt világosan, jól láthatóan szemlélni. A vitában Bragadin sorban megcáfolja ellenfelei teológiai és filozófiai érveit. Ezek végül elfogynak, és a scotisták elismerik, hogy Bragadin győzött.

Amint a két szerzői ajánlásból tudjuk, Miklós püspök – Paolo dalla Pergola hí tanítványaként – sokáig Duns Scotusnak hitt, majd Arisztotelészt és más szerzőket olvasva, mélyebben belegondolt a problémába, s így alakította ki a saját felfogását, amelyet Vitéz János és a váradi tudósok erősítettek meg. Bizonyára a váradi könyvtár számtalan kódexét forgatva is talált olyan passzusokat, melyek az ő véleményét látszólag igazolni. A Bragadin szájába adott érvek – mint Lepori gondos és imponáló forrásfeltáró munkájából látható – mindenekelőtt Arisztotelésznek és a filozófus középkori kommentátorainak, valamint több közismert teológiai szak-

tekintélynek és néhány ókori pogány szerzőnek (pl. Diogenész Laertiosznak, Cicerónak stb.) a műveiből valók.

Ha forráshasználatában talán nem is annyira, szemléletmódjában, terminológiájában és stílusában a *De mortalium felicitate* újdonságot jelentett a XV. század teológiai-filozófiai irodalmában. Többek között azért is figyelemre méltó alkotás, mert jellemző és meglehetősen korai dokumentuma annak, hogy a humanizmus eszméi hogyan hatottak a teológiai gondolkodásra, s milyen nyomokat hagytak egy dalmáciai főpap szemléletmódján.

A természetet Szent Ágoston óta (akit Miklós püspök is idéz) a középkor gondolkodói – különösen Arisztotelész nyomán Szent Tamás – is nagyra becsülték és magasztalták, de a róla szóló pozitív értékelések a XIV. században erősödtek föl, majd a humanizmus és a reneszánsz fénykorában megsokasodva minőségi változáson mentek át. Azon a hosszú úton, mely Spinoza „*deus sive natura*”-jához vezetett, lényeges előrelépést jelentett a humanisták természetfelfogása. Ennek egyik legismertebb dokumentuma Lorenzo Valla *De voluptate* című dialógusa (1431), mely híres és sokat vitatott gondolatával („*idem est natura, quod Deus, aut fere idem*”) és természetdicséretével nagy hatást gyakorolt korára. A humanisták – Valla is – elismerték és időnként hangosan hirdették, hogy a természet Isten műve és eszköze, benne Isten látható, de sokszor elfeledkezve transzcendens létrehozó okáról, a természetet önmagában való értékként magasztalták, és az ember legfőbb igazodási mércéjeként, legbiztosabb útmutatójaként hivatkoztak rá. Miklós püspök teológiai műve a humanisták természetfelfogásával mutat rokonságot, és fontos állomása annak a folyamatnak, amelynek során az ember Istentől fokozatosan elválasztotta magát.

Miklós püspök attól félt, hogy majd „vakmerőséggel” és eretnekséggel vádolják, ezért jónak látta kipuhatolni, hogy a Szentszéknél mire számíthat. Művét eljuttatta II. Pius pápához, mert – mint írta – egyedül az övé „a legfőbb hatalom az isteni törvények megítélésében és magyarázatában”. Mint a Vitéznek írt ajánlásból tudjuk, Rómában a dialógust sokan dicsérték, kiváltképp a pápa, és „nyíltan senki sem támadta”. A humanisták körében a dialógus keletkezése idején még megszokott volt a kritikus gondolkodás és az önálló véleményalkotás, és II. Pius, maga is élvonalbeli humanista lévén, ezeket nem tartotta veszélyesnek egyháza szempontjából.

A mű kiadása – a legalapvetőbb és általánosan elfogadott átírási normák követése mellett – hűen tükrözi a dalmáciai latin nyelvhasználatnak a sajátosságait. A szóösszetételek közlésében Lepori ragaszkodott az alapul vett szerzői kézirat helyesírásához, sőt ennek következetlenségeihez is, így a kiadásban ilyen furcsa szóalakok láthatók,

mint „ipse met”, „dum taxat”, „quae ve” stb., vagy pedig „propter ea”, melynek egybeírt változatát is megtaláljuk. Az eredeti szövegben néhány nyelvtani hiba is akadt, ezeket a kiadó korrigálta. A szövegközpontozás többször hiányos, következetlen, néha zavaró is. A kiadást alapos, színvonalas tanulmány egészíti ki, melyben a szerző, magyarországi szakirodalomra, sőt Fraknói magyar nyelvű művére is hivatkozva, ismerteti Miklós püspök legfontosabb életrajzi adatait és fennmaradt műveit, tisztázza a kéziratok problémáit, rögzíti és indokolja saját szövegkiadói munkájának kritikai alapelveit.

Hálásak lehetünk a Medioevo szerkesztőségének, hogy Lepori kiadását közzétette, mégis sajnáljuk, hogy ez az értékes tudományos munka nem önálló nyomtatvány formában jelent meg. Úgy névmutatóval (netán tárgy- és idézetmutatóval is) el lehetett volna látni, és bizonyára több érdeklődőhöz jutott volna el.

Pajorin Klára

IOANNES SYLVESTER: GRAMMATICA HUNGAROLATINA IN USUM PUERORUM RECENS SCRIPTA. NEANESI 1539

2 + A–mij (= 48) fol. Hasonmás kiadás. Szövegét kiadta Kőszeghy Péter.

A kíséret tanulmányt írta Szörényi László. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, 1989. 26 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXII.)

A hasonmás kiadás publikálását Sárvár város Tanácsa javasolta, csendes és szerény, de illő és méltó megemlékezésül a *Grammatica Hungarolatina* sárvár-újszigeti megjelenésének 450. évfordulójára. A kiadás az egyetlen példányban fennmaradt eredeti nyomtatványról készült. Vékony, szerény kis könyv, címlapját fametszetes keret dísz, belsejét néhány iniciálé ékesíti. Első pillantásra úgy látszik, hogy címének megfelelően elemi latin nyelvkönyv, az alaktan legalapvetőbb tudnivalóival, me-

lyeket magyar nyelvű meghatározások, ragozási sorok kísérek. Ezekben a latin grammatikát illusztráló magyarázatokban és a latinul megfogalmazott fejtegetésekben született meg az első magyar nyelvkönyv. Mint ismeretes, Sylvester János ebben a művében minden előzmény nélkül, pusztán a három szent nyelv grammatikájának az ismeretében elsőként fektette le a magyar nyelvről szóló tudatos megfigyelései eredményeit. Grammatikai szempontok alapján rögzítette a magyar

nyelv hangtanát, felvázolta alaktanát, lerakta a magyar nyelv művelés alapjait, és megfogalmazta nyelvünknek a három szent nyelvvel rokon vonásait, valamint elkülönítette sajátos jellegzetességeit. Amint műve ajánlásának gyakran idézett sorai mutatják, nagyon is tisztában volt a saját úttörő szerepével: „Mert velünk sem esett másként, mint azokkal, akik házuk falán belül elrejtve hatalmas kincset birtokolnak, de szerény körülmények között élve mégsem tudják élvezni, mert nem tudják, hol van elásva. Megvolt nekünk anyanyelvünk eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előástunk és napfényre hoztunk; és ha nem monduk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk.” (Szörényi László fordítása.)

A mű süket fülekre talált a szerző kortársainál, több mint két évszázadig senki sem olvasta, és egyetlen ránk maradt nyomtatott példányát csak a XVIII. században fedezték föl. Azóta többször is kiadták, terjedelmes tanulmányokban magyarázták és értékelték. Nem eléggé. „Kár – jegyezte meg Tarnai Andor 1981-ben –, hogy érdemei az utóbbi húsz év eredményes kutatásai ellenére sem mentek még át a köztudatba.” Ez a helyzet lényegesen nem javult, de a fenti kiadvány nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Sylvester János érdemei szélesebb körökben is ismertekké váljanak.

A hasonmás kiadáshoz írt tanulmányból tudjuk, hogy – bármilyen hihetetlen is ez – a *Grammatica Hungarolatina*nak nincs pontos, a modern igények szerint átírt vagy kritikai kiadása. Első hasonmása Bloomingtonban és Hágában jelent meg, a második ugyan Budapesten látott napvilágot, de szűk szakmai réteg számára készült, és nem került könyvárusi forgalomba. A legutób-

bi kiadás tehát igen nagy hiányt pótol; a mű századunkban most először jelent meg sokak számára hozzáférhető formában, az eredeti olvasásának az illúzióját keltve, egyszersmind megfizethető áron.

A faksimile kiadáshoz Szörényi László írt tudós és élvezetes tanulmányt. Ismertette a fennmaradt könyv történetét, eddigi kiadásait, majd sokat vitatott műfajával foglalkozott. Címét alapul véve, a grammatika azért íródott, hogy gyermekek használják. Szörényi véleménye szerint azonban a mű nem egyszerűen tankönyvnek vagy tanári segédkönyvnek készült, hanem előtanulmánynak az Újszövetség magyar fordításához, és olyasfajta tanítás vezérfonalául szolgált, amelyben a grammatikai ismeretek megszerzése együtt járt a Szentírás-olvasással. Ennek az oktatásnak az volt a végső célja, hogy a tanulók a bibliai szöveget anyanyelvükön tökéletesen tolmácsolják. A tanulmányíró úgy véli, hogy ez a cél okozta a mű többszempontúságát, aránytalanságát, azokat a rövidebb-hosszabb kitérőket, melyek azt a látszatot keltik, mintha a szerző figyelme elkalandozott volna a szorosan vett tárgytól.

Ahhoz, hogy a közép-európai grammatikák között kijelölje a mű helyét, Szörényi felhasználta Ising Erika 1970-ben németül megjelent könyvének eredményeit. E szerint Sylvester munkája nem tekinthető ugyan pusztán utánpótlásnak, de létrejöttére nagy hatással voltak Aelius Donatusnak, a 350 körül élt grammatikusnak a művei, melyek – más nyelv-tanok mellett – térségünkben egészen a XIX. századig közkezen forogtak. Sylvester művében Ising a kelet- és közép-európai nyelv-tanokhoz képest „új és a megszokottnál magasabb fejlődési fokot” látott, „melyben bekövetkezett az átlépés a glosz-

százó szembeállításától a nyelv tudatos megfigyeléséig, végül pedig önálló tudományos rögzítéséig”.

A grammatika Donatus szerinti oktatása és a humanizmus egymást nem zárja ki, hiszen tanári munkájukban élenjáró nyugat-európai humanisták is használták a IV. századi grammatikus műveit. Sylvester könyve humanista alkotás, és benne – hangsúlyozta Szörényi – „az olasz humanizmus egyik legnagyobb nyelvtanítójának”, Janus Pannonius mesterének, Guarino Veronesének a hatása mutatható ki.

A mű legnagyobb érdemének Szörényi a helyesírási reformját tartotta, mely a héber nyelv mintájára a mellékjeles helyesírást szorgalmazta, és az etimologikus helyesírásnak vetette meg az alapjait.

Szörényi többször is rámutat, hogy a latin-magyar grammatika írója fölülmúlhatatlan módon szerette szülőhazáját és anyanyelvét. Észrevéteti velünk azt a humanistára jellemző megnyilatkozást, hogy Sylvester „panegirikus hangon magasztalja alig ismert

szülőhelyét, Szinyérváralját, de mindjárt görög nevet is akar neki adni”. Ezt a megfigyelést megelőzi a tanulmányban egy olyan gondolatmenet, amelyet érdemes teljes terjedelmében idézni: „Nyelvtana és vele szoros összefüggésben Újszövetség-fordítása heroikus kísérlet arra, hogy fölzárkóztassa irodalmunkat a korszerű, modern értelemben vett nemzetekké alakuló európai népek közösségéhez. Erasmus magyar barátainak, tisztelőinek és tanítványainak köre sok olyan törekvést ápolt, amely belül maradt a latin kultúra egy szűkebb elit által ápolt eszményein. A népnyelv felé nagy lelkesedéssel fordult viszont egy olyan réteg, amely – a reformáció ígézetében – lemondott Erasmus magas eszményeiről. Szinte Sylvester az egyetlen, aki össze tudta egyeztetni ragaszkodását az évezredes latin hagyományhoz, valamint hazájának és anyanyelvének a felfedezés izgalmával átfűtött szerelmét.”

Pajorin Klára

SZÉKELY ISTVÁN: ZSOLTÁRKÖNYV. KRAKKÓ 1548.

A fakszimile szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter. Kísérőtanulmány:

Szentmártoni Szabó Géza. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA

Irodalomtudományi Intézete, 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVI.)

A Varjas Béla által alapított hasonmásorozatot huszonhatodik kötete a XVI. századi nyomtatott magyar bibliafordítások kedvelőit örvendezteti meg: Sylvester János Újszövetsége (1541) és a sorozaton kívül megjelent Vizsolyi Biblia (1590) két kiadása mellé odatehetik polcukra Székely István prózai zsoltárfordítását is. Ráadásul Székelynek ez a második műve a sorozatban, a harmadik kötet 1960-ban az ő világkrónikája volt, melynek kísérő tanulmányát annak idején Gerézdi Rabán írta.

Nem kell külön hangsúlyoznom, mekkora jelentősége volt abban a korban a bibliafordításnak: Székely egyike azon tanult protestáns prédikátoroknak, akik megpróbálkoztak ezzel. A *Zsoltárkönyv* lett volna az első lépés, többször utal arra, hogy létezik folytatás is, mégsem jelent meg nyomtatásban több részlet tőle. Mint más magyar Biblia-fordítók, ő is a héber eredetire hivatkozik mint forrásra (ez volt a kor humanista követelménye), ennek ellenére Sebastian Münster héber-latin Ószövetségének nyilvánvalóan inkább

csak a latin felét követte – ilyen volt a hazai gyakorlat ebben a században. Több mint jelkép, hogy élete végén, 1563-ban, rövid ideig együtt volt lelkész Göncön Károlyi Gáspárral, azzal az emberrel, akinek végül sikerült az egész mű lefordítása.

Nem méltatom tovább az eredeti alkotást – rátérek a hasonmás kiadásra, s előre is jeleznem kell, hogy nem könnyen teszem, mert kollégáim munkájáról kritikus hangon kell szólanom. Egy fakszimilének általában két hasznávan: először is hozzáférhetővé teszi a régi könyvet a szakemberek, érdeklődők és könyvgyűjtők számára, másodszor kíméli az eredeti példányokat a használattól. Habár az Argumentum Kiadó kétféle (egy drágább és egy olcsóbb) változatban, külsőre szépen oldotta meg feladatát, szomorúan kell jelentenem, hogy az Evangélikus Országos Könyvtár teljes és végig olvasható példányáról nem sikerült egyenletes minőségű másolatot készítenie. S miután a szöveg helyenként olvashatatlanná halványult, bizonyos esetekben előfordulhat, hogy a kutatónak mégis el kell mennie a könyvtárba, s megnéznie az eredetit. Így ez a kiadvány a szakember és az érdeklődő számára nem mindig megfelelő, az eredeti példányokat sem kíméli teljesen, csupán a könyvgyűjtő használhatja arra a drágábbik változatot, hogy kitöltse a lyukat a polcán.

Rátérve ezek után a kísérő tanulmányra, el kell mondanom, hogy mivel Gerézdi Rabán korábban említett dolgozata kimerítően tárgyalta Székely István életét és munkásságát, Szentmártoni Szabó Géza tudatosan nem törekedett még egyszer felmondani a leckét. Csak az alapadatokat sorolja fel meglehetősen töredezetten és szakadozottnan, néhány ponton kiegészítve és kiigazítva Gerézdit; a fő törekvése az, hogy

magához a műhöz adjon használati segítséget szómagyarázattal, a szerző jegyzeteinek kommentálásával és a példányok leírásával. A recensensben azonban (aki eléggé sokat foglalkozott a korszakkal és a tájegységgel) némi úrt hagyott ez a vázlatosság, az alapvető összefüggésekre való utalás hiánya. A tanulmányíró helyében én nem tudtam volna megállni, hogy ne beszéljek a vidék (Északkelet-Magyarország) korai reformációjáról, Székely író-paptársairól (Gálszécsi István, Szkárosi Horváth András, Batizi András stb.). Ráműtattam volna, hogy a szerző csak Krakóban tanult, Wittenbergben nem, s hogy ennek milyen műveltségbeli következményei vannak. Elmagyaráztam volna, mit jelent az, hogy valakit 1556-ban (a helvét irányú egyházak megalakulása előtt évekkel) szakramentáriusnak neveznek: azt, hogy feltehetően Kálmáncsei Sánta Márton követője volt.

Az összefüggéseken túl ténybeli problémáim is vannak a kísérő tanulmánnyal. Az első: Kemény Lajosra hivatkozva azt állítja, hogy Székely 1540-ben Abaújszántón volt prédikátor. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy levéltári kutatásaim nyomán ellenőrizni tudom Kemény Lajos forrását: ez egy levél, amelyet Székely 1540. október 9-én írt Abaújszántóról Kassa város tanácsának (Archív Mesta Košic, Tabularium metropolitanae civitatis Cassoviensis, Supplementum H. 1636/4.), ebben azonban nem jelöli meg az állását. 1540-ben (1541 legelején bekövetkezett haláláig) Szántai István volt Abaújszántó protestáns prédikátora, szerzőnk csak az iskola rektora lehetett mellette – egyébként a szakirodalom többsége is így tudja ezt. Másodszor hiányolom Iványi Bélának egy adatát (Göncz szabadalmas mezőváros története, Karcag, 1926. 39–40.), amely elmondja, hogy Dobó István mint föld-

birtokos rendszeresen sarcolta Göncöt, lecsukatta a főbíró, mire a polgárok 1561-ben levágták néhány szolgáját. A megtorlás sem késlekedett: Dobó is leöletett néhány göncit, s a város plébánosát (elsőpapját) halállal fenyegette meg. Ez a pap senki más nem lehetett, mint Székely István; a Dobó Domokos (István testvére) által pártfogolt Károlyi Gáspár ekkor még nem volt itt. Ez az epizód jól rávilágít arra, hogy Székely a korai reformátorok harcosabb típusához tartozhatott, akik nem hagyták szó nélkül a nagybirtokosok kilengéseit, s a társadalmi konfliktusokban a polgárság és a köznemesség mellé álltak. Szentmártoni Szabó Géza is leírja azt az esetet, amikor Perényi Ferenc 1550-ben összetűzésbe került a szikszói polgárokkal, akik elmenekültek emiatt az otthonukból, minek következtében papjuk, Székely István még ez évben kassai polgárjogot kapott. Jellemző (amit viszont a kísérő tanulmány nem

mond el), hogy szerzőnk egyik közneves pártfogója, Réghy Kelemen sem volt felhőtlen viszonyban a vidék nagyuraival, hangácsi udvarházát ugyanis 1549-ben Serédi Gáspár ostromolta meg és fosztotta ki, 1556-ban pedig ugyanezt követte el Bebek György – az első a Habsburg-, a második a Szapolyai-párt nevében fellépve. Olyan anarchikus idők voltak ezek, amelyekben teljesen megalapozottak voltak Székely Horváth András prófétái hangú kirohanásai. Ha Székely István rendelkezett volna hozzá hasonló költői tehetséggel, neki is lett volna mit megírnia.

Mit mondhatnék összegzésképpen erről a hasonmás kiadásról? Csak annyit: reméljük, lesz még jobb is, s még egyszer nem kell a recenzensnek ebben a sorozatban a rossz nyomda-technikai minőség miatt panaszkodnia.

Szabó András

VÖRÖSMARTI MIHÁLY KÁLVINISTA PREDIKÁTOR MEGTÉRÉSE HISTÓRIÁJA

Sajtó alá rendezte Jankovics József, Nyerges Judit. A kísérőtanulmányt írta Jankovics József. A latin szövegeket fordította és a jegyzeteket írta Geréby György. Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 343 l.

Egy művelődéstörténeti értékű szövegemlék teljes kiadása önmagában is ünnepelhető esemény a filológusok kicsiny táborában. Persze azért is, mert szeretnek ünnepelni – még inkább azért, mert a Veresmarti Mihály megtérése históriája említéskor a legtöbben „értően bólintunk”: igen, végre megjelent a teljes szöveg.

Tudjuk, hogy Ipolyi Arnold 1875-ben a szemelvényes kiadás mellett egy vasos monográfiát szentelt a megtért kávinista lelkész életének (nem kevésbé propagandisztikusan is emlegetve a rekonverziót, csakúgy mint negyed évezreddel

előbb Pázmány Péter), Máté Károly *A magyar önéletírás kezdeteiről* írott összefoglalásában, majd Nemeskürty István egyik első könyvében, a *Magyar széppróza születésében* kapott fejezetet Veresmarti. Frissebb élményként Bitskey István tanulmánya villan át a tájékozottabb szakember agyán. Szóval ismerős a szöveg, el is tudjuk magunkban helyezni.

Azután következnek a meglepetések. A mű elején az ajánlások; a teljes opus ismeretében az a benyomásunk, hogy a legjobb részei a munkának. Ezekre nem emlékezünk, jöllehet Jakab Elek már 1891-ben kiadta őket. Janko-

vics az utószóban fel is emlegeti: kiesett a szakmai köztudatból ez a szöveg-közlés. Azután a teljes szöveg, margójegyzetekkel. Az utószóból megtudjuk: ilyen a Túrócszentmártonban (Martin) lévő eredeti kézirat is – kiadásra előkészített; tehát nem a sajtó alá rendezők elmés ötlete, archaizálási szándéka folytán keseredett meg kortárs nyomdászaink élete (a margójegyzeteknek a margón való közlésével).

A szöveget egy lélegzetre elolvasni akarók hamar feladják. Talán jobb lett volna, ha Vörösmarti (fogadjuk el a szerző, Jakab Elek és a mostani sajtó alá rendezők névalakját) megírja színopszisként a megtérés históriáját, majd egy „Az ennek kapcsán velem megtörtént dolgok” címmel egy másik könyvet hagy az utókorra.

A szövegben való eligazodást segítő s a Jankovics József írta utószó több állítása ismét meglep bennünket.

– A mű nem a megtérés lelki folyamatának históriája, mert Vörösmarti már 1604–1605-ben lelkében katolizált, s e post festa megírt munkájában a deklarált áttérésig eltelt idő „külső történetét” adja (ilyen értelemben tehát nem a magyar confessio-irodalom fontos állomása a mű);

– „Vörösmarti Mihály nem önéletrajzírói szándékkal fogott tollat, mikor *Megtérése históriája* megírásának ötlete megfogamzott benne” – mondja Jankovics (276.), majd: „Az önéletrajzokra oly jellemző szándék azonban elvitathatatlan a história szerzőjétől.” (277.) – A két idézet, így kiemelve, ellentmondó állítást takar, de az utóbbi idézetben használt „szándék” szó értelmeződik, s végső soron Jankovics azt állítja, hogy annyiban emlékirat, amennyiben saját élete példájával óvja kortársait az eretniségben való léttől.

– Vörösmarti Mihály nem eredeti gondolkodó (ő maga sem mondja ma-

gáról); az eredeti magyar, önállóan fogalmazott próza sem igaz tehát, állítja Jankovics.

Összegezve: akikről a szakma eddig úgy tartotta, hogy mondtak valamit Veresmarti/Vörösmartiról (Máté, Nemeskürty, Bitskey), központi mondanójukban alapjában nincsen igazuk.

Vajon igaza van-e a szöveg értelmezésében Jankovics Józsefnek? A sajtó alá rendezés, illetve a jegyzetelés gondossága nagy könnyebbség annak, aki a mai helyesírásra adaptált, de Vörösmarti nyelvhasználatát megőrző kiadásból akar véleményt formálni a fenti három kérdésben. Mivel a sajtó alá rendezők az autográf kéziratot használták, annak belső utalásrendjét megtartották, így meggyőző számunkra az a tény, hogy a műről ma rendelkezésre álló autográf kézirat „az alkotásfolyamatba és annak utómunkálataiba” is bepillantást enged. Tehát van egy Vörösmarti-kézirat, amelyet az alappéldány elkészülte után a szerző maga még utalásokkal látott el, neveket fedett fel stb. Örültünk volna, ha a különböző színű tintákkal írt szöveg elkülönül, hiszen alkalomadtán nem lehet érdektelen megtudni: ki az, akinek a nevét Vörösmarti előbb elhallgatta, majd néhány év múltán mégis elárulta?

Ennél is jobban hiányzik nekem az utószóból annak a kifejtése, hogy Jankovics József miként képzei el a mű geneziséét: az alkotásfolyamatba mikortól enged bepillantást az autográf kézirat. Lehetett-e Vörösmartinak egy naplója, amelyet többször elkezdett, amelyben megírta önvallomását, amelynek alapján jött létre esetleg az az általa készített tisztázat, melyet azután évek múlva utalásokkal, névfelfejtésekkel egészített ki? Miért nem jelent meg ez a mű a korban – kérdezném másodszorra, hiszen e kérdésre sem kapunk vá-

laszt az utószó írójától. Pedig nem érdektelen kérdések ezek, a fenti három tagadás (nem a confessio-irodalom része, nem önéletírás, nem eredeti gondolatosságú mű) igazának megítélésében sem. (Pontosabban: a gondolati eredetiség hiányát illetően nem nagyon lehet vitatkozni: Bellarmino, Lessius, Pázmány s kevés eredetiség – ezt az értékelést el lehet fogadni.)

Kétségtelen: Jankovics végre Vörösmartinak a korban kiadott könyveivel (*Tanácskozás; Intő, tanító levél*) együtt olvasta el a *Megtérése históriája* kéziratát. Az együtt-olvasás mélyítette el benne a hangsúlyosabb Pázmány-hatásra vonatkozó meggyőződést, amely minden bizonnyal igaz (akkor is, ha a *Kalauzzal* való motivisztikus egyezések topikusak is lehetnek). Szerintünk Jankovics igazán fontos mondandója az *Őt szép levéllel* való formai rokonság fölismerése, amely egyben műfaji rokonságot is takar.

Fontos emlékeztetni arra a vitára, amely Jankovics és Bitskey között (s tárgyban: Jankovics és az őt korban megelőző szakirodalom) között folyt Misztótfalusi Kis Miklós *Mentsége* kapcsán. A szakirodalom rója a tiszteletköroket, s tartalmi oldalról elindulva társadalomtörténeti, történelmi, egyháztörténeti stb. argumentációval próbál irodalomtörténeti, sőt irodalmi síkon véleményt formálni irodalmi szövegemlékekről – s nem jut igazán eredményre. Jankovics a *Mentség* kapcsán is, a *Megtérés históriája* kapcsán is a megformált-ságra, a retorizáltságra utal. Iroda-

lomtörténeti értékelésben azokat a szempontokat érvényesíti, amelyek oda tartoznak, s nem állítja, hogy Vörösmarti műve például egyháztörténetileg nem értékelhető forrás.

Ha jól értem az utószó írójának szándékát, gondolatát ad absurdum vive (s persze így már nem igaz!): Vörösmarti szövege azért nem jelent meg a maga korában, mert az *Őt szép levél* mellett rossz volt mint irodalmi mű. Gondolatilag nem önálló, amit mondandó, azt forrásai elmondják érthetőbben, meggyőzőbben.

Vitairatnak vagy propagandaanyag-nak jó? Lehetséges, ám hosszú vizsgálódást igényelne azt megmondani, mely években lett volna túl kevés, szelíd, s melyekben lett volna éppen nem aktuális a megjelenése. Azt hiszem, Pázmány jobban támogatta volna (ha ugyan létezett) Vörösmarti *Confessiones*ének megjelenését. Valódi propagandaértéke annak lett volna.

Jankovics József végső értékelésében (281.) érződik a saját filológiai eredményétől kissé csalódott szakembernek „azért ez és ez a nagy erénye” kezdetű (ön)vigasztalása (hiszen több felsőfokú jelzőtől megfosztotta Vörösmarti prózájának, szellemi erejének értékelését), amit elképzelhetően a kortársak közül is többen érezhettek, akik ismerték Vörösmarti *Megtérése históriáját*, de akkor nem tartották megjelenésre érdemesnek. Lehet, hogy maga a szerző is köztük volt?

Monok István

PIARISTÁK MAGYARORSZÁGON 1642–1992

Rendtörténeti tanulmányok. Szerk. Holl Béla. Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség, 1992. 350 l.

A Magyar Piarista Rendtartomány 1992-ben ünnepelte a rend magyarországi megtelepedésének 350. évfordu-

lóját. Az ebből az alkalomból kiadott tanulmánykötet fejezeteket mutat be a rend magyarországi történetéből, s

közvetve tükrözi azokat a nehézségeket, amelyekkel a magyar piaristáknak az elmúlt évtizedekben meg kellett küzdeniük. A szerkesztés nem törekedett a magyar rendtartomány egész történetét és jelentőségét reprezentáló kötet összeállítására, s az előző jubileum óta eltelt időszak tárgyalását sem tartotta időszerűnek. Ez utóbbi tartózkodás azért is szembetűnő, mert például a Jézus Társasága közelmúltban újjászervezett Magyarországi Rendtartománya máris több kiadványt jelentetett meg a kortárs magyar jezsuiták életéről és a rendtartomány II. világháború utáni történetéről.

A Jelenits István tartományfőnök előszavával megjelent kötet hét tudományos igényű tanulmányt tartalmaz különféle szakterületekről. Értékes dolgozatokat olvashatunk például a rendalapító ikonográfiájáról (Szilárdfy Zoltán), a rend keletkezéséről (Tuba Iván), a tatai kollégium XVIII. századi (Hegyi Ferenc) és a tatai gimnázium XX. századi történetéről (Körmendi Géza). Ezeket egy, a szegedi talpascserkészetre való visszaemlékezés (Révai József), a piarista rendtartományok áttekintő ismertetése (Megyer József) és az utolsó ötven év emlékkönyveinek, évkönyveinek és iskolai értesítőinek bibliográfiája egészíti ki (Somogyváry Gyula). A gyűjteményt a tanulmányok olasz nyelvű összefoglalója teszi teljessé. Az írások egyik része a kötetbe készült, másik része kéziratban maradt vagy nehezen hozzáférhető helyen megjelent dolgozatok újraközlése. Az Argumentum Kiadó által gondozott kötet mindenképpen nyeresége az újkori magyar egyház- és művelődéstörténetnek, ezen túlmenően néhány tanulmánya az irodalomtörténet figyelmére is igényt tarthat.

Ezek közül az egyik Balanyi György még 1948-ban készült tanulmánya Tapolcsányi Gergelyről (1713–1773), Ka-

lazanci Szent József első magyar életírójáról. A különféle rendi funkciókat betöltő Tapolcsányi több prédikációt és iskoladrámát írt, illetőleg rendezett, a felvilágosult pedagógia programjából különösen a nemzeti tárgyak oktatását támogatta. A fiatal Dugonics Andrásra tanárai közül ő hatott a legmélyebben, s az irodalmi pályán is ő indította el. Élete vége felé megírta a rendalapító életrajzát. Balanyi szerint az 1772-ben kiadott munka különféle források felhasználásával készült, önálló alkotásnak tekintendő, amely a szerző kritikai értékét és ízes, népies fordulatokban gazdag nyelvét egyaránt tanúsítja.

Ide kapcsolható Gyimesi István tanulmánya a legnevesebb Tapolcsányi-tanítvány, Dugonics András matematikai munkásságáról, amely egy új irodalomtörténeti Dugonics-kép kialakításához is hozzájárul. Gyimesi kimutatja, hogy Dugonics a *Tudákosság könyveit* II. József nyelvrendelete előtt adta nyomdába, s ezzel bizonytalanná teszi az „öntömjénezés” elképzelést. Másfelől e mű Dugonics „mathesis pura” előadásainak magyar változata, melyben a tudományos műnyelv kifejezéseinek magyarosítására vállalkozott. A kísérlet eredményességét számos máig használt, először Dugonicsnál szereplő matematikai kifejezés tanúsítja.

A harmadik irodalomtörténeti vonatkozású dolgozat Holl Béláé a podolini piaristák első könyvvásárlásairól. Az 1646–1658 közötti tulajdonosi bejegyzések és egy 1696-os összesítő jegyzék alapján végzett részleges állományrekonstrukció, valamint az utólagos szakrendi besorolás nyomán árnyalt képet kapunk a podolini könyvtár összetételéről, a könyvbeszerzés körülményeiről és a műveknek a kollégium szellemi életében betöltött szerepéről. Így például megtudjuk, hogy több kötet David Frölich könyvtárából jutott

Podolinba. Az 1696-os jegyzék meglepően differenciált szakbeosztást mutat: a szorosabb értelemben vett szépirodalmi művek elsősorban a Poetae Sacri, a Poetae Profani et Politici, a Comici, Tragici et Dialogici, valamint a Poetici, Mythologici, Hieroglyphici szakokban voltak találhatók. A gyűjtemény tudós, humanista jellegét bizonyítja a nagyszámú görög és latin auktor mellett egy 1610-es Petrarca-kiadás jelenléte, míg Justus Lipsius összesen hat művel sze-

repele a rekonstruált állományrészben. A klasszikus verselés keresztény mintái között megtalálható volt például VI-II. Orbán *Poematájának* 1634-es antwerpeni kiadása, mellyel a pápa az 1636-ban Rómába zárandokolt Zrínyi Miklóst is megajándékozta. Holl Béla végső következtetése szerint „a magyarországi piaristák könyvműveltsége az itáliai rendházakét követte, és azok színvonalát el is érte”.

Tüskés Gábor

A MAGYARORSZÁGI KATOLIKUS TANINTÉZMÉNYEK SZÍNJÁTSZÁSÁNAK FORRÁSAI ÉS IRODALMA 1800-IG

Sajtó alá rendezte Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna, Varga Imre, szerkesztette Varga Imre. Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 268 l.

Az iskoladráma és iskolai színjátszás történetének kutatása az utóbbi években jelentős eredményeket hozott. Sorra jelentek s jelennek meg a szövegkiadások (*Régi Magyar Drámai Emlékek*, XVIII. század, I–III. 1989–1991), az egyes témákkal foglalkozó tanulmányok (pl. *Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989), újabban pedig egy kismonográfiával is gazdagodott az idevágó szakirodalom (Kilián István: *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., 1992). Mindezekhez társul Hopp Lajos szerkesztésében *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* címmel útra indított sorozat, amely a témára vonatkozó mindennemű adatok összegyűjtését és regisztrálását tekinti feladatának. Ebben a szeriában idáig a jezsuita és a protestáns anyag – Staud Géza, ill. Varga Imre munkájának eredményeként – megjelent, a piarista kötet készül, az összes többi katolikus tanintézet színjátszásának forrásait és kútfőit pedig a jelen kiadvány tartalmazza.

A kötet 333 dramatikus esemény adatait rögzíti, valamennyi az iskolai

színjátszás körébe tartozik, természetesen csakis a legtagabb értelemben. A jelmezes szereplő, az élőszóval történő előadás, a spectaculum, a konfliktus, a nézők jelenléte egyaránt olyan elem, amely fellelhető az iskolai élethez és a vallásos neveléshez kapcsolódó nyilvános szereplésekben, így az ilyen ünnepélyes előadások egységbe foglalható művelődéstörténeti kategóriaként értelmezhetők. Ezért tartozhatnak közéjük többek között a különféle proceszsiók, flagellánsmenetek is. Korántsem csupán drámacímek lajstromát kapjuk meg tehát a most megjelent kötetben, hanem a legkülönbözőbb írásos feljegyzéseket, amelyek egy-egy előadással kapcsolatosak (pl. engedélykérés az előadásra, esetleg ennek tilalmazása, feltételei, anyagi támogatásuk, színpadikellékeik, kiadásai, a nézőkre tett hatásuk, szereposztás, közjátékok stb.). Mindezt természetesen csak igen sokféle kútfő feltárásával lehetett összegyűjteni. A levéltári és könyvtári munka kiterjedt a különféle jegyzőkönyvek, historia domusok, misszilisek, nyomtatott színlapok, színi programok hosszú so-

rára. Számos új adat került így elő, főként latin nyelvű előadásokra vonatkozóan. Nyilvánvaló, hogy a leltár nem lehet teljes, a további kutatások bizonyára jelentősen gazdagítják majd, a kötet azonban így is megbízható alapot teremt ahhoz, hogy képet alkothassunk a 19. század előtti iskolai színielőadások világáról.

A szerzetesrendek közül a kötet a bencések, ciszterciek, ferencesek, minoriták, pálosok, premonstreiek és a Notre-Dame apácák tanintézteiben folyó dramatikus játékok emlékeit tartja számon, de közülük mennyiségileg csupán a ferences és a minorita színi tevékenység tetszik jelentősnek, a többi inkább csak színesítette az összképet. A minorita anyagot Kilián említett könyve részletesen bemutatta, így indokolt, ha most főként a ferences színjátszás adatainak újdonságértékét emeljük ki. Az egész kötet egyharmada, több mint száz adat a Ferenc-rend forrásaiból állt össze Pintér Márta munkája nyomán. Az információk tíz helyről (Baja, Csíksomlyó, Gyergyószárhegy, Gyöngyös, Körmöcbánya, Mikóháza, Szabadka, Szombathely, Trsztena, Zombor) származnak, ezeken a településeken működött ferences rendház, többnyire kisgimnáziummal. Kivétel Csíksomlyó, ahol 1719 óta nagygimnáziuma volt a rendnek, hat osztállyal, így érthető, hogy innen származik a legtöbb adat. Itt állandó színjátszás folyt, évente több előadásra is sor került, ezt bizonyítja, hogy 1721–1782 között 80 esetben mutattak be „ludus scaenicus”-t. Kíváncsú lenne tehát a magyarországi ferences színjátszás összefoglaló igényű feldolgozására mielőbb sort keríteni, hiszen a jezsuiták, minoriták és piaristák ilyen irányú tevékenysége mellett az övéké volt a legjelentősebb, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt.

A most közzétett adatok szerint a ferences színjátszás műfaji szempontból igen sokszínű lehetett, ezt a művek címében található megjelölések is illusztrálják (*Passio Christi, Actio parascevice, Tragoedia, Comoedia, Dialogus, Actio figurifica, Actio allegorica, Actio sacro historico-tragico parascevice, Actio populo per scenas exhibita, Actio pentecostalis, Lusus bucolici, Actus rhetorice-poeticus* stb.). Valamiféle pontosabb műfajkatalógus vagy tipológia összeállítása valószínűleg reménytelen vállalkozás volna, részint a hiányos adatok, részint a műfaji átmenetek, keveredések és ötvöződések miatt. Legfeljebb típusok, jellegzetes témakörök és ünnepi alkalmak határozhatók meg, s körük csoportosítva lesznek majd áttekinthetők az iskolai színjátszás jellegzetes formái, műfaji variánsai. Ilyesmi azonban nem volt feladata a jelen kiadványnak, amely – szemléletes módon – iskolatípusok, azon belül városok és kronológiai rend szerint haladva sorolja fel az adatokat.

A szerzetesrendeken kívül a királyi katolikus gimnáziumok (Gyulafehérvár, Nagyvárad, Székesfehérvár), a nagyváradi nemesi konviktus, az iglói katolikus gimnázium, a balázsfalvai görög katolikus gimnázium és a szeménáriumi növendékpapság egri, győri, jászói, pécsi, pesti, pozsonyi és veszpremi iskolai színjátszása szerepel adatokkal a kötetben. Nagyon valószínű, hogy mindez csak a „jéghegy csúcsa”, az információk jó része elveszett vagy lappang, s a barokk kori magyarországi iskolai színi élet jóval gazdagabb volt, mint amennyi ma adatokkal igazolható. Épp ezért fontos a fennmaradt szövegek, híradások s mindennemű egyéb utalások számbavétele, amelyért éppen e kötet sajtó alá rendezői már eddig is igen sokat tettek. Korántsem öncélú

adathalmazásról van itt szó, még akkor sem, ha tárgyilagosan be kell látnunk: némelyik előadás és szöveg eléggé gyarló, olykor erősen áttetszik rajtuk a didaktikus szándék, s a szereplő jellemek is egysíkúak. Nem feledhető azonban, hogy többnyire tizenéves diákok adták elő őket, s a nagyszámú nézősereg előtt színre vitt produkciójuk szerves részét alkotta retorikai stúdiiumuknak.

A magyarországi iskolai színjátszás történeti adattára hozzásegít ahhoz,

hogyan rekonstruálható legyen a barokk kori közműveltség, közgondolkodás és ízlés számos olyan vonása, amely más forrásból aligha lenne megismerhető. A kötet használhatóságát jelentékeny mértékben növeli a szerzői mutató, a címmutató és a bevezető tanulmány német fordítása, amely a téma közép-európai komparatív vizsgálatához is támpontot nyújt és további ösztönzést ad.

Bitskey István

REJTŐ ISTVÁN: MIKSZÁTHIÁDA

Cikkek, tanulmányok. Budapest, 1992. 384 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 20.)

A szerző nem érthette már meg ennek a kötetének megjelenését, amelyben a Mikszáth-filológiát szolgáló legfontosabb írásait gyűjtötte össze. A kritikai kiadás munkamegosztása hozta magával, hogy túlnyomó többségük 1882-től az 1890-es évtized közepéig követi a nagy palóc novellaírást és publicisztikáját. Véletlen folytán az elbeszélések között nem akad vitathatatlan remekmű, ám annál sokszínűbb a keletkezés-történetük: az egyik megírásához Thaly Kálmán könyvét forgatva kap kedvet, a másik témáját a képviselőház folyosóján szippantja fel, de a híres, kaszát vásárló parasztot már saját szemével láthatta Szegeden. Olvasmányélmény és megfigyelés tehát egyaránt fontos lehet novellái létrejöttében, s nehéz volna közzötük rangsort állítani fel.

Az életrajzíró Mikszáthot nagy erényeivel és kétségtelen hibáival együtt láthatjuk *Az életrajzi regény keletkezése* című dolgozatban (156–199). Az adatok garmadájából épült fel ez a két kötet, amely a bölcsőtől a sírig követi Jókai útját. Családtag és házi orvos, irodalomtörténész és bibliográfus egyaránt

hozzászólhatott az első kötet kefelevezőjéhez, ám csak Gyulai lapszéli jegyzetei maradtak fenn. Bizony a szerző még adatszolgáltatás tekintetében sem adott mindig hitelt neki, s jellegzetes tévedései (olykor magukból a Jókai-memoárokból származó pontatlanságai) az új edíciók révén azóta is nemzedékről nemzedékre szállnak. Gyulait követve sok botlást elkerülhetett volna! (Lásd pl. Jókai MTA-tagságának elbeszélését, 207.)

Politikai, mentalitástörténeti szempontból igen érdekesek az újságíró Mikszáth 1883 nyarán Nyíregyházáról a Pesti Hirlapnak küldött tudósításai. Az őszintén liberális író nem fogadta el a zsidó rituális gyilkosság bárgyú és célzatos meséjét, karcolatai olykor mégis félreérthetők. Rejtő széles körhátter feltárásával mutatja meg, mennyire hajlamos volt a szélsőségekre az akkori „művelt közvélemény” számottevő része. Idézve a képviselőházi naplót, rávilágít pl. a Függetlenségi Párt egy-két jelesének (Herman Ottó, Mocsáry Lajos) az antiszemitáktól kölcsönzött javaslataira, a Pesti Hirlap in-

gadozásaira. Így összehasonlítási alapot teremt, amely hozzásegít az igazságosabb megítéléshez.

Elismerve Rejtő egyéb, ezúttal csak sommásan jelezhető érdemeit (például nagy sajtótörténeti jártasságát, önfelegymét a másodlagos fontosságú anyagrészek közlésében), emeljük ki a kötet két vitatható jellegzetességét. A szerző Király István tanítványaként sokszor nemcsak a marxizmus-leninizmus alapjaihoz ragaszkodott, hanem az akkori esztétikai felfogáshoz is. Erősen témagyűjtő, ténytisztelő alkata miatt az efféle nem egykönnyen tűnik fel. Ha azonban figyelmesen olvassuk *Egy Mikszáth-regény genezise (A Noszty fiú esete Tóth Marival)* című tanulmányát, hamarosan szembeötlik a realizmus fogalmának értékmérőként történő gyakori alkalmazása s a kemény, csaknem publicisztikusan elítélő hang, amellyel a századforduló dzsentrijét illeti. Rejtő István elsősorban politikumot lát a kibékítő szerelmi befejezés mellőzésében: „A dzsentri gőg ezt a megaláztatást már nem tudta elviselni és ezért [...] támadta, majd halála után [...] színpadí átdolgozással meghamisította az író koncepcióját.” (229.) Azt gondolom, olyan kispolgárok is vörösrre tapsolták a tenyerüket Harsányi dramatizálása nyomán, akik egyébként semmi közösséget sem éreztek a Noszty-dinasztiával, nem bántódottak volna annak megrokkant tekintélyén, ám fejletlen ízlésük folytán mindenkor lelkes hívei voltak a happy endnek. A hajdani színház e rétegre erősen számított, s ezzel mind Harsányi Zsolt, mind megbízói tisztában lehettek.

Nem ilyen egyszerű a második kérdés. Tény, hogy a *Mikszáthiáda* – néhány folyóiratbeli közléstől eltekintve – a kritikai kiadás jegyzeteiből szemelget, s nem változtat azon, amit kiemelt onnét.

Pedig a kritikai apparátus egészen más irodalomtörténeti műfaj, mint a cikk vagy tanulmány. Fő követelménye a pontos, sokoldalú adatgyűjtés, csupán elvétele juthat hely benne egyéni véleménynek, merészebb hipotézisnek, rejtett összefüggések kutatásának. Senki sem kifogásolhatja azt, hogy a szerző szöveggondozói munkája során nem vetette föl, a Jókai-biográfia elkészítése mily sok tekintetben befolyásolta a Noszty-regény gondolatvilágát, sőt meseszöví technikáját is. A Tóth-Velkovics–Stromm triász ifúsága annyira emlékeztet néhány Jókai-alkotásra (elsősnek Barta János *Mikszáth-problémák* című dolgozata fogalmazta meg ezt), sőt némileg a komáromi mester legendává stilizált önéletrajzi tárcáira, hogy az összefüggés nem tagadható. Erről azonban nem szólt az egykorú kritika, Mikszáth levelezése szintén mellőzte, így szövegkritikai jegyzetekben némi merészség éppúgy kellett volna a kifejtéséhez, mint vállalkozó kedv a történet elemzéséhez, motívumok egybevetéséhez. Rejtő Istvánból éppen nem hiányoztak az említett irodalomtörténeti képességek, ezért sajnálhatjuk, hogy változatlanul tette közzé itt korábbi munkáit, nem fogott hozzá azok bővítéséhez, elmélyítéséhez.

Hadd említsük még, hogy az eredeti közlések felsorolása egy esetben hibás: Rejtő István nem 1973-ban vitázott Hegedűs Sándorral a nagy palóc nyíregyházi tudósításairól, hanem 1974-ben. (384.)

A *Mikszáthiáda* nem kis segítséget jelent a századvég kutatóinak, mivel az első közlésekre bajos rátalálni. Még nagy könyvtárainkban sem mindig van meg a Mikszáth-edíció egy-egy évtizedekkel korábbi kötete.

Nagy Miklós

Literatura

1993/3. szám

Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalom történeti s elméleti vizsgálata

Fried István: Új utak a komparasztikában

Kulcsár Szabó Ernő: Komparatív vagy integratív?

– A modernség irodalomtörténeti értelmezhetőségéhez –

Voigt Vilmos: A komparatív folklorisztika ma

Bécsy Tamás: Euripidés újítása

Aczél Géza: Óda és vissza – Kassák Lajos...

Kurdi Mária: A nemzeti narratívák újraolvasása a mai ír drámában

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte a Balassi Kiadó

Budapest, 1993

Megjelent 12,5 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Munkaszám: 716/93

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

Horváth, K.: Les antécédants bibliques et littéraires des personnages et des motifs de la <i>Tragédie de l'Homme</i>	301
Bulletin	
Varga, I.: Comédies jésuites inconnues	347
Fried, I.: Impressions de voyages de Ferenc Kazinczy	350
Péter, L.: Les sources du récit intitulé <i>Pej paripám Pejko</i> de Móricz	363
Lukácsy, S.: Deux mamelles, six seaux de pierre	376
Documents	
Gángó, G.: Un ouvrage publié-inédit de Eötvös: <i>Állam- és társadalombölcseleti töredékek</i>	389
Szilágyi, M.: Contribution aux relations littéraires de József Péteri Takáts	398
Discussion	
Veres, A.: A une critique inique (De la recension de Péter Sárközy)	406
Revue	
Kecskés, A.: L'histoire hongroise de la réflexion sur la théorie poétique. Des origines jusqu'à 1898 (Széles, K.)	410
Balázs, M.: L'antitrinitarisme en Transylvanie à la fin des années 1560 (Káldos, J.)	414
Németh László. Bibliographie (Péter, L.)	421
Souvenirs sur Endre Ady. Tomes III et IV. (Schweitzer, P.)	430
Lepori, F.: Ragione naturale e rivelazione in una disputa alla scuola di Rialto: il <i>De mortalium foelicitate</i> di Nicolò Modrussienne (Pajorin, K.)	436
Joannes Sylvester: Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta. Neanesi 1539 (Pajorin, K.)	439
Székely, I.: Psautier. Cracovie 1548 (Szabó, A.)	441
L'histoire de la conversion du prédicateur calviniste Vörösmarti Mihály (Monok, I.)	443
Piaristes en Hongrie 1642-1992 (Tüskés, G.)	445
Les sources et la littérature de l'art dramatique des institutions scolaires catholiques en Hongrie jusqu'à 1800 (Bitskey, I.)	447
Rejtő, I.: Mikszáthiade (Nagy, M.)	449

